

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL İNAL'IN
KEMÂLÜ'L- KİYÂSE Fİ KEŞFİ'S- SİYÂSE
ESERİ BAĞLAMINDA TARİHE BAKIŞI VE TARİHÇİLİĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Semra GÖKBULUT

Ankara-2017

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL İNAL'IN
KEMÂLÜ'L- KİYÂSE Fİ KEŞFİ'S- SIYÂSE
ESERİ BAĞLAMINDA TARİHE BAKIŞI VE TARİHÇİLİĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Semra GÖKBULUT

Danışman
Prof. Dr. Eyüp BAŞ

Ankara-2017

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL İNAL'IN
KEMÂLÜ'L- KİYÂSE Fİ KEŞFİ'S- SİYÂSE
ESERİ BAĞLAMINDA TARİHE BAKIŞI VE TARİHÇİLİĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Semra GÖKBULUT

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Eyüp BAŞ

Tez Jüri Üyeleri

Adı ve Soyadı	İmzası
.....	.....
.....	.....
.....	.....

Tez Sınav Tarihi.....

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../2.....)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ	VIII

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI	1
B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU	4
C. OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E GEÇİŞ SÜRECİNDE TARİHÇİLİĞİN GENEL BİR GÖRÜNÜMÜ	9

I.BÖLÜM

İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL İNAL'IN HAYATI VE ESERLERİ

A. İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL İNAL'IN HAYATI (1870-1957)	20
1. Doğumu, Çocukluğu, Gençliği ve Eğitim Hayatı	20
2. Memuriyet Hayatı.....	27
3. Edebî ve İlmi Kişiliği	30
4. Konağı (Daru'l-Kemal) ve Kütüphanesi	35
5. Dini Hayatı	39
6. Vefatı	42
B. ESERLERİ	43

1. BASILMIŞ ESERLERİ	43
a. Son Asır Türk Şairleri (Kemalü’ş-Şuara).....	43
b. Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar (Kemalu’s-Sudur)	46
c. Son Hattatlar	47
d. Hoş Sadâ (Son Asır Türk Musikişinasları).....	47
e. Menâkıb-ı Hünerverân Mukaddimesi.....	47
f. Tuhfe-i Hattatîn Mukaddimesi	48
g. Tarihçe-i Evkaf ve Teracim-i Ahval-i Nüzazar.....	48
h. Divan-ı Yahya Mukaddimesi	49
i. Divan-ı Galip Mukaddimesi	49
j. Divan-ı Hikmet Mukaddimesi.....	49
k. Kâmil Paşa’nın Sadareti ve Konak Meselesi.....	50
l. Hediye-tü’l-Arifin, Esmâü’l-Müellifin	50
m. Ravzatu’l-Kemâl.....	50
n. Sabih.....	51
o. Hülâsa-i Ziraat	51
p. Hülâsa-i Ticaret	51
q. Menâfiü’s-Savm	51
r. Ahlak	51
s. Kemâlü’l-Hikme.....	52
t. Kemalü’l-İsmet.....	52

u. Rahşan	52
v. Bir Yetimin Sergüzeşti	52
2. BASILMAYAN ESERLER.....	52
a. Kemâlü'l-Kıyâse fi- Keşfi's-Siyase	52
b. Kemalü'l-Hattatîn.....	53
c. Vefeyât-ı Ricâl.....	54
d. Kemalü'l-Meşâhir	54
e. Kemalü'l-Kâmil.....	54
f. Kemalü'l-Letâif.....	54
g. Kemâlü'l-Makâl	54
h. Gelenbevî.....	55
i. Nûru'l-Kemâl	55
j. Kemalü's-Sufüvve.....	55
k. Nadi'-i Şuara	55
l. Mevzûn Sözlür.....	55
m. Lübbüllûğa (Sözlerin Özü).....	55
n. Lağvüllûğa (Sözlerin Anlamı).....	55
o. Lemeatü'l-Kemâl.....	55
p. İzzü'l-Kemâl.....	55
q. Feyzi Cevad.....	56

II. BÖLÜM

KEMÂLÜ'L-KIYÂSE FÎ KEŞFİ'S-SİYÂSE

A. ESERİN KÜNYESİ.....	57
B. ESERİN İÇERİĞİ.....	57
C. KULLANILAN KAYNAKLAR.....	75

III. BÖLÜM

KEMÂLÜ'L-KIYÂSE FÎ KEŞFİ'S-SİYÂSE BAĞLAMINDA İBNÜLEMİN

MAHMUT KEMAL İNAL'IN TARİHÇİLİĞİ

A. TARİH ANLAYIŞI.....	87
1. Tarihin Lüzumu ve Faydalarına Dair Görüşleri.....	90
2. Tarihlerin Umûmen Hakikat Olmadığı ve Sahihin Sahih Olmayandan Ayrılmasına Dair Görüşleri.....	101
B. İBNÜLEMİN'İN TARİH METODU.....	119
1. Kaynakları Kullanma Metodu.....	119
2. Tarih Yazım Metodu.....	122
3. Tahlil ve Tenkidi.....	129
4. Dil ve Üslubu.....	130
C. YAŞADIĞI DÖNEMDE TARİHÇİLİĞİNE ETKİ EDEN ŞAHSİYETLER.....	139
1. Ahmet Cevdet Paşa.....	139
2. Namık Kemal.....	144
SONUÇ.....	148

BİBLİYOGRAFYA	151
ARAŞTIRMA ESERLERİ	151
ANSİKLOPEDİ MADDELERİ, MAKALELER VE DİĞER KAYNAKLAR	154
ÖZET	158
ABSTRACT	159

KISALTMALAR

age. : Adı Geçen Eser

agm. : Adı Geçen Makale

c. : Cilt

b. : bin. İbn

bkz. : Bakınız

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

ev. : Çeviren

der. : Derleyen

DİA. : Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi

haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazret-i

Neşr. : Neřreden

S. : Sayı

Sad. : Sadeleřtiren

Ty. : Tarih yok

Ter. : Tercüme

TTK. : Türk Tarih Kurumu

Ünv. : Üniversite

vb. : ve benzeri

Yay. : Yayınevi

ÖNSÖZ

Tarih, ilk dönemlerden itibaren günümüze kadar bireyler ve toplumlar nezdinde değerini hiç yitirmeyen bir alan olmuştur. Ancak tarih anlayışı çağlardan, toplumlara göre değişerek çeşitli amaçlara hizmet etmiştir. Uzun yıllar tarih sahnesinde kalan Osmanlı Devletinde de tarih anlayışının birçok evrelerden geçtiğini ve değiştiğini görmekteyiz. İlk dönemlerde halka yönelik sade ve samimi bir dille devlet büyüklerinin anlatıldığı eserler verilirken özellikle devletin büyük zaferlerinin ardından ihtişamının arttığı dönemlerde, tarihi bilgilerin gerçekliğini gölgeleyen edebi bir dilin ön plana çıktığı, devlet kademesindekilerin aşırı bir şekilde övüldüğü bir tarih anlayışının geliştiğini görmekteyiz. Bu dönemlerde yazılan tarih eserleri halka yönelik olmaktan ziyade ilmiye sınıfını dikkate alarak yazılmıştır. Ayrıca 16. yüzyıldan itibaren tarihçiliğin vakanüvislik müessesesiyle bir nevi sarayın tekeline alındığını da görmekteyiz. Devletin gücünün yerinde olduğu zamanlarda durum böyle iken karışıklıkların yüz göstermeye başlamasından ve devletin güç kaybetmeye başlamasından itibaren tarih anlayışı da farklı bir mecraya kaymış ve bu kötü gidişatın sorgulanmaya başlandığı ıslahat türünde eserler yaygınlaşmaya başlamıştır. Özellikle devletin geri kalmışlığının kabul edildiği Tanzimat döneminden itibaren tarih, halk arasında büyük bir önem kazanmış, eski hatalardan ders alarak devleti yeniden eski gücüne kavuşturacak çarelerin kaynağı haline gelmiştir. Bilimsel tarihçiliğin başlangıcı olarak kabul edilen 19. yüzyıldan itibaren ise tarih, başlı başına bir ilim dalı olarak görülmektedir. Tarihçiliğin, objektiflik, gerçekliğin aranması gibi bilimsel standartlara uygun olarak yapılması modern tarihçiliğinin en önemli

özelliğidir. Ancak bunun yanında günümüz tarihçiliğinde de önceki zamanlarda olduğu gibi çeşitli faydalar arama anlayışı değişmemiştir. Bireyler de devletler de meşruiyetlerinin kaynağını hep tarihe dayandırma eğiliminde olmuşlardır. Şu halde biz de tarihe böyle bir görev yükleyerek, geçmişte yazılan tarihlerin amacı her ne olursa olsun kendi zaman ve zeminindeki şartlara uygun bir şekilde okumayı başıarabildiğimizde bizi hem tarihi aydınlatmaya yarayacak hem de günümüzün şartlarını daha iyi yorumlamaya yarayacak bilgilere ulaştıracağını umuyoruz. Özellikle yakın tarihimizin araştırılmasını bu amacı gerçekleştirme noktasında oldukça lüzumlu görmekteyiz. Biz bu çalışmamızla yakın tarihimizi o dönemde yaşamış bir tarihçi olan İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın tarihçiliği üzerinden değerlendirmeyi amaçlamaktayız.

Osmanlı Devleti'nin son dönemleri olarak kabul edilen Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin yanı sıra Cumhuriyet döneminin de yakın tanığı olmuş İbnülemin Mahmut Kemal İnal hayatının büyük bir kısmını tarih alanında uzun araştırmalar yaparak ve hacimli eserler yazarak geçirmiştir. İbnülemin'in böyle bir gayret içerisine girmesini tetikleyen nedenin ne olduğunu onun yaşadığı dönemlerdeki ağır şartları da göz önünde bulundurarak anlamaya çalışmak elbette tarihin aydınlatılmasına bir katkı sağlayacaktır. Bu çalışmamızla İbnülemin'in şahsında bir dönemi ve bu dönemin bir aydın üzerinde nasıl bir tesir bıraktığını da anlamış olacağız. Tarih alanında bu kadar mesai sarf etmiş bir zatın bu zamana kadar görmezden gelinmesi ya da anlaşılabilmesi çok büyük bir eksikliklerdir. İbnülemin'in tarihçiliğinin anlaşılması noktasında biz bir başlangıç yaparak onun daha önce hiç basılmamış müsvedde şeklinde bulunan eseri *Kemalü'l-Kıyase fi-Keşfi's-Siyase*'yi araştırmamızın merkezine koyduk. Bu çalışmanın İbnülemin'in kişiliğinin ve

tarihçiliğinin öneminin anlaşılması açısından bir farkındalık oluşturmasını temenni ediyoruz.

Çalışmanın vücuda gelmesinde emeği geçen hocam Prof. Dr. Eyüp Baş'a teşekkürlerimi arz ediyorum.

Semra GÖKBULUT

ANKARA 2017

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Tanzimat ikliminde doğmuş ve bu terbiye ile yetişmiştir. Meşrutiyet döneminin bizzat tanığı olmuş ve Cumhuriyetin kurulduğu yıllara da yetişmiştir. Çocuk denilecek yaştan itibaren babasından kalan bir geleneği sürdürerek döneme damgasını vuran ilim adamlarının meclislerine dâhil olmuş ve bütün hayatını araştırmaya ve yazmaya adanmıştır. Birçok eser yazmasına rağmen bu eserlerin yeterince araştırılmadığını ve anlaşılmadığını görmekteyiz. İbnülemin'in eserleri ile ilgili çalışmalar yok denecek kadar azdır. Tarihçiliği ile ilgili çalışma ise neredeyse hiç yapılmamıştır. Hayatının büyük bir kısmını tarihi eserler telif ederek geçiren bir şahsiyetin bu kadar ihmal edilmesi ve geri planda kalması oldukça dikkat çekici bir konudur. Biz bu çalışmayla öncelikle İbnülemin'in tarihçiliğini ve tarih anlayışını ortaya çıkarmayı amaçlamaktayız.

Çalışmamızda İbnülemin'in tarihçiliğini *Kemalü'l-Kıyase fi-Keşfi's-Siyase* eseri bağlamında değerlendireceğiz. İbnülemin'in tarih alanında yazdığı daha çok tanınan *Son Sadrazamlar* gibi başka eserlerinin de olmasına rağmen *Kemalü'l-Kıyase*'yi değerlendirmeye almamızın sebebi İbnülemin'in *Kemalü'l-Kıyase*'de tarih ilmine ve tarih felsefesine merkezi bir yer vermesidir. Ayrıca bu eser, İbnülemin'in tarihçiliğinin yanı sıra siyaset, hukuk ve muharebe gibi alanlardaki görüşlerine dair başka eserlerinde bulmanın mümkün olmadığı bilgiler ihtiva etmektedir. Tarih ile bütün bu ilimler arasındaki ilişkileri kendisine mahsus bir şekilde birçok yönden

özellikle öğretici bir yöntemle gözler önüne sermektedir. Ele aldığı konuları ayrıntılı bir şekilde değerlendirdikten sonra tarihi olaylarla desteklemesi, bize hem kendinden önceki dönemlerin hem de kendi döneminin şartları ve bakış açıları ile ilgili çok önemli ipuçları vermektedir. Daha önce hiç basılmamış bu eser üzerinde çalışılması tarihi gerçeklerin aydınlatılmasına katkı sağlaması açısından önem arz etmektedir.

Çalışmamıza ilk olarak Tanzimat döneminden itibaren Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet'in kurulduğu yıllara kadar genel bir tarihçilik değerlendirmesi yaparak başladık. İbnülemin bu üç dönemi de yaşamış ve düşünce dünyası bu dönemlerde şekillenmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümünde İbnülemin'in fikirlerinin kaynağına inebilmek ve daha iyi anlaşılmasını sağlamak için onun hayatından ve eserlerinden bahsettik. İbnülemin'in hayatına ve eserlerine dair öncelikle eserlerinde kendisi ile ilgili verdiği ayrıntılı bilgilerden yararlandık. Bunun yanı sıra yakın dostlarından olan Hüseyin Vassaf'ın İbnülemin'in biyografisini yazdığı eserine de oldukça sık başvurduk.

İkinci bölümde ilk olarak *Kemalü'l-Kıyâse*'nin künyesini verdik. Daha sonra eserin nelerden bahsettiğini anlamak için, "Eserin İçeriği" başlığı altında her bir bölüme dair genel bilgiler verdik ve örneklendirdik. Bu bölümde İbnülemin'in kullandığı kaynakların neler olduğunu da belirledik. En çok kullandığı kaynaklara dair kısaca bilgiler verdik ve *Kemalü'l-Kıyâse*'de kullanılan bu kaynaklardaki rivayetlere de örnekler verdik. *Kemalü'l-Kıyâse*'nin kaynaklarının yanı sıra özellikle en çok kullanılan kaynakların hangi sayfalarda kullanıldıklarını da dipnot şeklinde verdik.

Üçüncü bölümde ise *Kemalü'l-Kiyâse*'de özellikle tarihle ilgili olan birinci bölümü İbnülemin'in tarihçiliğini ve tarih felsefesini içerdiği için ayrıntılı bir şekilde değerlendirmeye aldık. İbnülemin'in tarihin tanımı, tarihin amacı, tarihin faydaları ve tarih eserlerinin hakikati yansıtıp yansıtmadıklarına dair verdiği rivayetlerin kendisi tarafından nasıl algılandığına ve nasıl yorumlandığına dikkat çekmeye çalıştık. Ayrıca İbnülemin'in bu konular üzerinde yapmış olduğu değerlendirmeleri onun kişiliği ile bağdaşır bağdaşmadığını yakın çevresinin kendisine dair verdiği malumatlar doğrultusunda okumaya çalıştık. *Kemalü'l-Kiyâse*'nin diğer bölümlerinde ise İbnülemin'in konuları tasdik etmek ve örneklendirmek için yararlandığı tarihi vakıaları bir tarihçi olarak nasıl ele aldığını ve kendisinin ilk bölümde yaptığı tarihçilik anlayışıyla ne kadar örtüştüğünü değerlendirmeye aldık.

Tarih anlayışından sonra İbnülemin'in Tarih metodunu *Kemalü'l-Kiyase* bağlamında ele aldık. Kaynakları kullanma metodu, tarih yazım metodu, tahlil ve tenkidi, dil ve üslûbu, bu başlık altında değerlendirildi.

İbnülemin'in tarihçiliğinin daha iyi anlaşılması amacıyla etki alanında bulunduğu ve Tanzimat dönemine damgasını vuran, aynı zamanda *Kemalü'l-Kiyase*'de İbnülemin'in en çok faydalandığı kaynak olan Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet*'i, tarihi ve edebi açıdan fikir dünyasına yön veren Namık Kemal'in İbnülemin'e etkiledikleri yönleriyle çalışmamıza dâhil ettik. Aslında İbnülemin'in eserlerindende anlayabileceğimiz gibi onun kişiliğine etki eden birçok tarihi şahsiyet bulunmaktadır. Bunların hepsine değinmenin çalışmamızın kapsamını aşacağından Cevdet Paşa ve Namık Kemal'i değerlendirmeye aldık. Bu iki şahsiyeti tercih etmemizin sebebi diğerlerine nazaran daha geniş bir etki alanına sahip olmalarıdır.

B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU

İbnülemin'in kişiliğinin ve karakterinin anlaşılması noktasında özellikle *Son Sadrazamlar*¹, *Son Asır Türk Şairleri* gibi eserlerinde kendisine dair ayrıntılı bilgiler vermesi çalışmamız açısından büyük bir avantaj sağlamıştır.

İbnülemin'in evi babasından gelen bir geleneğin devamı olarak yüksek ilmî düzeydeki şahsiyetleri bir araya getiren bir mekân olmuştur. Bu vesileyle İbnülemin, dönemin birçok farklı görüşlere sahip önemli fikir adamları tarafından saygıyla anılan bir şahsiyet olarak görülmektedir. Onu yakından ve uzaktan tanıyanlar yahut bir şekilde iletişim halinde bulunanlar, karakterini ve fikirlerini farklı açılardan yorumlamışlardır. Örneğin ölümünden sonra neşredilebilmiş eseri olan *Hoş Sada*'da kendisini yakından tanıyan dostlarından Dönemin Maarif Bakanı Hasan Ali Yücel, Kazım İsmail Gürkan, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın İbnülemin'e dair anıları ve değerlendirmeleri çalışmamız açısından önemli bilgiler sunmuştur.

İbnülemin'in hakkında en önemli kaynaklardan biri de yakın arkadaşlarından Hüseyin Vassaf'ın onun biyografisini yazdığı *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemal* adlı eseridir. Vassaf bu esere İbnülemin'in adından ve eserlerinden esinlenerek *Kemâlü'l-Kemâl* ismini vermiştir. Bu eserin başında yer alan Fatih Mehmet Şeker'in Vassaf'ın verdiği bilgilerden yararlanarak İbnülemin'i etraflıca kaleme aldığı "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı'dan

---

¹ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergah Yay., İstanbul 1988.

Cumhuriyet'e Sahih Bir Köprü" adlı yazısı da en çok kullandığımız araştırmalar arasındadır.

Ömer Faruk Akün'ün Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi'nde yazdığı "İbnülemin" maddesi hayatına ve eserlerine dair ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir. Orhan Bayrak'ın İbnülemin'e dair özellikle süreli yayınlardan derlediği ve İbnülemin'in hayatını kronolojik bir sırayla ele alan eserine² de sık sık başvurduk.

İbnülemin'in tarihçiliğini değerlendirirken yararlanılan araştırmalardan Mehmet Kaan Çalen'in *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi*³ adındaki çalışması önemli katkılar sağlamıştır. Bu eser temelde milli tarihçiliğin ve ilmi tarihçiliğin gelişim aşamalarının nasıl olduğunu ele almakla beraber, milli tarihçiliğin yahut ilmi tarihçiliğin de Osmanlı'nın geleneksel tarihçiliğine karşıtlık temelinde oluşmasından dolayı geleneksel tarihçilik ile ilgili birçok önemli bilgi içermektedir. 1905 yılında yazılan *Kemalü'l-Kıyâse*'de İbnülemin'in tarihçiliğinin II. Meşrutiyet dönemi (1908-1909) tarihçiliğiyle örtüşen birçok yanı bulunmaktadır. İلمي tarihçiliğin başlangıcı sayılan II. Meşrutiyet döneminde İbnülemin'in tarihçiliği hangi noktada bulunmaktadır sorusuna bu eser ışığında cevap aramak çalışmamızı kolaylaştırmıştır. Yine İbnülemin'in yaşadığı dönemdeki çeşitli tarih anlayışlarının anlaşılması noktasında faydalandığımız Hasan Akbayrak'ın *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı*⁴, Mustafa Oral'in *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*⁵ adlı eserlerinin yanı sıra diğer bazı çalışmalar bulunmaktadır. Ayrıca Tanzimat dönemi

---

² Orhan Bayrak, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2015.

³ Mehmet Kaan Çalen, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi*, Ötügen Yay., İstanbul 2013.

⁴ Hasan Akbayrak, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2012.

⁵ Mustafa Oral, *Romantik Tarihçilik*, Yeni İnsan Yay., İstanbul 2014.

tarihçilerinden *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*⁶ve *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi(1853-1925)*⁷ gibi çalışmalarda İbnülemin ile aynı iklimi soluyan şahsiyetleri ele almasından dolayı bize bir bakış açısı kazandıran eserler arasındadır.

İbnülemin'in tarihçiliğini anlamak için yaralandığımız diğer kaynaklar ise onun düşüncelerini şekillendiren ilim adamlarının eserleri ve bunlarla ilgili yapılan çalışmalardır. Burada özellikle Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet'i Kemalü'l-Kiyase*'de İbnülemin'in en çok yararlandığı kaynak olmasından dolayı İbnülemin'in tarihçiliği açısından çok önemlidir. Cevdet Paşa'nın tarihçiliğini çalışan Neumann'ın *Araç Tarih Amaç Tanzimat*⁸ eseri, Cevdet Paşa'nın tarihçiliğiyle paralellik gösteren İbnülemin'in tarihçiliğinin anlaşılmasına katkı sağlayan önemli bir eserdir. İbnülemin'in kullandığı dil ve üslûbu konusunda ise Nurettin Gemici'nin “Son Dönem Osmanlı Aydınlarında Farsça'nın Tesiri ve İbnülemin Mahmut Kemal Örneği”⁹ adındaki makalesinden yararlandık.

Çalışmamızın metoduna geldiğimizde ise şu şekilde bir yol izledik.*Kemalü'l-Kiyase*, İbnülemin'in basılmamış eserlerindedir. Eser, tek nüsha ve henüz İbnülemin'in el yazısı şeklinde bulunmasından dolayı öncelikle yapmamız gereken eseri Latin harflerine aktarmak oldu. Toplamı 513 sayfa olan bu eserin çevirisinin biraz zaman aldığını söyleyebiliriz. Hacim genişliğinin yanı sıra özellikle bazı sayfalardaki geniş açıklamalı dipnotlar ve ek bilgiler çevirinin hızını yavaşlattı.

⁶ Mehmet Akif Fidan, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK, Ankara 2011.

⁷ Mehmet Demiryürek, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)*, Phoenix Yay., Ankara 2003.

⁸ Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, Çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul 1999.

⁹ Nurettin Gemici, “Son Dönem Osmanlı Aydınlarında Farsça'nın Tesiri ve İbnülemin Mahmut Kemal Örneği”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları*, 15, İstanbul 2015.

Eserin çevirisinde karşılaştığımız zorluklardan biri de İbnülemin'in kullandığı dil olmuştur. Şahsiyeti ve ilmi kişiliğini anlattığımız bölümde ifade ettiğimiz gibi İbnülemin, oldukça geniş bir bilgi hazinesine sahiptir. Bu düzey kendisini yazım alanında da göstermiştir. Kolay anlaşılır ve açık bir üslûp kullanmak yerinemeramını anlatırken zaman zaman Osmanlı'nın klasik dönem yazım tarzına uygun olarak, edebi anlatım kaygısıyla kapalı bir anlatım şeklini tercih etmiştir. Yabancı dillerden Farsça ve Arapçayı bilen İbnülemin *Kemalü'l-Kiyase*'de özellikle Arapçaya sık sık başvurmuştur.

Eseri Latin harflerine aktardıktan sonra sıra eserin içeriği bakımından nasıl bir yol izleneceğine gelmiştir. *Kemalü'l-Kiyase*'nin birinci bölümü tamamen tarih ilmine ayrıldığı için İbnülemin'in tarih anlayışını genel olarak bu bölüm üzerinden değerlendirdik. İbnülemin'in tarih anlayışını *Kemalü'l-Kiyase* bağlamında değerlendirirken tarih alanında yazdığı diğer eserlerini ve kendisini yakından tanıyan kişilerin onun tarihçiliğine dair görüşlerini de göz önünde bulundurduk.

İbnülemin,*Kemalü'l-Kiyase*'nin birinci bölümünde tarihin tanımını, gerekliliğini, faydasını, hakikati yansıtıp yansıtmadığı, objektifliği gibi konuları çeşitli ilim adamlarının görüşlerini alt alta sıralamak suretiyle vermiştir. Gerekli bulunduğu konular hakkında da “Mülahaza” başlığı altında kendi görüşlerini ifade etmiştir. Biz bu bölümde İbnülemin'in tarih anlayışını özellikle mülahaza bölümündeki değerlendirmelerden anlamaya çalıştık. İbnülemin'in hiç yorum yapmadan verdiği rivayetlerdeki görüşleri tastik ettiğini ve bu görüşlerin İbnülemin'in görüşleriyle aynı doğrultuda olduğuna kanaat getirdik. Aksi takdirde verdiği rivayetlere eleştiri mahiyetinde bir yorum getirdiğini görmekteyiz.

Tarih metodunu ise eserin genel içeriğine bakarak değerlendirdik ve örneklendirdik. Tarih metodunun araştırıldığı bölümü İbnülemin'in Kaynakları Kullanma Metodu, Tarih Yazım Metodu, Tahlil ve Tenkidi, Dil ve Üslubu gibi alt başlıklar altında inceledik.

Kemalü'l-Kiyase'nin yazıldığı Meşrutiyet dönemi, tarih alanında farklı anlayışların arttığı bir dönemdir. Buna göre İbnülemin'in tarihçiliği ve tarih anlayışı bu dönemdeki tarih anlayışlarından acaba hangisini yansıtmaktadır? İbnülemin'in hayatının neredeyse tamamını tarih çalışmaları yaparak geçiren bir mütefekkir olmasına rağmen yaşadığı dönemde ve sonraki dönemlerde geri planda kalmasının ve ihmal edilmesinin ardında yatan nedenlerin onun savunduğu değerlerle ve tarih anlayışıyla bir ilgisi var mıdır? Bunu anlamaya çalışacağız. Bu soruların yanı sıra İbnülemin'in yaşadığı dönem Batı merkezli bilimsel tarih anlayışının hızla gelişmeye başladığı bir dönemdir. Bunu göz önüne aldığımızda acaba İbnülemin'in çalışmaları bilimsel standartlara uygun mudur? Diğer bir soru ise o dönem tarih anlayışı geleneksel tarihçiliğin şiddetle eleştirildiği bir dönem haline gelmiştir. İbnülemin'in geri planda kalması geleneksel tarihçiliği devam ettirmesinden mi kaynaklanmaktadır? Diğer yandan İbnülemin'in tarih anlayışının günümüz tarihçiliğine ve tarih anlayışına sağlayacağı katkıları ortaya çıkarmak da çalışmamızın amaçları arasındadır.

İbnülemin'in tarih felsefesi yaptığı birinci bölümden sonra diğer bölümleri ise kullandığı tarihi rivayetler zaviyesinden değerlendirmeye aldık. Bu rivayetleri verirken İbnülemin'in tarihinin hikâyeci mi, öğretici/faydacı bir tarihçilik mi olduğunu ve modern ilmi tarihçiliğin standartlarına ne kadar uygun olduğunu anlamaya çalıştık. Ayrıca İbnülemin rivayetleri eleştiriye tabi tutmuş

mudur? Tuttu ise nasıl bir eleştiri yöntemi vardır? Bu sorularının cevaplarını aramaya çalıştık.

C. OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E GEÇİŞ SÜRECİNDE TARİHÇİLİĞİN GENEL BİR GÖRÜNÜMÜ

Başlangıçtan itibaren İslam tarihçiliğinin bir devamı niteliğine sahip olan Osmanlı tarihçiliği, yapılan başarılı fetihlerle geniş toprakların kazanıldığı dönemlerde, zamanın doğasına uygun olarak İran ve Fars edebiyatının yüceltmeci tarzının tesirinde kalırken, fetihlerin durması ve kazanılan toprakların da kaybedilmesiyle devletin bütün kurumlarında olduğu gibi tarihçilik alanında da bir değişim başlamıştır. Ancak değişim rüzgârları bu defa batıdan esmiştir. İşte bu Batı tesirli değişim dönemi Osmanlı'da Tanzimat döneminin başlangıcı olmuştur.

19. yüzyıl, tarihçilikte bir geçiş sürecidir. Bu dönemde klasik tarzdaki tarihçilik devam etmekle birlikte farklı tarzlar denenmeye başlanmıştır. Kuran'a göre 1839'dan 1908 yılına kadar süren Tanzimat devrinin en mühim hususiyeti iki yönlü oluşudur. Yetmiş yıldan fazla süren bu süre içinde eski müesseseler, Avrupa'nın tesiri altında kurulan yenileriyle yan yana gelmiştir. Bu durum tarih yazıcılığı açısından da böyle olmuştur. Bir yandan eski usulde tarih eserleri tertip edilirken diğer yandan Avrupa usulünden ilham alınarak tamamen modern tarzda hazırlanan ve geliştirilen eserleri görülmektedir.¹⁰ Bu dönemin tarihçiliğinin diğer önemli bir özelliği de tarihçilerin batı dillerine olan ilgilerinin artmasıyla Avrupa Devletleri'nden daha fazla söz etmeleri ve batı kaynaklarından daha çok

---

¹⁰ Ercüment Kuran, "Karlofça'dan Tanzimat'a Kadar ve Tanzimat Devri Osmanlı Tarihçiliği", *Muhafazakâr Düşünce, II*, S: 8, Bahar 2006, s. 27.

yararlanmaları olmuştur. Ayrıca bu dönemde Devlet-i Aliyye'nin müesseselerini de içine alan ilk sentez tarihleri de yazılmaya başlanmıştır.¹¹

Tanzimat dönemi farklı fikir akımlarının da halk arasında yayıldığı bir dönem olmuştur. Bundan önce genellikle nakilci ve rivayetçi bir tarih anlayışı ile eserler verilirken Tanzimat'la birlikte tarih, faydacı bir anlayışa dönüşmüştür.

Tanzimat dönemi tarihçiliğine yön veren tarihçilerin başında Cevdet Paşa gelmektedir. Gelenekçi Türk-İslam doğu kültürü ile yenilikçi Batı arasında köprü kuran Paşa, geleneksel Osmanlı tarihçiliğinin de dönüm noktasını temsil etmektedir. Başarılı bir devlet adamı olmasının yanı sıra tarihçi, hukukçu, mütefekkir, edip, eğitimci ve sosyologdur.¹² Diğer bütün özelliklerini tarihçiliğinin gelişmesinde olumlu bir katkı olarak düşünmekle beraber bunlar arasında en büyük önem arz eden, belki de devlet için merkezi bir konumda yer alan önemli bir siyasetçi olmasıdır. Siyasi olayların birebir içinde yer alması onun olayları isabetli bir şekilde yorumlamasına ve muhakeme etmesine önemli katkılar sağlamıştır.¹³

Yinanç'a göre "1774'den itibaren 1824 senesine kadar İmparatorluğun vakayini yazmaya memur olan Cevdet Paşa hiç şüphe yok ki müverrihlerin en büyüğüdür. Yazdığı devre ait bütün vakayinameleri, tercüme-i hal kitaplarını, hatıraları birer birer gözden geçiren ve o zamanda yaşayan veya vakayide amil olan zatlara yetişmiş olan mevsuk kimselerin rivayetlerini de toplayan ve bununla da

---

¹¹ Abdulkadir Özcan, Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, İstanbul, 2013, s. 284; İlber Ortaylı, "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üzerine Düşünceler", *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, Ankara 2011, s. 87.

¹² Yusuf Halaçoğlu, M, Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s.445.

¹³ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 124.

iktifa etmeyerek resmi devlet vesikalarını Hazine-i Evrak'ta tetkik ettikten sonra bunları intikat ve telfik suretiyle eserini vücûda getirmiştir.”¹⁴

Ortaylı'ya göre Cevdet Paşa'nın tarihi form olarak geleneksel tarih yazımı olan vakanüvisliğe benzese de eserin içeriğine ve mantıksal çerçevesine bakıldığında özellikle Rusya, İngiltere, Fransa ve Osmanlı idare ve hukuk tarihi müesseselerine dair analizleri eski vakanüvislerden kendisini ayırır. Cevdet Paşa Osmanlı Tarihini ve Avrupa tarihini bir sorunsalın içinde ele almaktadır.¹⁵ Yine Ortaylı'ya göre “Cevdet Paşa'nın tarihi, here şeyden önce Avrupa kültürü ve ictimâî müesseseleriyle bir hesaplaşmadır. Ona göre; fıkıhla biçimlenen İslam toplumu ile Avrupa arasındaki mukayeseler ve iki dünyanın tarihlerinin iç içe geçtiği noktaların tespiti önemlidir. Bu düşüncede kendi mantığıyla yaptığı analizler, zaman zaman geniş dipnotu mahiyetinde bir takım müessese ve olaylar hakkında verdiği ek bilgilerle böyle bir yorumun biçimlendirdiği bir Osmanlı tarihidir.”¹⁶

Ahmet Cevdet Paşa'nın kişiliği ve tarihçiliği hakkında ayrıntılı bir şekilde araştırma yapan Neumann'a göre Cevdet Paşa'nın tarihine bakıldığında iki söylemden bahsedilebilir. Birincisi kendi ifadeleriyle değiştirdiği alıntılardan oluşan anlatımı ikincisi, bahsi geçen olaylar hakkında Cevdet Paşa'nın yaptığı açıklamalar ve yorumlardır. Cevdet Paşa'nın yaptığı yorumlar bir devlet yöneticisinin siyasi bakış açısını yansıtan hükümler ihtiva etmektedir.¹⁷ Neumann'ın Cevdet Paşa üzerinde yaptığı çalışmanın genelini ve *Tarih-i Cevdet* ile ilgili yukarıdaki görüşünü

---

¹⁴ Mükremin Halil Yinanç, “Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik”, *Milli Tarihin İnşası (Makaleler)*, haz. Ahmet Şimşek Ali Satan, Tarihçi Kitabevi, e- kitap, s. 26.

¹⁵ İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşr., Ankara 2011, s 87-88.

¹⁶ İlber Ortaylı, s. 90.

¹⁷ Christoph K. Neumann, “Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğine Yansıyan Zihniyet Dünyası”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar(Sempozyum)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 66.

değerlendirdiğimizde özellikle bir devlet yöneticisinin siyasi bakış açısını yansıttığını vurgulaması Neumann'ın *Tarih-i Cevdet*'i geleneksel tarihçiliğin bir parçası olarak görmekte kararlı olduğunu göstermektedir.

Kuran'a göre ise "Tanzimat döneminin en mühim tarih eseri Ahmet Cevdet Paşa'nın tarihidir. Paşa'nın eserinde kullandığı kaynağın bolluğu tahlil kabiliyeti, kusursuz mantığı hayranlık uyandırmaktadır. Kendi tarihi şekli içerisinde yazılmış bu eserin gelenekçi tarza sadık kaldığı görülmektedir. Resmi terfiler ve yıl boyunca vuku bulan ölümler klasik tarzda kaydedilmiştir. Mamafih Cevdet Paşa yeri geldikçe bu tertip usulünü bırakır ve gerektiği hallerde konusunu tafsilatlı bir şekilde anlatır. Nitekim onun tarihi vekâyinâmeler ve küçük monografiler halini almıştır."¹⁸

Cevdet Paşa'nın tarih anlayışını Özbaran ise şu şekilde açıklar: "Cevdet Paşa'ya göre tarih "faide"dir ve "vukuat-ı külliye ve mühimme"yi yani bütün ve önemli olayları kavramalıdır. O, tarihin amacının edebiyat yapmak değil, ibret alınacak olayların gerçek nedenlerini yazmak ve bunları herkesin anlayabileceği bir dille anlatmak olduğuna inanmıştır. Kısacası, toplumla bütünleşmek isteğindedir Cevdet Paşa; çoğunluğun anlayabileceği "tabirat" ile yazılmasını ister, dilde kaba(açık) olunması gereğine inanır."¹⁹

Cevdet Paşa'nın tarihinden ve kendisinden sonraki tarih çalışmalarına etki edeceği yönlerden bahsettikten sonra Tanzimat'tan itibaren farklı tarih anlayışlarının oluşmasını sağlayan fikir akımlarından bahsetmek gerekir. Bu akımları tasnif eden Akçura'ya göre Osmanlı'da Batı merkezli modernleşmenin başladığı Tanzimat döneminden itibaren belli başlı üç tarz siyasi akım takip edilmiştir. Bunlardan

---

¹⁸ Ercüment Kuran, s. 27.

¹⁹ Salih Özbaran, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, Yakın Kitabevi, İzmir 2015, s. 91.

birincisi Osmanlı Hükümetine tâbi muhtelif milletleri temsîl etmek ve birleştirmekle bir “Osmanlı Milleti” vücuda getirmek; ikincisi Hilâfet hakkının Osmanlı Devleti hükümdarında olmasından istifâde ederek bütün Müslümanları bu hükümet idaresinde birleştirmek, üçüncüsü ise ırk üzerine müstenid bir “Türk siyasi milliyeti” oluşturmak.²⁰ Bu dönemde ortaya çıkan ideolojik fikirlere farklı açıklamalar getirenler olmuşsa da genellikle bu üç akım döneme damgasını vurmuştur. Tanzimat’la başlayıp Meşrutiyet’i de içine alan dönemi etkisi altına alan bu fikir akımlarını iyi bir şekilde analiz etmek, dönemin tarihçiliğinin tam olarak anlaşılması için en iyi yoldur. Böylece çalışmamız itibariyle ele aldığımız İbnülemin’in tarihçiliğinin de nerede olduğunu ve hangi tarafa yakın durduğunu anlamış oluruz.

Osmanlıcılık fikri II. Mahmut zamanında başlayıp Ali ile Fuad Paşalar zamanında zirve noktasına ulaşan idari bir tedbir pratiği olarak doğup gelişmiştir. Bu siyasetin esaslarına göre amaç Osmanlı memleketindeki Müslim ve gayri Müslim ahaliyi aynı hak ve vazifelerle mücehhez kılarak aralarında tam manasıyla eşitlik tesis etmek, din ve mezhep ihtilaflarına bakmaksızın ayrı milletleri birbirine karıştırarak yeni bir Osmanlı milleti inşa etmektir.²¹ Din, dil, ırk farkı gözetmeksizin birçok milleti bünyesinde barındıran Osmanlı Devletinin parçalanmaya ve dağılmaya yüz tuttuğu bu dönemde Osmanlıcılık fikri Osmanlı tebasının birbirine yeniden kenetlenmesinin amaçlayan elzem bir düşünce olarak görülüyordu. Bu fikir doğrultusunda gelişen tarih anlayışı da bu amaca hizmet etmeye başlamıştı. Daha önce İslam tarihi çizgisinde ilerleyen tarih, bu akımın etkisiyle Osmanlı Hanedanını merkeze alan bir çizgide ilerlemeye başlamıştır.

---

²⁰ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, haz. Mustafa Yeni, Ötüken, İstanbul 2015, s.75.

²¹ Mehmet Kaan Çalen, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarihi Düşüncesi*, Ötüken, İstanbul, 2013, s. 251.

Cevdet Paşa'nın muasırlarından olan bazı kişiler Umumi Osmanlı Tarihleri yazmaya çalışmışlardır. Hayrullah Efendi ve Namık Kemal bu zatlardandır. Yinanç 'a göre Hayrullah Efendi zamanına göre mütahassıs denilebilecek derecede İslam ve Osmanlı tarihine vâkıftır. Namık Kemal'in eserinde ise Hayrullah Efendi ve Hammer'in tesiri oldukça açıktır. Hakikati araştırmaktan ziyade milliyetperverlik ve vatanseverlik telkini maksadıyla yazılan bu eser ilmi olmaktan ziyade pedagojik açıdan bir değere sahiptir.²²

Tanzimat döneminde eğitim öğretim faaliyetlerinde de bir değişme ve yenileşme görülmektedir. Bununla birlikte tarih öğretiminin önemini anlayan devlet, artık ders kitaplarını kendi belirlemiştir. Tarih dersi 1869 "Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi" ile Maârif Vekâleti'nin programına alınarak okullarda okutulmaya başlanmıştır.²³Tanzimat dönemi siyasi görüşün temelinde Osmanlılık fikri vardır. Bu açıdan o dönemde okullarda okutulan tarih ders kitapları da Osmanlı tarihi ile sınırlandırılmıştır.²⁴

Tanzimat döneminde tarih alanındaki gelişmelerin yanında bazı tarihçiler yine Tanzimat öncesi tarihçileri takip ederek yalnız dili sadeleştirmek suretiyle sadece olayları nakletmekten ibaret eserler yazmaya devam etmişlerdir.²⁵Kuran'a göre Cevdet Paşa'nın *Vekâyinâme*'sinden başka bu dönemde en iyi tarihler biyografi biçiminde olanlardır. Tayyazâde Atâullah (1810-77)'ın *Tarih-i Atâ*'sı ve Mehmet Süreyya (Ö. 1909)'nın *Sicill-i Osmanî*'si bu durumu doğrulamaktadır. Bunlar şümüllü eserlerdir. Fakat verdikleri bilgiler her zaman gerçekleri yansıtmamaktadır.

---

²² Mükremin Halil Yinanç, s. 28.

²³ Nevzat Köken, "Osmanlılarda Tanzimat Dönemi Tarihçilik ve Tarih Eğitimi", *G.Ü. Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, III, S: 2, 2002, s.73.

²⁴ Nevzat Köken, s. 74.

²⁵ Nevzat Köken, s. 74.

Tanzimat Devrinden sonra da eski usulde tarih yazmaya devam edenlerden İbnülemin Mahmut Kemal'de Ali Paşa ile başlayan ve sadrazamların hayat hikâyelerini anlattığı eseriyle geleneksel biyografi türünün son temsilcisidir.²⁶

Meşrutiyet Dönemine geldiğimizde ise, yukarıda saydığımız üç siyasi akımın etkilerini daha belirgin bir şekilde görmeye başlarız. 19. yüzyıl tarih alanındaki gelişmelerin altın yılı olarak kabul edilmektedir. Avrupa'da tarih alanındaki gelişmeler Osmanlı aydınları tarafından tercüme faaliyetleriyle hızla Osmanlı'ya taşınmaktaydı. Özellikle Fransızca eserlerin Türkçeye tercüme edilmesi, Fransız ihtilali sonucu gelişen milliyetçilik akımının etkilerini de Osmanlı'ya taşınmış oluyordu. Bu durumun zamanın hükümdarı olan II. Abdulhamid'in varlığını tehlikeye sokmasından dolayı II. Abdulhamid tarih çalışmalarında sıkı bir denetime gitmiştir. Bu denetimin doğrudan millî tarihçiliğin gelişimini engellemeye yönelik olduğu görülmektedir. Nitekim II. Abdulhamid, böyle bir tarih anlayışının, müdahale etmediğinde kendisine bir tehdit unsuru oluşturabileceğinin farkındadır.²⁷ II. Abdulhamid'in bu tutumundan dolayı onun dönemi millî tarihçilikte meşrutiyet aydınları tarafından gerileme hatta bir iflas olarak kabul edilmiştir.²⁸ Diğer yandan II. Abdulhamid, Osmanlı'yı yeniden canlandırmak için hala kullandığı halife kimliği çatısı altında bütün müslümanları birleştirecek İslamcılık siyasetini, devletin resmi siyaseti mevkiine yükseltmiştir.²⁹ Dolayısıyla tarihçilik alanında da İslam tarihçiliğini gelişimini desteklemiştir.

---

²⁶ Encüment Kuran, s. 28; Abdulkadir Özcan, s. 282.

²⁷ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 6.

²⁸ Mehmet Kaan Çalen, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarihi Düşüncesi*, s. 232.

²⁹ Mehmet Kaan Çalen, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarihi Düşüncesi*, s. 264.

İslamcılık düşüncesi, *Sırât-ı Müstakîm*, *Sebilü'r-Reşât*, *Beyanü'l-Hak*, *Volkân* gibi mecmualar ve Mehmet Âkif, Tahirü'l-Mevlevî, Aksekili Ahmed Hamdi, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Mehmed Şemseddin, Ahmed Naim, Musa Kâzım, Said Halim Paşa gibi düşünürler tarafından temsil edilmiş ve dönemin güçlü bir akımı haline gelmiştir.³⁰

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ise Abdulhamid'in tarih alanındaki baskıcı tutumunun ardından özgür bir hava hâkim olmuş, tarih alanında büyük gelişmelerde bu dönemde yaşanmıştır. II. Abdulhamid'in yerine geçen ve tarihe karşı oldukça meraklı olan Sultan Mehmet Reşat, o zamana kadar yazılmış mükemmel bir Osmanlı tarihinin olmadığını ifade ederek Abdurrahman Şeref Efendi başkanlığında Tarih-i Osmanî Encümeni'ni kurmuştur.³¹ Encümen, Osmanlı tarihi telifi, monografi çalışmaları ve mecmua neşri gibi faaliyetlerini yürütürken yurt içinde ve yurt dışında yoğun bir kaynak toplama işine girişmiş halkın elinde bulunan ferman, berat, vakfiye vb. belgelerin suretleriyle tarihi yerlerin fotoğraflarını toplamıştır.³² Ortaylı'ya göre "Daru'l-Fünun'daki Tarih şubesi dışında, vilayetlerde bile şubelerin açılması düşünülen Tarih-i Osmanî Encümeni o dönemin etkili bir kuruluşuydu. Bu nedenle dönemde bilimsel tarihçiliğin kurumsallaştığını söylemek abartma sayılmamalıdır."³³

Osmanlılık fikrini siyasetinin merkezine koyan Mehmet Reşat, Encümeni'nin yazacağı mükemmel Osmanlı tarihiyle bu görüşe hizmet etmiş olacaktı. Ancak Encümeni'nin faaliyetleri kuruluş amacına uygun şekilde ilerlememiştir. Özellikle Necip Asım, Ahmet Refik gibi bazı üyeler Türk milliyetçiliği görüşünün

³⁰ Mehmet Kaan Çalen, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarihi Düşüncesi*, s. 267.

³¹ Mehmet Demiryürek, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)*, Ankara, 2003, s. 99.

³² Abdülkadir Özcan, "Tarih-i Osmânî Encümeni", *DİA*, XL, İstanbul 2011, s. 83-84.

³³ İlber Ortaylı, s.94.

savunucularındandı. Bunun yanında Oral'a göre Encümeni, Osmanlı tarihi yazma amacıyla kurulmasına rağmen yazılacak tarihin Türkçü bir anlayışla ve Türk tarihinin erken dönemlerini kapsayacak şekilde yazmayı planlamış olduğu görülmektedir. Encümenin tarih anlayışıyla tarih yazımı arasındaki çelişkide Mehmet Reşat'ın saltanat döneminde etkin bir varlık göstermemiş olmasının önemli bir etken olması söylenebilir.³⁴

Osmanlı Tarihi'nin yazımına başlamadan önce yazılacak tarihe zemin hazırlamak, bu faaliyetlerden kamuoyunu haberdar etmek amacıyla "Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası" adında bir dergi yayınlamasına karar verilmiştir. Söz konusu dergide Osmanlı tarihinde bulunmayan ya da yeterince bilinmeyen incelemeler, tarihi belgeler, encümen kararları, yabancı dillerdeki Türk tarihiyle ilgili eserleri tanıtan yazılara yer verilmiştir.³⁵

Uzun süren bir hazırlık döneminden sonra yazılacak olan Osmanlı Tarihinin birinci cildinin planı yayımlandığında başta Yusuf Akçura ve M. Fuad Köprülü olmak üzere çeşitli kişilerce tepkiyle karşılanmıştır. Yusuf Akçura Osmanlı tarihinin genel Türk tarihinin bir parçası olarak ele alınmadığını söyleyip henüz hanedan tarihçiliğinden kopulamadığı, sosyal ve ekonomik tarihin söz konusu edilmediği, yalnız siyasi, askeri, idari olaylara yer verileceğinin kararlaştırıldığı şeklinde eleştirilerde bulunurken Köprülü ise eserin çağdaş yayım kurallarına uyulmadan kaleme alınacağını, Osmanlı tarihçiliğinin henüz vakanüvislik geleneğinden kurtulamadığını, encümen üyelerinden bazılarının hiç metot bilmediği yönünde

---

³⁴Mustafa Oral, "II. Meşrutiyet Dönemi Tarih Anlayışı", *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet*, haz. Halil Akkurt-Akif Pamuk, İstanbul, 2008, s. 151.

³⁵ Mustafa Oral, "II. Meşrutiyet Dönemi Tarih Anlayışı", s. 148.

eleştiriler yöneltmiştir.³⁶ Eleştirilerin yanı sıra kitabi kaynakların dışında arşiv vesikalarının da istifadeye açık olmaması Encümenin kapsamlı bir Osmanlı tarihi yazma girişimlerinin yarıda kalmasına sebep olmuştur.³⁷

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlılık siyasetinin zirve noktası olmuştur. Ancak yaşanan birçok sıkıntı, özellikle Balkan savaşları bu fikrin sönmesinde büyük etki yaratmıştır. Bundan sonra bu ideoloji sınırlı bir alanda kullanılmıştır.³⁸ Bu dönemin en güçlü ve giderek daha da güçlenen ideolojisi Türkçülük/milliyetçilik, yolunda ilerlemeye devam etmiştir. Tarihçilik de bu ideolojinin en güçlü silahlarından biri olarak onun paralelinde gelişmeyi sürdürmüştür. O dönemde milli tarihçiliğin en önemli savunucularından biri M. Fuad Köprülü'dür. Halil İncik'a göre Modern Türk kültür tarihçiliği Ziya Gökalp'in güçlü etkisi altında Mehmet Fuad Köprülü ile başlar. Köprülü II. Abdulhamid döneminde Batı geleneğinde lâik bir eğitim veren Batı dillerini öğreten idadi mektebini bitirmiştir.³⁹ Osmanlı tarihçiliği ve yöntem tartışması hakkında zihninde ciddi sorular barındıran Köprülü, Batının bilimsel başarılarının altında yatanın, belli bir olgunluğa ve derinliğe ulaşmış yöntemde görmektedir. Çağdaş dünyada uzmanlaşamayan, belgeleri tespit edemeyen, düzenleyemeyen ve yorumlayamayan bir tarih yönteminin var olabilmesi mümkün

---

³⁶ Abdulkadir Özcan, "Tarih-i Osmanî Encümeni", s.84; Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında", *Bilgi Mecmuası*, c. I, S. 2, s. 187-188; Oral, s. 151; Mehmet Demiryürek, s. 101.

³⁷ Abdulkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliği...", s. 287.

³⁸ Mehmet Kaan Çalen, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarihi Düşüncesi*, s. 254.

³⁹ Halil İncik, "Modern Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar", *Doğu Batı Makaleler II*, Doğu Batı yay., Ankara 2009, s.289.

değildir. ⁴⁰ Köprülü'den başka Yusuf Kaçura'da milli tarihin en önemli temsilcilerinden biridir.

Modern Türkiye'nin kurulmasıyla Atatürk Türk milliyetçiliğinin en büyük destekçisi olmuştur. İncalcık'a göre Atatürk, Türk milletini bir dini cemaat halinden çıkarıp modern bir Türk milleti yapmak istiyordu. Bunun için Türk tarihinin yeni bir anlayışla araştırılmasını Türk tarihinin gerçeklerini ortaya çıkararak millete mâl etmek, halka milli şuur vermek, onu tarihi ile ve Türklüğü ile övündürmek istiyordu. O yıllarda Atatürk zamanının büyük bir kısmını "Türk Tarih Tezi" denilen bir tarih yorumu üzerinde çalışmakla harcıyordu. Bu amaçla Türkiye'nin tanınmış tarihçilerini, Fuad Köprülü, Sadri Maksudi Arsal, Yusuf Akçura, Halil Ethem Eldem, Şemseddin Günaltay, İ.H. Uzunçarşılı'yı bir araya getirerek 1930 tarihinde Türk Tarih Cemiyetini kurmuş ve Türk Tarihinin Ana Hatları adı ile en eski devirlerden itibaren yeni bir Türk tarihi yazdırmıştı. Bu tarihte esas olan görüşlere göre Türk tarihi Sümerler'e ve Hititler'e kadar iner, insanlık tarihinde ziraat ve yazı ilk defa Orta Asya'da Türkler tarafından bulunmuş ve bu ilk medeniyet Orta Asya'dan dünyanın öbür bölgelerine yayılmıştır.⁴¹ Milli tarih anlayışı bu doğrultuda günümüze kadar varlığını sürdürmüştü ve hala temel tarih anlayışı olarak görülmeye devam edilmektedir.

---

⁴⁰ Ümit Akagündüz, "II. Meşrutiyet Yılları Düşünce Dünyamızda Tarih ve Tarih Yazımı Üstüne Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S: 21, Bahar, 2015, s.19.

⁴¹ Halil İncalcık, "Modern Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar", s. 293.

İ.BÖLÜM

İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL İNAL'IN HAYATI VE ESERLERİ

A. İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL İNAL'IN HAYATI (1870-1957)

1. Doğumu, Çocukluğu, Gençliği ve Eğitim Hayatı

İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın hayatı hakkında en önemli bilgi kaynağı onun *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserinde “Kendime Dair” başlığı altında anlattığı bölümdür.⁴²Yine İbnülemin'in *Hoş Sadâ*⁴³ eserinin başında İbnülemin'i yakından tanıyan ve ona değer veren zamanın ilim erbabından Hasan Ali Yücel'in, Kazım İsmail Gürkan'ın, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ve Muzaffer Esat Güçhan'ın İbnülemin'i tanıdığı yönlerine dair yazıları onun hayatına dair oldukça önemli bilgiler vermektedir. Diğer önemli eser ise Hüseyin Vassaf'ın *Kemâlî'l-Kemâl* adını verdiği ve İbnülemin'in hayatını en ince ayrıntılarına kadar anlattığı biyografik eserdir. Bu eserin İbnülemin hayattayken kaleme alınması ve onun teveccühüne mazhar olması da dikkate değer bir konudur. Aileyi yakından tanıyan ve onun yakın arkadaşlarından biri olan Vassaf, İbnülemin'in hayatını altı bölümde ele almıştır. Bunlar sırasıyla 1. Hayât-1 Hususiyesi, 2. Hayât-1 diniyesi, 3. Hayât-1 ilmiyesi, 4. Hayât-1 edebiyesi, 5. Hayât-1 ictimaiyesi, 6. Hayât-1 siyasiyesi. Bu eser ayrıca kişi ve dönem merkezli olarak çok iyi inşa edilmiş kıymetli bir monografidir. İbnülemin'in

---

⁴²İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergah Yay.,İstanbul, 1988, IV, 2201-2242.

⁴³ İbnülemin, *Hoş Sedâ*, Maarif Basımevi, İstanbul 1958.

memuriyetleri, bürokraside yetişmesi idari hayatıyla ilgili kısımlar aynı zamanda bir dönem tahlilidir. Müesseselerden kişilere ve üst devlet dairelerindeki münasebet biçimlerine, himaye üslûbuna, memur yetiştirme tarzına, idare tekniklerini, insan malzemesine ve iç rekabetlere dair birçok mühim bilgi, yorum ve tespit ihtiva etmektedir. Özellikle devrin üç sadrazamı Said Paşa, Cevat Paşa, Said Halim Paşa ile Ali Emiri, Mahmud Esad Seydişehirli hakkındaki malumat, başka kaynaklarda ikamesi zor bilgilerdir.⁴⁴ Ömer Faruk Akün'ün *Diyanet İslam Ansiklopedisinde* yazdığı "İbnülemin" maddesi de onun hakkında önemli ve ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir. Diğer bir kaynak ise Orhan Bayrak'ın *İbnülemin Mahmut Kemal İnal* adında yazdığı müstakil çalışmasıdır.⁴⁵ Bu eser de İbnülemin'in biyografisinden, kendisini tanıma fırsatı yakalamış kişilerin anlatımlarından, onun eserlerinin içerikleri ve konuları ile ilgili yazılmış bilgilerden ve şiirlerinden oluşan bölümlerin yanında bir de İbnülemin'in hayatını kronolojik sıralamasını içermektedir. Çalışmamızda İbnülemin'in hayatını özellikle bu eserlerden ve bununla birlikte diğer birkaç kaynaktan faydalanarak ele alacağız.

İbnülemin Mahmut Kemal 17 Kasım 1871'de İstanbul'da Beyazıt'ta Mercan Ağa mahallesinde doğmuştur. Babası Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği için "seyyid" ünvanıyla tanınan Mehmet Emin Paşa,⁴⁶ Sadrazam Yusuf Kamil Paşa'nın yirmi yedi yıl mühürdarlığını yapmıştır. Ailenin bir kolu baba tarafından Buhara emirlerinden olup çok eski zamanlarda Anadolu'ya göç ederek Arapkir'de yerleşmiş Selcenlioğulları'na çıkarken öte yandan babasının anne soyunca da Yusuf Kamil

---

⁴⁴ Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemal: Kemalü'l-Kemal*, Haz. M. Fatih Şeker-İsmail Kara, Dergah yay., İstanbul, 2012, s. 7.

⁴⁵ Orhan Bayrak, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, Akıl Fikir yay., İstanbul, 2015.

⁴⁶ BOA *Sicil-i Ahval Defteri*, c. 172, s. 63.

Paşa ile akrabadırlar.⁴⁷ İbnülemin kendisi ve ailesi hakkında bilgi verirken şu ifadeleri kullanmıştır:

“Babam Sadât-ı Hüseyniye’den Mehmet Emin Paşa’dır ki asâlet ve necâbet, namusu istikâmet ve ilm u fazileti ile maruf idi. Annem Hamide Nergis (Hanım)’dır ki kemal-i iffet ve nezâhet ile mevsûf idi. Bir kış gecesi İstanbul’da doğmuşum. Mizacım asabi, teessürüm şedid, kalbim rakik, intikâl ve infîâlîm seri olduğundan o şefkatli ve faziletli baba ve anne, beni hüsn-i muamele ile büyütmeğe ve kalbimi incitmemeye itina etmişlerdir. Babam ‘Evladını döverek söverek terbiye etmeye kalkışanlar, onlara terbiyesizlik ve yüzsüzlük öğretmiş olurlar. Çocuğun en ziyade korktuğu şey dövülüp sövülmektir, ona alıştıktan sonra korkacağı ne kalır?’ derdi. Annem de gayet müessir sözlerle ruhumu terbiye etmeye çalışırdı. Pek mütedeyyin ve salih olan o baba ve anne, bana ve kardeşime pek küçük yaşımızda - en büyük terbiye olan- dini telkinatta bulunarak bizi mütedeyyin ve menâhîden muhteriz olarak yetiştirmişlerdir...”⁴⁸

Babasının istihâre etmesi sonucu vaki olan işaret üzerine Mahmut Kemal olarak isimlendirilen⁴⁹ İbnülemin, çocukluk yıllarının çoğunu Yusuf Kamil Paşa’nın eşi Zeynep Kâmil Hanım’ın konağında geçirmiştir. İbnülemin ilk resmi eğitimine Mercan Ağa sıbyan mektebinde başlamıştır. Süleymaniye Camii imaretindeki Şehzade Rüşdiyesi’nden 6 Haziran 1885’te mezun olmuş, Maarif Nazırı Münif Paşa’nın yardımı ile Mekteb-i Mülkiyye’nin yatılı kısmına kaydolmuştur.⁵⁰ Ancak

⁴⁷Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmut Kemal”, *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 249.

⁴⁸ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s.2201-2202.

⁴⁹ Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemal: Kemâlî'l-Kemâl*, s.80.

⁵⁰ Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmut Kemal”, s. 250.

“arıza-i vücudiyyesi” şhadetnâme almasına engel olduğu için dinleyici sıfatıyla hukuk derslerine devam etmiştir.⁵¹

Faruk K. Timurtaş, İbnülemin için kaleme aldığı yazısında: “İlim ve kalem erbabının en büyüklerinden olan üstad, kendi sa’y ve gayretiyle yetişmiş kimselerdendi. Bazı mekteplere ve medrese derslerine devam etmiş ise de hiç birinden şhadetnâme almamış, daha ziyade Mehmet Akif’in babası Tahir Hoca ve Trabzonlu Hüsnü Hoca gibi değerli zatlardan ders görerek tahsîl-i ulûm etmiş” olduğunu ifade etmiştir.⁵²

İbnülemin Trabzonlu Hüsnü Hoca Efendi’den tefsir, Sahih-i Buhari ve Fars edebiyatı okurken, ünlü hattat Hasan Tahsin Efendi’den Hüsn-i hat meşkederek icâzet almıştır. Kozanda buldukları sırada Süleymaniyeli Fanî Efendi’den Arap ve Fars edebiyatına dair dersler alırken Leon Efendi gibi bazı gayri Müslimlerden de Fransızca dersleri almıştır.⁵³

İbnülemin’in kişiliğinin daha iyi anlaşılması hususunda Vassaf’ın ifadeleri İbnülemin hakkında oldukça aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır:

“Mahmut Kemal Bey asabiyyü’l-mizâcdır, ciddîdir, serîu’l-infiâldir, fevkalâde hassastır. Bu hali nehafet-i vücûdiyesinin ve fart-ı zekâ, vefret-i dehâsının tesirindedir. Edep ve terbiyeyi ve hakikat-i hale mugayir gördüğü ufak bir şeyden, hele en hafif bir bed-muameleden müteessir olmak müşarunileyhin tabiat-ı zâtiyesi icabındandır. Onunla görüşen ve meclis-i sohbetinde bulunan bir kimse her hal ü

⁵¹ BOA *Sicill-i Ahval Defteri*, c. 172, s. 63.

⁵² Faruk K. Timurtaş, “Kaybettığımız Milli Değerler: İbnülemin Mahmut Kemal İnal’a Dair”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 29 Mayıs 1957; Bkz. İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 2202.

⁵³ BOA *Sicill-i Ahval Defteri*, c. 172, s. 63. ; Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmut Kemal”, s. 250.

hareketinde hazm u ihtiyata riâyetkâr olmak mecburiyetindedir. Terbiyesizliği, saygısızlığı, laübaliliği, boşboğazlığı, zemmâmlığı, temellüku, fessâllığı hoş görmez. Meclisinde etvâr-ı bî-edebâneyi takınmak isteyenlere derhal edîbâne, zarifâne bir surette kâlen mümkün olmazsa hâlen irşâdkâr olacak vaz‘ u tavr alarak o kimseyi daire-i edebe davet eder, bu bâbda ihtiyat, cebr-i nefis, sabr u tahammül tab‘ında meyil azdır.

Bu halinden dolayı kendilerine yüzde doksan dokuz hak verenlerdenim. Bi‘l-farz bir mecliste bir kimsenin geçirmesi, burun karıştırması, diş karıştırması, kulak karıştırması sık sık esnemesi, ikide bir saate bakması, hane sahibinin kitaplarını, eşyasını karıştırmaya teşebbüs etmesi, meslek ve meşrebi olmayan bir şeyden gayr-ı vâkıfâne bahse kalkışması, bi‘l-farz seferde âdâb-ı ictimâiyenin haricinde olarak eşkâl ü etvâr-ı garibe ile diğerlerinin istikrâhını icab edecek bir hal-i ihtiyârı, sofrada bulunanlar umûmen çatal ile yerken parmak ile yemeğe tasaddî olunması, umumen bir kaptan yenilirken yemeğin suyuna ekmek batırılması, yemeğin medhinde yahut zemminde bulunulması, bir insanın yapabileceği bir işte nâz u istiğnâ göstermesi, biri bir şey söylerken âdâb-ı meclis mukteziyâtından olarak huzzârânı istimâ‘ etmek lazım gelirken yanındaki kimse ile fısıldaşması, bilâ-sebep gülünmesi, bir mecliste kendi halini, mevkiini takdir etmeyerek bâlâ-nişîn olmağa yeltenilmesi, mâhiyetini erbabının malumu iken kendini ferîd-i asr, allâme-i dehr şekline koyarak huzzâra müstehziyâne yahut mütekebbirâne tavırlar gösterilmesi, huzzârdan birinin diğerini tekzîbekıyâm etmesi yahut sözünü kesmesi, bilâ-mûcip kendinin yüzüne nasb-ı nazar ederek yiyecek gibi bakılması, uzun tırnaklı, mülevves ellerle ellerinin tutulması, kendinden kemâl-i ehemmiyetle bir mesele sorulup da cevap verirken itina ile dinlemeyerek şuraya buraya bakılması, sözüne söz katılması, her neye dair olursa

olsun söz verip de ahde vefa edilmemesi, bir mazeret zuhur edip de ifâ-yı vaad edilemediği halde ihbâra lüzum görülmemesi, sokakta tesadüf edildikte ‘nereye gidiyorsun’ yahut ‘nereden geliyorsun’ diye sorulması müşârunileyhi iğzâb eden hâlâtın başlıcalarındandır.”⁵⁴

Mahmut Kemal Bey şedîdü’t teessürdür. Rahm ü şefkati, himâyet ü mürüvveti galip olduğundan ahibbâ vü asdikâsının değil, tanımadığı bir âdemin de dûçâr-ı elem olmasından müteessirdir. (...) Onun rahm ü şefkati ziyadedir. Kendisinin iyiliğini görmüş sonra tarîk-i küfrâna sapmış yahut aleyhinde zebân-dırâzlığa kalkışmış insanlardan birinin bir derdi olsa gelip istimdâd eylese o, derhal olan şeyleri unuttur, onun derdine devâ-sâz olmak için elinden geldiği mertebede ciddi ve samimi surette çalışır. (...) Düşmanın bile imdadına yetiştiğine pek çok şahit vardır. (...)Mahmut Kemal Bey, son sözü evvel söyler ve doğru söyler. İbtidâda intihâyı keşfeder. Bir kimsenin halinde, tavrında, lisanında muzmerâtta ne var ise fart u zekâsıyla onu hisseyler, edeb-i Muhammedîye, meslek-i insanîye mugayir olduğunu anlar anlamaz şiddetle müteessir oluverir. O zaman asabiyeti delil ve şiddet-i teessürü ona halîl olur. Muhatabını tarîk-ı dalâletten semt-i edebe çekerek lisanıyla tedîb eder.⁵⁵

İbnülemin’in ilim meclislerinde yer alan ve onu yakından tanıyan Hasan Ali Yücel de onu yâd ederken:

“Sözünü kimseden sakınmaz, Allah’tan başka hiçbir kudrete bel bükmez, beşeri zaafaların çoğundan kurtulmuş, zillet nedir bilmez, Hak’tan başka her şeye kafa tutmuş, geleneklere bağlı, merd, dostlarına sadık hâsılı kuvvetli bir müslümandı.

⁵⁴ Hüseyin Vassaf,*Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemal, Kemalî'l-Kemal*, s. 110-111.

⁵⁵ Hüseyin Vassaf,*Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemal, Kemalî'l-Kemal* s.112-113.

Kısacası adamdı. Etrafımızda tam bu vasıfların tersini yaşayan insanları görüp de ona ve onun gibilere hürmet duymamak başlı başına küfür olur. Çünkü küfür Hakkı kabul etmemektir” ifadeleriyle onu övmüştür.⁵⁶

İbnülemin hiç evlenmemiştir. Bu durumun en büyük sebebi olarak Vassaf, Said Paşa'nın İbnülemin'e kızını vermeyi vaat etmesine rağmen bu sözünü yerine getirmemesini göstermiştir. Vassaf evlilik meselesiyle ilgili şu bilgileri vermektedir:

“ Sadr-ı esbak Said Paşa İngiltere Sefâretine firar ve muahharan konağında karar kıldıktan az müddet sonra kerîmesini Mahmut Kemal Bey'e vermek teşebbüsünde bulunarak müşârun ileyhi aralıkta konağa celb eylemekte idi. Mehmet Emin Paşa'nın Mahmut Kemal Bey'le birgün- ma'zulen ve menkûben konağında ikamet eden- sadr-ı esbak Cevad Paşa merhumla uzun mülakât ettikten sonra Said Paşa'nın konağına gitmelerinden ve orada saatlerce kalmaları üzerine casuslar bunu çeşitli şekillerde Padişaha ihbar etmişlerdi. Padişah da Said ve Cevad Paşaları isticvâb eylemiştir. Bu durum İbnülemin'in de on üç sene görevinden azledilmesine sebep olmuştu. Tüm bu olanlara rağmen Said Paşa, Vassaf'ın tabiriyle “aylarca sıhriyet maddesiyle iştilal ve işi her vakit bir suretle işkâl ederek padişah'ın vehmini tahrik edecek şekilde halktan gizlemesinin ardından nâmerdâne surette sıhriyetten vazgeçtiğini envâ'-ı kelimât-ı şa'beze-bâzâne ile kendisinin ısrarına rağmen kızının muhalefet ettiğini Mahmut Kemal Bey'e anlattı.”⁵⁷ İbnülemin'i çok etkileyen bu

---

⁵⁶ Hasan Ali Yücel, “ Kubbemizde Sönen Son “Hoş Sadâ” *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Haziran 1957.

⁵⁷ Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemal İnal: Kemalü'l-Kemal*, s. 173, 177.

olaydan sonra evlenmek için teşebbüsleri olmuşsa da çeşitli sebeplerden dolayı gerçekleşmesi mümkün olmamıştır.⁵⁸

2. Memuriyet Hayatı

Genç bir yaşta memuriyet hayatına başlayan İbnülemin, 17 Kasım 1889'da Bâbiâli'nin gözde dairelerinden Vilâyât-ı Mümtâze Kalemî'ne stajyer olarak girdi. 1892'de Sadâret Mektûbi kalemine alınan İbnülemin, başarısından dolayı 1895 yılında Teftîş-i Islahat Komisyonu başkâtipliğine getirilmiştir. Mehmet Said Paşa'nın beşinci sadaretinde vaadlerde bulunmasından dolayı Sadaret Mektubi Kalemine yeniden dönen⁵⁹İbnülemin, Said Paşa'nın verdiği vaadleri yerine getirmemesinden dolayı oldukça üzülmüştür. Kızını İbnülemin'e vermekten vazgeçmesi de bu vaadlerdendir.⁶⁰ Said Paşa yedinci defaki sadaretinde İbnülemin'i 1908 (6 Recep 1326)'de Sadâret Mektûbî Kalemî müdürlüğüne tayin etmiştir.⁶¹ Yıkılmaya yüz tutmuş devletin içinde bulunduğu olumsuz şartlar İbnülemin'in de hayatını oldukça zorlaştırmış ve neredeyse bütün memuriyet hayatı bu minvalde sürüp gitmiştir. Kendisine verilen bu vazifenin ne kadar zor olduğunu İbnülemin şu sözlerle dile getirmiştir:

“Her şeyin karma karışık ve zabt u rabtın muhtel olduğu böyle dağdağalı bir zamanda bu memuriyet beni memnun etmedi. Her şeyin her işin müşkili öteden beri bana isabet eder. Bu benim için nasîb-i ezelîdir. İşe başladığım dakikadan itibaren her taraftan müşkülât yüz göstermeye başladı. Müdürün vazifesi evvelki gibi müsvedde tashîhinden ve basit işleri tesviye etmekten ibaret değildi. Sarayda görülen

⁵⁸ Orhan Bayrak, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, s. 69.

⁵⁹ Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmut Kemal” s.250.

⁶⁰ Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemal İnal: Kemalü'l-Kemal*, s. 177.

⁶¹ Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmut Kemal”, s. 250.

işler- meşrutiyet hasebiyle- sadaret dairesine intikal etti. Bütün mesâlih mektubî kaleminde toplandı.”⁶²

Söz konusu zorlukların yanında İbnülemin bir de burada ona kin ve düşmanlık besleyen rakiplerinden ve amirlerinden dolayı türlü sıkıntılar çekmiştir. Said Paşa'nın görevinden istifa etmesinin ardından ilk görev yeri olan başka ülkelerde “Müstemlekât Nezâreti” olarak bilinen Eyâlât-ı Mümtâze ve Muhtare Kalemî müdürlüğüne getirilmiştir(1908- Şaban 1326). Vassaf'a göre bu görev ehemmiyet-i idariye ve siyasiye itibâriyle mektûbî kalemî müdürlüğüne tercih edilebilir bir görev olmasına rağmen İbnülemin'i üzen konunun görevini layıkıyla yerine getirmesine rağmen sırf gazez duyulduğu için görevinin değiştirilmesi olmuştur.⁶³

II. Abdülhamid'in hal'inden sonra ise Yıldız sarayındaki resmi evrakları tetkik etmek ve biriken jurnalleri tasfiye etmek üzere kurulan ve üç kişiden oluşan komisyonda görev almıştır.⁶⁴ Yıldız evrakının tetkiki ona tarihi ve siyasi açıdan başka hiçbir kimseye nasip olmayacak bir fayda sunmuştur. Çünkü Sultan Abdülhamid'in cülüsünden hal'ine kadar cereyan eden dâhili ve harici olayları içeren mühim evrakların büyük bir kısmı İbnülemin tarafından incelenmiş ve bu belgelerde nice gizli bilgilere ulaşmıştır.⁶⁵ Kendi ifadeleriyle de bunu doğrulayan İbnülemin: “Pek mühim meseleler, vakıalar işittim ve gördüm. Pek çok kitap ve evrak okudum. Bir yerde daha söylediğim vechile gördüklerimin işittiklerimin ve okuduklarımın

---

⁶² İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 2207.

⁶³ Hüseyin Vassaf, *Age*, s.192; İbnülemin'in memuriyet hayatı hakkında ve onun bu süre içerisindeki çektiği birçok sıkıntıyı ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Bkz. İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 2205-2213.

⁶⁴İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 2210.

⁶⁵ Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemal İnal: Kemalü'l-Kemal*,s. 196.

yarısı hatırımda kalsaydı Üstad Alâüddin'in dediği gibi “eşi kalmayan” değilse de belki eşi azalmaya başlayan bir “ilim adamı olabilirdim” ifadeleriyle tevazu göstermiştir.⁶⁶ *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* adındaki eserinin meydana gelmesinde de buradaki çalışmalarının büyük katkısı olmuştur. Çeşitli komisyonlarda yer alan İbnülemin, h. 1338 (m. 1919/1920) senesinde Bâbüâlî'nin siyasi ve idari fetvâhanesi hükmünde olan Divan-ı Hümayun Beylikçiliği'ne getirildi. Osmanlı devrinde geldiği en yüksek makam olan beylikçilik makamı da 7 Kasım 1922'de Bâbüâlî'nin kapanmasıyla sona ermiştir.⁶⁷

Yeni devletin kurulmasından sonra hayatını devam etmek zorunda olan İbnülemin ve kardeşi Ahmet Tevfik Bey kendilerine mazûliyet maaşı tahsis oluncaya kadar avans hükmünde olan cüzi bir maaşla, daha sonra da cüzi bir mazuliyet maaşıyla sıkıntılı günler geçirmişlerdir. Kardeşi Ahmet Tevfik Bey'in vefatının da bu döneme denk gelmesi İbnülemin'in üzüntüsünü katbekat artırmıştır. *Düyûn-ı Umumiye* Komiserlik kalemi müdürü olan Trabzonlu Halid Nihat Bey, İbnülemin'in haline üzülerken kendisine *Düyûn-ı Umumiye*'de bir hizmet tedarik etmiştir ancak İbnülemin Halid Nihat Bey'in bu teklifini nazik bir şekilde geri çevirmiştir.⁶⁸

Topkapı Sarayı'nda Kubbbealtı denilen yerde metrûk bir kütüphaneye naklolunan Bâbüâlî evrakının, çeşitli heyetlerce tasnifine çalışılmasına rağmen netice alınamamış ve *Tarih-i Encümeni*'ye havale olunmuştur. Maarif Vekâleti Müsteş'arı Köprülüzâde Fuad Bey bu görevi “*Vesâik-i Tarihiye Tasnif Heyeti*'nin baş memuru olmak üzere İbnülemin'e teklif etmiştir.⁶⁹ İbnülemin burada kendisinden önce Ali

⁶⁶ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 2204.

⁶⁷ Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmut Kemal”, s. 250.

⁶⁸ Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemal İnal: Kemalü'l-Kemal*, s. 212.

⁶⁹ İbnülemin, “Kendime Dair” *Son Asır Türk Şairleri*, IV, s. 2219.

Emirî Efendi'nin başkanlığında yapılan çalışmalara nisbetle daha düzenli ve sistemli bir çalışmayla selefinin padişahlara göre yürüttüğü tasnif tarzı yerine müesseseleri esas alan ve kendi içinde kronolojik bir sıralama getiren bu düzenlemeyle katalogları otuz cilt tutan 47.371 vesikayı elden geçirip tasnif altına almıştır.

20 Kasım 1923'te Târih-i Osmanî Encümeni üyeliğinin yanı sıra idare meclisi üyesi olduğu Evkâf-ı İslâmiyye müzesindeki hizmetini yürütürken beşinci kez müzenin başkanlığına seçilmiştir. Vesâik-i Tarihiyye Tasnif Heyeti'nin içine alındıktan sonra Dâru'l-Fünûn Edebiyat Fakültesi bünyesine alınarak Başvekâlet Hazine-i Evrak Dairesi'ne devredilip lağvolunmasıyla İbnülemin'in buradaki başkanlığı da sona ermişti. Bundan kısa bir süre sonra ise Türk ve İslam Eserleri Müzesine müdür tayin edildi.⁷⁰

Tarih-i Osmani Encümeni'den sonra 1927 yılında Türk Tarih Encümeni'ne yeniden üye olan İbnülemin, Encümen 1931'de yerini Türk Tarih Cemiyeti'ne bıraktığında ise yeniden üye seçilmemiştir. Türk ve İslam Eserleri Müzesi müdürlüğü görevinden 1935'te yaş haddinden dolayı emekliye ayrılmış ve bundan sonra kendisini eserlerini tamamlamaya vermiştir.⁷¹

3. Edebî ve İlmi Kişiliği

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, çok erken yaşlarda Mehmet Akif ile birlikte ilk nazım denemelerinde bulunmaya başlamıştı. Ancak Akif gibi şiiri kendisi için tek saha olarak görmedi. Zamanla kaleme aldığı manzumeler hacimlice bir şiir mecmuasını dolduracak miktara ulaşırsa da bunlara fazla değer vermemiştir.

---

⁷⁰ Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmut Kemal", s. 251; Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemal İnal: Kemalî'l-Kemal*, s. 218.

⁷¹ Ömer Faruk Akün, s. 251.

İbnülemin bu hususta Mehmet Akif Ersoy ile çocukluk ve gençlik yıllarına dair hatıralarını şöyle anlatmaktadır:

“Sekiz on yaşımızda iken –hocamın oğlu ve ders arkadaşım- Merhum Mehmet Akif’le şiir söylemeye heves ederdik. Bittabi saçmalar saçardık. O tab’an âşık olduğu için şiire de gönül bağladı, daima meşgul olmaya başladı. Daha sonra -suret-i mahsûsada- ilm-i aruz öğrendi. Tahsil ettiği baytarlığı değil, şairliği ittihaz eyledi. Yarım asra yakın uğraştı. Mesleğinde mümtâz oldu. Ben her şeyden evvel cehlimi izale edecek, insanlığımı bana bildirecek ve yaşamanın yolunu öğretecek şeylerle uğraşmayı şiir ile uğraşmaktan daha mühim gördüm. Bu görüşle şiiri, zaruriyattan değil zevkiyattan addetmeye mecbur oldum.”⁷²İbnülemin, daha sonraları şiirlerini daha ziyade eserlerinde latife ve mizah yapmak için kullanmıştır. Hz Muhammed’e karşı derin bir sevgi duyan İbnülemin’in manzumeleri arasında duygu ve heyecan bakımından en başta na’tları gelmektedir.⁷³

Çocuk denecek yaşta yazın hayatına başlayan İbnülemin, ilk olarak1889’da “Tarîk” gazetesine, “Ömr-i Beşer” adlı uzunca bir makale yazmıştır. Daha sonra “Tercümân-ı Hakikat”, “Asır” ve “Mütalea” gazetelerinde makaleleri yayınlanmıştır.⁷⁴Ahlak, terbiye, iktisat ve musiki gibi konuları ele alan İbnülemin, ağırlıklı olarak sosyal konular üzerinde durmuştur. Bu konuları İslam dininin insanların hayatlarını şekillendirmesine yönelik prensiplerinden hareketle ele

---

⁷² İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s.2235; İbnülemin’in çocukluklarını beraber geçirdikleri Akif ile ayrı düştükleri noktalardan biri de Akif’in tamamen şiire yönelmesi ve kendisini şiir ile ifade etmesi olmuştur. Burada İbnülemin’in şiiri “zaruriyattan değil de zevkiyattan görmesi” konusunu Mehmet Akif’in şiirciliği açısından değerlendirirsek, Akif’in özellikle kurtuluş mücadelesinin verildiği yıllarda şiirleriyle ifa ettiği misyonun hakkını vermemiş oluruz. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mithat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif Hayatı, Seciyesi, Sanatı*, Oğlak Yay., İstanbul 2014.

⁷³ Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmut Kemal”, s. 252.

⁷⁴ BOA *Sicil-i Ahval Defteri*, c. 172, s. 63. ;İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, IV, s. 2230-2231.

almıştır. “Hulâsa-i Ticaret”, “Hulâsa-i ziraat”, “Umrân-ı Irâk”, “Reddiye”, Sa’y ü Gayret”, “Atâlet Mûcip-i Mazarrattır”, “İhtiyaçtan Kurtulmak Kabil mi?”, Tesviye-i İhtiyaç”, “Sanat ve Maarif Bâis-i Servettir”, “Ekâlîmin İnsan Üzerindeki Tesiri” adlı makaleleri de bu kabildendir. Bunları *Sa’y-ı Beşer* adıyla bir kitapta bir araya getirmiş ancak bastıramamıştır.⁷⁵

İbnülemin’in hayatını ve kişiliğini etraflıca tahlil eden Fatih M. Şeker’e göre İbnülemin’in kişiliğini, hadiselerle yaklaşımını ve düşünce zeminini teşkil eden üç muharrik unsur bulunmaktadır: Tasavvuf, hususen Nakşîlik, Cevdet Paşa ve içinde yaşadığı devir. Hemen her şey bu üç unsur etrafında yığılır ve toplanır.⁷⁶İbnülemin’in dini hayatını ve Ahmet Cevdet Paşa ile olan münasebetini ayrı başlıklar altında değerlendirdiğimiz için burada bahsetmeyeceğiz.

İbnülemin eserlerinde üslûp itibariyle feyiz aldığı kimseleri zikrederken “Yenişehirli Avni Bey’in Şakirdi olduğunu beytiyle ifade ederek Namık Kemal’den ve Ziyâ Paşa’dan etkilendiğini ifade etmektedir. On dokuz yirmi yaşlarında Ziya Paşa’nın ‘Cezmi’ adlı hikâyesini takliden ‘Sabih’ isimli hikâyesini yazmıştır.⁷⁷

İbnülemin’in ilmi kişiliğini değerlendirirken zamanının yazarlarından Faruk K. Timurtaş vefatı dolayısıyla kaleme aldığı yazısında şunları söyler:

“Son asrı en iyi bilen tarihçi İbnülemin, son asır tarihimizi en iyi bilen müverrihimizdir. Hayatındaki tesadüfler ve şartlar kendisine birçok imkânlar verdi. Mühürdâr Mehmet Emin Paşa’nın oğlu bulunuşu çocuk yaşından itibaren unvan ve mevkiden büyük kimselerle temas etmesine vesile olduğu gibi uzun müddet Sadaret

⁷⁵ Ömer Faruk Akün, “İbnülemin Mahmut Kemal, s. 252.

⁷⁶ Fatih M. Şeker, s. 35.

⁷⁷İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 831-832-2055-785.

Mektubî Kalemi ve Vilâyât-ı Mümtâze ve Muhtâre Kalemi Müdürlüklerinde bulunması birçok mühim mesele ve vakayı işitip bilmesine ve elinden pek çok evrak ve vesikanın geçmesine sebep oldu. Ayrıca Sultan Abdülhamid'in cülûsundan hal'ine kadar hârici ve dâhili vakaları ihtiva eden Yıldız Evrakı'nın tasnifi işine memur edilmesi, evrakın büyük bir kısmını görmesini ve pek çok faydalanmasını temin etti.”⁷⁸

İbnülemin'in ilmi düzeyinin ve derinliğinin anlaşılması hususunda şu hikâye de güzel bir emsal teşkil etmektedir:

Vaktiyle Âsâr-ı İslâmîye Müzesi müdürü iken müzeyi ziyarete gelen iki müsteşrik, memleketlerine döndükten sonra yazdıkları makalede şöyle demişlerdi: “Bu müze, pek kıymetli eserlerle doludur. Müdürü İbnülemin Mahmut Kemal Bey ile iki saat görüştükten sonra anladık ki, müdürün kafası müzeden de kıymetli bir müzedir.”⁷⁹

Resmiyette bir kâtip olmasına rağmen fiiliyatta kâtibin çok ötesinde sadrazamların ve nazırların müşaviri hüviyetinde bir yere sahip olmuştur. Düşüncelerinin ehemmiyetine binaen Sadrazam Said Paşa İbnülemin'in kendisini yazacağından haberdar olduğunda “Beni sen yazacaksın batıracak da çıkaracak da sensin” demiştir.⁸⁰

Akûn'e göre daha önce İslamcılarla aynı vasatta yer alan İbnülemin II. Meşrutiyet'ten sonra kendini yazı ve fikir hayatının esas merkezi haline gelecek olan

---

⁷⁸ Faruk K. Timurtaş, s. 33.

⁷⁹ Taha Toros, *Hayat Mecmuası*, 1957, sayı: 36, s. 22, içinde Orhan Bayrak, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, Akıl Fikir yay. İstanbul, 2015, s. 55.

⁸⁰ Fahri Celal Göktulga, *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Haziran 1957.

biyografî ve tarih çalışmalarını verdi.⁸¹ Şeker'e göre "İbnülemin, Mustafa Sabri ve M. Akif'den farklı olarak sistemin içinde kalır gibi gözükmekle ihyâ etmiş, maziye can vermiştir. Devrin iktidar muhitinde bulunan İbnülemin, seksen altı senelik hayatı boyunca hem resmi hem de hususi anlamda mütemadiyen yazmış, kaleme aldığı eserleriyle dönemi kül olarak göz önüne getirerek yeniden inşa etmiştir."⁸²

Şeker'e göre devlet mekanizmasını bilen, tekkelerden müstağni kalmayan ve mütemadiyen kitap mütalaa eden bir Bâbiâli bürokratının yazdığı yazılar tasavvufî/ahlakî muhteva itibariyle devri, devrin açtığı gedikleri bir başka açıdan tamamlayan, paradoksal olmakla beraber yazılış tarzını dikkate alarak İbnülemin'in savunduğu şeylere karşı çıkanların bile altına imza atacağı yazılardır.⁸³ İbnülemin Cumhuriyet'e giden süreci yazmıştır. Osmanlı'nın son devrinde de maziye tahkîr tezyîf ederek inkâr eden, Osmanlı'ya bigâne kalanlara inat Osmanlıların vücud verdiği şeyleri dert edinmiştir. Ruh, zevk, hayat tarzı, terbiyesi yaratılışı kafa yapısı ve bütün manasıyla eski bir adam olan İbnülemin "Mazinin türbedarı" olarak görülmüştür.⁸⁴

Modernleşmenin sebep olduğu buhranın neticesi olarak tahakkuk eden Cumhuriyet'in tasfiye ettiği şeylerin hemen hepsini bir şekilde ihtiva eden İbnülemin'in eserlerinin önemli bir kısmı Cumhuriyet devrinde basılmıştır. Basılmasına vesile olan zât ise devrin, Maarif Vekili Hasan Ali Yücel'dir.⁸⁵

---

⁸¹ Ömer Faruk Akün, s. 255.

⁸² Fatih M. Şeker, s. 25.

⁸³ Agm, s.26.

⁸⁴ Agm, s. 43.

⁸⁵ Fatih Mehmet Şeker, s.29.

4. Konağı (Daru'l-Kemal) ve Kütüphanesi

Hüseyin Vassaf'ın ifadesiyle “Mahmut Kemal Bey'in tecrübe-i ilmiyesi, zevk-i irfaniyesi tezâyüd ettikçe neş'e-i feyz yüz göstermeye başlamış ve meclis-i sohbetine gelenler çoğalmıştır. ⁸⁶ Süleyman Nafiz ve arkadaşları tarafından “Daru'l-Kemal” olarak isimlendirilen evi ⁸⁷sohbet meclislerinin kurulduğu bir mekândır. Bu sohbet geleneği babası Mehmet Emin Paşa vasıtasıyla kendisinin de mensup olduğu muhitin, Yusuf Kamil Paşa'nın vücud verdiği ananenin bir devamıdır. Haftanın birkaç gecesi edebi ve dini çeşitli konularının ele alındığı sohbet gecelerinde ev sahibi olan İbnülemin'in kendine has bir takım özel kuralları vardır. Gelenleri makamlarına ve mevkilerine göre bizzat kendisinin yerleştirmesi, hoşlanmadığı kimseleri kapıya yakın sandalyelere oturturması ona mahsus kurallardandır. ⁸⁸

Aralarında Meşhur Bolâhenk Nuri Bey, Tamburi Cemil Bey'in de bulunduğu mûsikî-şinasân ve sâzendegân da eşlik ederdi. ⁸⁹ İbnülemin'in aynı mecliste bir şekilde bulunduğu isimler devrin birinci sınıf adamlarıdır. Başta Said Paşa ve Said Halim Paşa olmak üzere pek çok sadrazam, Maarif Nâzırı Münif Paşa, Hersekli Arif Hikmet Bey, Adanalı Hoca Hayret Efendi, Ali Emiri Efendi, Beyazıt Kütüphanesi hafız-ı kütübü Tahsin Hoca, Mehmet Akif, Babanzâde Ahmet Nâim, Ispartalı Hakkı, Vehhabiliğe karşı yazdığı reddiye ile tanınan Zehavizâde Cemil Sıdkı Efendi ve Hüseyin Vassaf bunlardandır. ⁹⁰

Yakın arkadaşı Vassaf'ın onu “bibliyografik” yani “ilm-i ahvâl-i kütüp mütehassısı” olarak nitelendirdiği İbnülemin, kitaplara olan merakıyla da

---

⁸⁶ Hüseyin Vassaf, s. 147.

⁸⁷ Orhan Bayrak, s.35.

⁸⁸ Dursun Gürlek, *Ayaklı Kütüphaneler*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2013, s. 288.

⁸⁹ Hüseyin Vassaf, s. 166.

⁹⁰ Fatih M. Şeker, s. 20.

tanınır.Bayrak'a göre babasından kalan kitaplarının yanı sıra bizzat genç yaşından beri elde ede geldiği kitaplar, risâleler, gazete koleksiyonları çoğala çoğala mükemmel bir kütüphane meydana getirmiştir. Kütüphanesinde pederinin ve işgalde yok olanların dışında üç bine yakın önemli eser bulunmaktadır. Matbu kitaplardan ziyade müelliflerinin hattıyla muharrer âsâr ve nâdiru'n-nüsha, belki sânisî kem-yâb yazma kitaplar ve nefis mecmualar mevcuttur ki o kütüphanenin medâr-ı zinetidir. Bu hususta sarf-ı nakdîne-i himmette pek ileri giden fedâkârân-ı marifettendir.⁹¹

Süleyman Nazif onun kitaplarını ve kitap merakını şöyle anlatmıştır(1926):
“On iki, on üç yaşlarından beri hayatını tetkik ve tettebbu’ ile kütüb-i nadire cemine hasretti. Bu yolda tam kırk sene çalıştı, çalışıyor. Kütüphanesinin raflarını tezyin eden – ki içinde pek çok yazma müteaddit nüshalı kütüp ve resâil var- bir tane bulunmaz ki dikkatle okunmamış ve mukabele ve tevsîk edilmemiş olsun.”⁹²

İbnülemin’in başına gelen en acı imtihan evine düşman askerleri tarafından el konulması olmuştur. Bütün çabaları semeresiz kalmış ve bütün değerli kitaplarını ve eşyalarını düşman askerlerinin merhametine bırakmak zorunda kalmıştır. Bu durum bir buçuk sene böyle devam etmiştir. Bu elim işgali İbnülemin şu şekilde anlatmıştır:

“Ferid Paşa’nın sadaretinde bir Cuma sabahı mercandaki evimizde bir misafirle otururken birkaç Fransız zabiti ve neferi ile bizim askerî ve zabıta memurlarımızdan birkaç kimse kapımıza dayandılar. Fransız işgali askeri kumandanlığınca evimizin işgaline karar verildiğini, yirmi dört saat içinde tahliyesini tebliğ ettiler. Sonradan öğrendiğimize göre o esnada Bekir ağa bölüğünde mevkufl bulunan bir asırlık eviddâmızdan Said Halim ve Abbas Halim Paşalarla diğer bazı

---

⁹¹ Hüseyin Vassaf, s.152.

⁹² Orhan Bayrak, s.88.

ahibbamızı sık sık ziyaretimiz işgale sebep olmuş ve işgal içimizdeki müfsitler tarafından tertib olunarak Fransızlara buyurun denmiş.

Yarım asırdan beri ikâmet olunan bir evin yirmi dört saatte tahliyesi nasıl mümkün olur? Binlerce cilt kitabı ihtiva eden dolaplar ve raflar, bir oda dolusu eski ve yeni gazete ve mecmua koleksiyonları, yüzlerce yazı levhaları ve sair eşyayı- en müsait zamanda bile- üç dört günde taşımak, ba husus o gün İzmir’i Yunanlılar işgal ettiklerinden –alamet-i matem olarak- İslam dükkânları mesdud, arabalar işlemekten memnu’, mesken bulmak muhal ve şiddetle yağmur yağmakta iken nereye ve nasıl nakledilebilir? Evde oturacak ola Fransız kaim mekamu, eşyanın kaldırılmasını yahut bırakılıp dolap ve sandıkların kilitletlenmesini söylediğinden gazete ve mecmua koleksiyonları ile iki anbar dolusu yazma ve basma ciltsiz kitap ve risale, eski ve mühim evrak, büyük kitap dolapları, çini sobalar, dolaplar, masalar ve sair eşya kilitletildi ve zabıtlar tarafından defterleri yapıldı. Bir de fayton bırakıldı.

Kitap ve levhalarla aynalar ve bir kısım eşya – zahmetle tedarük olunan- arabalarla –müessislerinden bulunduğum- Türk ve İslam Âsârı müzesinde boş bir mahzene ve ev eşyasının kâbil olanları Babiâli civarındaki bir eve nakl olundu. Şiddetle ve mütemadiyen yağın yağmurdan bunların ne hale geldiğini söylemeye lüzum yoktur.

Fransız askerleri- âmirlerine emanet edilen- âsar ve eşyayı yağma ettikleri gibi bir müddet sonra onlar çıkıp yerlerine gelen İngiliz askerleri de âsar ve eşyanın bakiyesini –mali mevrus yahut mal-i ganimet imiş gibi- aldılar, sattılar ve memleketlerine de götürdüler. Müahharen yine Fransızlar geldiler “Maison Jone” namını verdikleri evimizi istedikleri gibi kullandılar. Afrika’daki müstemlekât

ehalisinden askerler ve yamyamlar, Bolşeviklerden kaçan Rus mültecileri ve civar köylerden savuşan Rumlarla her nevi hayvan sokularak evi ahura döndürdüler. Bu kadar haşerenin evi ne hale koyduklarını izaha hacet var mı?”⁹³

İbnülemin konağın tahliyesi için ne yaptıysa başaramamış, hükümetin resmi teşebbüslerinin de sonuçsuz kalmasıyla iyice ümitsizliğin arttığı bir zamanda Galatasaray Mekteb-i Sultânisi müdürü Salih Arif Bey insaniyet nâmına teşebbüsde bulunarak Fransızları ikna ve konağı dört duvar olarak tahliyeye muvaffak olabilmıştır.⁹⁴

İbnülemin gözünden sakındığı kütüphanesini ömrünün son dönemlerinde bağışlamaya karar vermiştir. Kütüphanesini İstanbul Ünivesitesi’ne bağışlamasını o zaman Üniversite’nin rektörü olan Kazım İsmail Gürkan şöyle anlatmaktadır:

“1949 yılında ölümünden sonra alınması şartıyla kütüphanesini üniversiteye bağışlama teşebbüsünde bulundu ve noter senedini imzaladı. 1953’de ölüme bağlı olma kaydını da kaldırarak senede yeni bir şerh verdiği zaman ben üniversite’de rektördüm. İbnülemin’in bu emsalsiz asil hareketi öğrenciler arasında heyecan uyandırdı. Bir jübile tertip ederek ona Üniversite’nin şükranını ifade etmek istediler, ben de gençlerin bu arzularına vasıta olmakla çok iftihar duydum. Şu anda bu büyük adamın nefesi tükenmeden, gözleri kapanmadan kendi kıymetinin takdir edilmekte olduğunu görmüş bulunmasından en büyük bir teselli duymaktayım.

İbnülemin, takdir ve şükran için benim, Hilmi Ziya Ülken, Mükrimin Halil Yinanç ve Hamdi Tanpınar’ın sözlerimizi dikkatle dinledi ve bu hitabelere

---

⁹³ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, XI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1965, s. 1718-1720; Daha fazla bilgi için Bkz. İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 12213-2216.

⁹⁴HüseyinVassaf, s. 136-137.

mukabelesinde “Ben nefisinde bir kıymet tasavvur eden hayalperestlerden değilim, haddini bilenlerdenim. Benim beğenilecek bir şeyim olmadığını samimî bir vicdan ile itiraf etmekle beraber müteselli olduğum yalnız bir cihet vardır ki aziz milletimin maarifine hizmet için çalışmakta bulunduğumdur. Muvaffak olamıyorsam kusurumun hüsn-i niyetime bağışlanacağını ümid ederim.”

Gürkan devamında “Üstadın bütün bir ömür boyunca muktesidâne yaşayarak vücuda getirdiği koca kütüphaneyi eliyle memleketin en büyük irfan müessesesine bağışlamış ve bu hareketine karşı umûmen duyulan kadirşinaslık ve şükran hisleri kendisine iblağ edilmiş oldu” ifadesini kullanmıştır.⁹⁵

İbnülemin’in insanlığa katkıları bununlada sınırlı kalmamıştır. Evini de İlim Yayma Cemiyeti ve İmam Hatip Okulu’nun yardım derneğine bağışladığını vasiyetiyle bildirmiştir. İbnülemin’in evi hala onun adını yaşatan bir vakıf olarak varlığını sürdürmektedir.⁹⁶

5. Dini Hayatı

İbnülemin’in kişiliğinin önemli yapı taşlarından biri de dini kimliğidir.İbnülemin’in dini yaşantısı hakkında en önemli bilgileri yine onu en yakından tanıyan ve onunla aynı istikamette yürüyen Hüseyin Vassaf vermiştir. Vassaf, İbnülemin’in dini yaşantısını anlatmak için *Kemâlî’l-Kemâl*’de bir bölüm

---

⁹⁵ Kâzım İsmail Gürkan, “Üstad İbnülemin’e Dair”, İbnülemin, *Hoş Sadâ*, içinde, Türkiye İş Bankası Kültür Yay, Maarif Basımevi, İstanbul, 1958, s. XL-XLI.

⁹⁶ İhsan Işık, “İbnülemin Mahmut Kemal”, *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi*, Elvan Yay., Ankara 2002, 492.

ayırmıştır. Ayrıca *Sefine-i Evliya* adlı eserinde de İbnülemin'e ve Kardeşi Ahmet Tevfik Bey'e yer vermiştir.⁹⁷

İbnülemin Pederinden ve annesinden aldığı terbiye üzere dinini titizlikle yaşamaya gayret eden bir zattır. Özellikle beş vakit namazında devamlı ve düzenlidir. Dinin gereklerinin yerine getirilmesi hususundaki hassasiyetinin anlaşılması için Vassaf'ın anlattığı şu hikâye güzel bir misal teşkil eder:

“Şehzâdegân-ı Âl-i Osman'dan bir zâtın köşkünde üdebâ-yı zamana ziyafet verildiği sırada bi't-tab' Kemal Beyefendi'yi de davet etmişler; sofraya oturulmuş rast geldiği yerde tâam etmek, bâ-husus Frenk et'imesini yemek mutadî olmadığından âmmeye muhalefet mânâsını tazammun etmemek için ne yapmak lazım geleceğini teemmül eylediği sırada –umumen Müslim olan- huzzâra şişe şişe şarap tevdi edilmekte olduğunu görünce hamiyet-i diniyesi galeyân ve teessürât-ı kalbiyesi feverân edip habbe-i vâhide yemez. Haline dikkat eden âkilîn ve şâribîn mânâlı surette tebessüm eder. Şehzâde, ba'de't-taâm müşârun ileyh ile Abüdlhak Hâmid Bey'i ve vükelâ-yı a'yandan üç dört zâtı yazı odasına götürüp bir aralık salona çıktıkta Mahmut Kemal Bey “makam-ı hilâfete namzed olan bir zâtın sofrasında şarap bulunmasına teessüf ettim” cümlesini müessir bir sada ve eda ile îrâd edince yazı odasında bulunanlar- cümlelerin alt tarafı gelecek zannıyla- dışarı savuşmuşlardır. Kavl-i hak şehzâdeye kadar aksetmiş ve Mahmut Kemâl Bey hakkında daha fazla riayeti mûcib olmuştur.”⁹⁸

---

⁹⁷Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefine-i Evliya*, II, Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, Kitabevi Yay., İstanbul 2006, s. 365, 376.

⁹⁸Hüseyin Vassaf, s.141.

Şeker'e göre İbnülemin'in din algısı tasavvuf, hususen Nakşîlik çerçevesinde şekillenmiştir. Mevlevî olan babası Mehmet Emin Paşa'nın Nakşîliğe intisap etmesindeki hikmetin Vassaf, "Mevlâna Feyzullah el-Kudsî Hazretlerine intisap eden Paşa'nın meşguliyetlerinden dolayı âdâb-ı tarikata riayet edemediğini arz ettiğinde, Hazreti Azîz, Oğlum! Sen iş-güç sahibisin, boş vakit bulamazsın; bir mahal-i mahsusta oturup meşgul olmana lüzum yok, gezerken, otururken, kalben meşgul ol" demesinden dolayı olduğunu söyler.⁹⁹Babası gibi bir bürokrat olan İbnülemin'in de Nakşîliği benimsemesi, kolay anlaşılabilir. Vahdet-i vücûd zevkine sahip bir Nakşî olan İbnülemin Sünnî geleneğe tarihi tecrübeye ve terbiyeye "dîn u devlet" e âdâb-ı şeriat ve tarikate riayet eden ve bu tecrübeler bütünü mîzân olarak alan bir tavır vardır. Ele aldığı bir kimseyi değerlendirme kriterlerinden biri de "her hâl ü hareketinin sünnet-i seniyyeye müstenid olup olmadığı ve herhangi bir tarikate intisap edip etmediği realitesidir. İbnülemin'in biyografi yazarlığını ve düşüncelerini, aldığı eğitim ve mensup olduğu dünya doğrudan etkilemiştir.¹⁰⁰

İbnülemin'in hayatında önemli bir yere sahip olan şahsiyetlerin başında kardeşi Ahmet Tevfik Bey gelir. Ahmet Tevfik Bey, İbnülemin ve Vassaf'ın zaviyesinden bir veli hüviyetini hâizdir. Halidi/Nakşibendî şeyhlerinden Mevlânâ Şeyh Abdülmennan Osman Efendi'ye intisaplıdır.¹⁰¹

---

⁹⁹Fatih M. Şeker, s. 39.

¹⁰⁰ Fatih M. Şeker, s.35.

¹⁰¹Agm, s.38.

6. Vefatı

İbnülemin'i yakından tanıyan Kazım İsmail Gürkan İbnülemin'in son zamanlarına şahit olmuştur. Onun verdiği bilgilere göre İbnülemin, hayatının son on yılını küçük büyük birçok hastalıkla mücadele ederek geçirmiştir. Zayıf bir bünyeye sahip olan İbnülemin son zamanlar da ise iyice zayıflamıştı. Bütün ömrü boyunca şikâyet ettiği bağırsak atâleti artık ciddi bir hastalık haline gelmiş ve hastanede bir takım tetkikler yapılmıştı. Bütün ömrünü araştırmaya ve yazmaya adanan İbnülemin'in son yıllarında gözlerinde ihtiyarlık kataraktı da başlamıştı. Sık sık tekrarlayan bronşit ve zatürreler onu yordu, renksiz ve kansız kaldı; boyu kısalmış öne bükülmüştü. Bu haliyle boyun atkısı sarar, kürkünü giyer ve yürürdü. Hayatına son veren arıza ise idrar tıkanmasıydı. Bundan dolayı kliniğe yattı. Yaşının da getirmiş olduğu büyük riskleri olan bir ameliyat geçiren İbnülemin kalp ve böbrek arızalarının baş göstermesiyle daha fazla dayanamadı ve ebedi âleme intikal etti.¹⁰²

İbnülemin, ölmeden önce vasiyetnâmesini 23 Haziran 1955 tarihinde kendi elleriyle yazdığını beyan etmiştir. Vasiyetin girişinde “Kendime kimseyi mirasçı nasbetmeyerek tasarruf nisabına taalluk eden hakkımı tamamen müdafaa ediyorum. Esasen mahfuz hisseli mirasçım bulunmadığından kanunen haiz olduğum mutlak selâhiyete binaen terekemin tamamı üzerinde tasarruf ederek metrukâtımı ber-vech-i âtî umûr-ı hayriyeye tahsis ve arzularımı ve vasiyetlerimi bu vesikada tâdât ve isdar ediyorum” ifadelerinden sonra vasiyetini açıklar.¹⁰³

¹⁰² Kâzım İsmail Gürkan, s. XLIV-XLV.

¹⁰³ İbnülemin'in vasiyeti hakkında daha fazla bilgi için Bkz. İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. LX.

B. ESERLERİ¹⁰⁴

1. BASILMIŞ ESERLERİ

a. Son Asır Türk Şairleri(Kemalü'ş-Şuara)

Asıl adı *Kemalü'ş-Şuârâ* olan bu eser Türk Tarih Encümeni tarafından *Son Asır Türk Şairleri* olarak bastırılmıştır. Toplamda 12 cilttir ve resimlidir.¹⁰⁵ Fatih tezkiresi zeyli olan Son Asır Türk şairleri, Osmanlı şuara tezkireciliğinin son örneğidir. İbnülemin'in bu eseri kendisinden önceki tezkirelerden farklıdır. Önceki tezkirelerde adı geçen şairlerin yalnızca isimlerine ve birkaç beytini vermekle yetinilirken *Son Asır Türk Şairleri*'nde Hakkı Süha Gezgin'in ifadesiyle “Üstad, ismin yanına cismi ve cisimle birlikte ruh tezahürlerini, itiyatları, hususiyetleri de koymuştur. Öyle ki okuyunca malumâtımızın birden bire alabildiğine genişlediğini duyuyoruz. Anlayışımız zenginliyor; şahsiyetlere tasarrufumuz vukuat ve hadiselere idrakimiz artıyor.¹⁰⁶

Eserin giriş kısmında tezkire geleneğimiz hakkında bilgiler verilmektedir. İçinde 574 kişi yer almaktadır. 1853 yılından eserin basıldığı yıla kadar gelinmiştir.*Son Asır Türk Şairleri*'nin girişinde Mehmet Çavuşoğlu son şuara tezkiresi ve yazarı İbnülemin hakkında genel bilgiler vermektedir. Çavuşoğlu'na göre:

“Divan şairlerinin hayatları ile ilgili bilgilerle şairlerinden örnekleri içeren eserlere umumiyetle şuara tezkiresi denilmektedir. İbnülemin Mahmut Kemal

---

¹⁰⁴ İbnülemin basılan ve basılmayan eserlerin listesini vermiştir.bkz. İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 2232-2235;Eserlerinin listesi İçin Ayrıca Bkz. Orhan Bayrak, Age, s. 101-143.

¹⁰⁵İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 2232.

¹⁰⁶ Hakkı Süha Gezgin, “İbnülemin Mahmut Kemal İnal”, *Edebi Portreler*, Haz. Beşir Ayvazoğlu, İstanbul, Kapı Yay., 2013, 152.

Bey, Son Asır Türk Şairlerinin giriş kısmında başlanıp bitirilmemiş olanlar dışında 24 şuara tezkiresinden bahsetmektedir. Onun ayrıca belirttiği gibi biyografik eserler yalnızca şuara tezkirelerinden ibaret değildir. Osmanlı cemiyetinin herhangi bir kesimine mensup olan kişilerin, bazı meslek erbabının hayatını anlatan müstakil kitaplarda, resmi ya da gayri resmi tarihlerde biyografik bilgiler vardır. Vezirlere, âlimlere, hattatlara ait bilgileri içine alan müstakil eserlerin çoğunun adlarını İbnülemin Mahmut Kemal Bey, eserinin mukaddimesinde zikrettiği için burada onların ayrıca tekrarına lüzum görmüyorum.”¹⁰⁷

Çavuşoğluna göre İbnülemin, söz konusu ettiği kişilerden bazılarının hayat hikâyelerini en hurde teferruatına kadar belirtmek hususunda itina gösterdiği dikkati çekmektedir. Bunların çoğu yakından tanıdığı, bir kısmı da şu veya bu münasebetle alakadar olduğu kişilerdir. İbnülemin kimseyi ne tam övmüş ne de tam yermiştir. Süleyman Nazif gibi çok yakın bir dostunu bile zaman zaman iğnelemekte bir mahsur görmemiştir. Tanzimat fırtınası birçok ahlâkî ve fikrî kıymet hükümlerini altüst ederken ortaya çıkan yeni aydın tipleri arasında Mahmut Kemal Bey, Yahya Kemal’in tabiriyle “kökü mazide âti” olarak kalabilmiş nadir insanlardandır. Onun içindir ki çevresinde Hasan Ali Yücel, Kazım İsmail Gürkan, Tevfik Remzi Kazancıgil, Mükremin Halil Yınanç, Süleyman Nazif, Ahmet Hamdi Tanpınar, Hamâmîzâde İhsan gibi farklı düşünce ve karakterlerde bir hayranlar halkasını ölünceye kadar muhafaza edebilmiştir.

---

¹⁰⁷İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. IX.

Yine Çavuşoğlu'na göre Son Asır Türk Şairleri, Türkçemizin artık kaybolmaya yüz tutan inceliklerini tespit, konuşma ve yazı dilimizin ifade kabiliyetini, zenginliğini öğrenmekte bulunması güç kaynaklardan biridir.¹⁰⁸

İbnülemin Son Asır Türk Şairleri adını verdiği bu eserin mukaddimesinde Türk şairlerinin teracüm-i ahvâline dair şimdiye kadar yazılan tezkireler hakkında kısaca bilgiler vererek şu şekilde sıralamıştır: Sehî, Latifî, Ahdî, Aşık Çelebi, Hasan Çelebi, Beyânî, Riyazî, Fâizi, Rıza, Yumnî, Asım, Güftî, Safayî, Sâlim, Belig, Saffet, Râmiz, Silahtar zâde, Mir'atı Şiir, Esrâr dede, Şefekât, Bahçei Safâ enduz, Tezkireci Arif Hikmet, Fatin, Kafilei şuarâ, Hammer tezkiresi...¹⁰⁹ Ayrıca İbnülemin bu eserin mukaddimesinde zikrettiği şairlerin özelliklerinden bahsederken dikkat ettiği bazı hususlardan şu şekilde bahsetmiştir:

“Terceme-i halleri derc olunan zevatın kısm-ı âzamı, devlet memuru oldukları için rütbe, nişan, memuriyet gibi- o devirde en büyük esbâbı şeref mübahâttan madûd ve bazen hayra ve ekseren şerre sebep olan- hususâtı da yazmağı faidesiz görmedim. O zatlar, o esbabı şerefi istihsal için her vesileden istifade ederek yüzlerce beyitten müteşekkil kasideler, manzumeler tanzim ve erbâbı ikbale takdim etmişlerdir ki çektikleri zahmet, döktükleri âb-ı-rû mukabilinde kazandıkları şerefi mevhûm, ahlâfin nazarı ibretine arz olunmak her halde faideden hâlî değildir.”¹¹⁰

---

¹⁰⁸ Mehmet Çavuşoğlu, “Son Şuara Tezkiresi Ve Yazarı Hakkında”, *Son Asır Türk Şairleri*, s. VII-XIII.

¹⁰⁹ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 5-12.

¹¹⁰ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 19.

b. Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar(Kemalu's-Sudur)

Asıl ismi *Kemalü's-Sudur* olan bu eser Maarif Vekâleti tarafından bu isim ile bastırılmıştır. İbnülemin'in bu eser hakkındaki kayıtlarına göre resimli olup henüz iki cildi basılmıştır. Diğer ciltleri de basılacaktır. İbnülemin *Son Sadrazamlar*'ın mukaddimesinde şunları zikreder:

“Osmanlı Devletinde ‘Veziri âzam’ namıyla de yadolunan ‘sadrazamlar’ padişahların vekil-i mutlakı, hükûmetin reisi, dâhilen ve haricen devletin mümessilleri oldukları için mevkileri ve şahısları pek mümtaz addolunmuştur. Bazıları padişah derecesinde belki daha ziyade nafizü'l-âhkam oldukları gibi bazıları da kesbi nüfuz edememişlerdir. Devlet ve milletin saadet ve selametinde yahut nekbet ve felaketinde bunların pek büyük tesiri vardır.

Devlet ve milletin hayatiyle alâkadar olan o mühim makama nasbolunanlar arasında köle, çiftlik çorbacısı, Has odabaşı, aşçıbaşı, arabacı, miriahur, kahveci, tavaşi, Kavanoz, Kalaylı koz, Tabanı yassı, Daltaban, Kabakulak, Zurnazen, Ümmi, cahil, aslen Rus, Hırvat, Çerkez, Abaza, Gürci, Arnavud, Boşnak, Bulgar, Rum nice âdem vardır ki kısmı âzamı meslekten yetişmedikleri için rey ve tedbirde ve tedviri umurda bittabi hata ederek hem devlet ve milleti ızrâr hem kendilerini – o zamanın tabiriyle- tu'me-i şemşiri hunbar etmişlerdir. Muharebeyi kağıt üzerinde gören bir kalem kâtibi, hini harbde koca bir orduya nasıl serdar olur? Müddeti ömründe kayığa binmeyen bir âdem nasıl donanmaya amiral nasbolunur?”¹¹¹

Son Sadrazamlar, Ahmed Rifat Efendi'nin *Verdü'l-Hadâik* ünvanını verdiği Yusuf Ziya Paşa'nın ikinci sadaretinden Yusuf Kâmil Paşa'ya kadar makamı

---

¹¹¹ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, I, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956, s. 2.

sadarete tâyin olunan zevâtın tercüme-i hallerini yazdığı esere *zeyl* olarak yazılmıştır. İbnülemin de Yusuf Kâmil Paşa'dan itibaren Osmanlı Devletinin son sadrazamına kadar 37 zatın tercüme-i hallerini yazmıştır. ¹¹²

c. Son Hattatlar

XVIII-XX yüzyıl arasında yaşamış olan 314 hattatın biyografilerini ve eserlerini anlatmaktadır. Bir kaynak eser olarak kullanılmaktadır. 1955 ve 1970 yıllarında ilk kez İstanbul'da Milli Eğitim Basımevi'nde yayımlanmıştır. ¹¹³

d. Hoş Sadâ (Son Asır Türk Musikişinasları)

İbnülemin'in son dönemlerinde müsvedde kâğıtlar halinde bulunan bu eseri onun isteği doğrultusunda ölümünden sonra Hasan Ali Yücel tarafından tashih edilmiş ve İş bankası tarafından basılmıştır. ¹¹⁴

e. Menâkıb-ı Hünerverân Mukaddimesi

Tarihçi, hattat ve şair olan Gelibolulu Mustafa Ali (1541-1599) tarafından 1586 yılında yazılan bu Türk sanatı ve uygarlık tarihinin Türkçeye yapılmış çevirisi ile önsüzüdür. Yazı tarihi ile hattat, mücellit, nakkaş, müzehhip ve ressamların biyografilerini anlatan bu eser ¹¹⁵ İbnülemin'in ifadesiyle "Müteaddid nüsha ile karşılaştırılarak tashih edilmiş ve müellifi müverrih Âli'nin tercüme-i hallerine dair - metinden daha mufassal olarak- 133 büyük sahifelik bir mukaddime ilâve olunmuştur. ¹¹⁶Türk Tarih Encümeni yayını olarak 1926 yılında İstanbul'da Matbaa-i Amire'de yayımlanmıştır.

¹¹²İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 3.

¹¹³ Orhan Bayrak, *Age*, s. 118.

¹¹⁴ İbnülemin, *Hoş Sedâ*, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, s. XXVI-XXXIV.

¹¹⁵İbnülemin, *Hoş Sedâ*, s. 129.

¹¹⁶İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 19.

f. Tuhfe-i Hattatîn Mukaddimesi

İbnülemin Tarih-i Osmanî Encümeni'nin ilgâsından sonra Üniversite dairesinde teşkil olunan Türk Tarih Encümeni azalığına getirildikten sonra “Tuhfe-i Hattatîn”e bir mukaddime yazmıştır. Bu eseri tashîh ve tahşiye eden İbnülemin, müellifin tercüme-i haliyle menâkıbına ve eserlerine dair bir mukaddime yazmıştır.¹¹⁷

İbnülemin'in ifadesiyle: “Müstakim zâde merhumun pek mühim ve nüshası ender ve eldeki iki nüshası hattatların hatasıyla birbirinden beter olduğundan baştan başa tashih ve müellifin tercüme-i haliyle eserleri hakkında 85 büyük sahifelik bir mukaddime ilave edilmiştir.”¹¹⁸

g. Tarihçe-i Evkaf ve Teracim-i Ahval-i Nüzzar

Evkaf Nezaretince basılmıştır. Resimlidir. Hüseyin Vassaf bu eser hakkında bize şu bilgileri vermektedir:

“Tarihçe-i Evkâf ve Terâcim-i Ahvâl-i Nüzzâr nâmındaki eser-i matbû hakikaten pek mühim ve kıymetdârdır ki bu kâbil âsâr içinde hâiz-i mertebe-i imtiyazdır. Eserin mukaddimesinde yazıldığına göre Evkaf-ı İslamiye ve mebânî-i hayriyenin cihet-i ilmiye ve tarihiyesine dair bir kitap tertip edilmek maksadıyla şeyhulislam ve Evkaf Nâzırı Hayri Efendi'nin riyâsetinde mebûsândan, ulemadan, fukahâdan, müverrihînden, hukukîyûndan mürekkeben teşkil olunan bir heyet-i muhteşeme – muzakerât-ı vâkıa üzerine- tarih, akvâm-ı evkâf, âsâr u mebânî-i vakfiye, teşkilât-ı nezâret, terâcim-i ahvâl envcümenlerine inkisâm eylemiş ve terâcim-i ahvâl encümeni, Evkaf Nezâreti'nin tarihçesiyle ibtidâ-yı teşekkülünden beri makam-ı nezârete tayin olunan zevâtın terceme-i hâllerini tahririne memur olmuştu.

¹¹⁷ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 2222.

¹¹⁸ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 2233.

Terâcim-i ahvâl –bu encümene riyâset eden- Mahmut Kemal Bey tarafından yalnız başına az bir müddette vücuda getirilmiş ve tarihçe kısmı da –yine müşârun ileyhin tarif ve tashihi ile- Encümen-i mezkûr azâsından Amasyalı Hüseyin Hüsameddin Efendi tarafından yazılmıştır. Diğer encümenler ise tahririni deruhte ettikleri kısımların bir satırını bile yazmadan dağılmışlardır.”¹¹⁹

h. Divan-ı Yahya Mukaddimesi

Divan şairi olan Şeyhülislam Yahya Efendi (1553-1644) tarafından yazılan divanın Türkçe’ye çevirisi ile önsüzüdür. 269 sayfalık divanın başına 65 sayfalık bir mukaddime ekleyerek meydana getirmiştir. 1915 (1334) yılında Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi yayını olarak İstanbul’da Matbaa-i Amire’de yayınlanmıştır.¹²⁰

i. Divan-ı Galip Mukaddimesi

Divan şairi Leskofçalı Galip (1828-1867) tarafından yazılan divanın Türkçe çevirisi ve önsüzüdür. 100 sayfalık divanın başına 47 sayfalık bir mukaddime ekleyerek meydana getirilmiştir. 1916 yılında Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi yayını olarak İstanbul’da Matbaa-i Amire’de yayınlanmıştır.¹²¹

j. Divan-ı Hikmet Mukaddimesi

Hersekli Arif Hikmet (1839-1903) tarafından yazılan divanın Türkçe çevirisi ve mukaddimesidir. İbnülemin tarafından divanın başına biyografi olarak 78 sayfalık bir mukaddime eklenmiştir. İlk önce Tercüman-ı Hakikat gazetesinde tefrika edilmiştir. 1915 yılında Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi yayımlamıştır.¹²²

---

¹¹⁹ Hüseyin Vassaf, s. 159.

¹²⁰ Orhan Bayrak, s. 134.

¹²¹ Orhan Bayrak, s. 135.

¹²² Orhan Bayrak, s. 135.

k. Kâmil Paşa'nın Sadareti ve Konak Meselesi

Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa (1808-1876) biyografisini verdikten sonra Paşa'nın 1863 yılında sadrazam oluşunu ve Keçicizâde Fuad Paşa'nın Beyazıd'taki konağının Maliye Nezaretine ne şekilde ayrıldığına dair Tarihçi Abdurrahman Şeref'in yazmış olduğu bir makaledeki fikirleri çürütmek için ona karşı fikirlerini çeşitli açıklamalarla yazmıştır. 1912 yılında İstanbul'da Mahmut Bey Basımevi'nde yayımlanmıştır. Küçük boy 32 sayfadır.¹²³

l. Hediyeü'l-Arifîn, Esmâü'l-Müellifin

Bağdatlı İsmail Paşa (1839-1920) tarafından 2 cilt halinde yazılan eser, Doğu'da yetişmiş 5398 yazarın adları, doğum ve ölüm tarihleri ile eserlerinin adları ve konuları çok kısa olarak anlatılmaktadır. Birinci cildi İbnülemin ve muallim Kilisli Rifat Bilge tarafından sadeleştirilmiş ve 1951 yılında Milli Eğitim Bakanlığı yayını olarak İstanbul'da Milli Eğitim Basımevi'nde, ikinci cildi ise İbnülemin ile Avni Aktuç tarafından sadeleştirilmiş 1955 yılında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından İstanbul'da Maarif Basımevi'nde yayımlanmıştır.¹²⁴

m. Ravzatu'l-Kemâl

İbnülemin'in Vilâyât-ı Mümtâze kalemi hülefâsından (katip) iken yayımladığı ilk eserlerindedir. İbnülemin'in 21 yaşındayken yazdığı bu eser 1891 yılında İstanbul'da Mahmut Bey Basımevi'nde Maarif Nezareti celilesinin ruhsatıyla (Yüksek Milli Eğitim Bakanlığı'nın izniyle) yayımlanmıştır.¹²⁵

---

¹²³Orhan Bayrak, s. 137.

¹²⁴Orhan Bayrak, s. 137-138.

¹²⁵Orhan Bayrak, s. 138.

n. Sabih

İbnülemin'in kendi ifadesiyle "Tarihe müstenid hikâyedir. On dokuz yaşında –tıflâne cüretle- Namık Kemal'in "Cezmi"sini takliden yazmışım. Selânik'te "Asır" gazetesine tefrika edildikten sonra kitap şeklinde Asır matbaasında basılmış ve pek çok rağbet görerek müteakiben hükûmetçe toplattırılmıştır."¹²⁶

o. Hülâsa-i Ziraat

İbnülemin'in çocukken gezmiş olduğu Çukurova'da aldığı ilham ile tarım'a dair çok genç yaşta yazdığı bir eserdir. Çukurova'nın daha verimli bir duruma getirilmesi için ziraat okulları ile örnek çiftliklerin açılmasını, arazilerin sulanması için kanallar açılarak etrafının ağaçlandırılmasını önermektedir. 1890 yılında İstanbul'da Cemâl Efendi Basımevi'nde basılmıştır. 26 sayfadır.¹²⁷

p. Hülâsa-i Ticaret

Pek küçük yaşta ticarete dair yazdığı kısa eserlerinden biridir.

q. Menâfiü's-Savm

Orucun faydalarını anlatan bu eser 1892 yılında İstanbul'da Kasbar Basımevi'nde basılmıştır. 24 sayfadır.¹²⁸

r. Ahlak

1891 yılında İstanbul'da Mahmud Bey Basımevi'nde basılmıştır. 37 sayfadır.

---

¹²⁶ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 19.

¹²⁷ Orhan Bayrak, *Age*, s. 139.

¹²⁸ Orhan Bayrak, s.

s. Kemâlü'l-Hikme

Hersekli Arif Hikmet'in tercüme-i haliyle menakıbını havidir. "Tercüman-ı Hakikat" gazetesine tefrika edildikten sonra kitap şeklinde basılıp Donanma Cemiyetine teberru edilmiştir.

t. Kemalü'l-İsmet

II. Abdülhamid'in kitapçılarından biyografi uzmanı İsmet'in (1845-1904) biyografisi ile başından geçen bazı olayları anlatmaktadır. 1912 yılında İstanbul'da Ruşen Basımevi'nde yayımlanmıştır.

u. Rahşan

Aşıkâne bir hikâyedir. Bu da Selanik'te "Asır" gazetesinde tefrika edilmiştir ve kitap şeklinde basılmamıştır. Genel olan kanının aksine Vassaf'ın verdiği bilgiye göre Rahşan, İbnülemin'in Said Paşa'nın kızıyla olan evliliği ile ilgisi yoktur.¹²⁹

v. Bir Yetimin Sergüzeşti

Hazin bir hikâyedir. Selanik'te "Mütalea" gazetesine tefrika edilmiştir. Kitap şeklinde basılmamıştır.

2. BASILMAYAN ESERLER

a. Kemâlü'l-Kıyâse fi- Keşfi's-Siyase

Siyasî, idarî, hukukî ve tarihi bazı mebahisi şamildir. 500 büyük sahifedir.

---

¹²⁹ Hüseyin Vassaf, s. 177.

b. Kemalü'l-Hattatîn

Tuhfe-i Hattâtîn'in bir nevi zeylidir. Zamanın ilmî camiasının büyük ilgi gösterdiği hüsn-i hat sanatına İbnülemin tarafından da büyük rağbet gösterildiğini görmekteyiz. İbnülemin bu eserinde zamanının hattatların ele almıştır. Eserin mukaddimesinde ilk olarak yazının tarihine dair kısa bir açıklama yapar. Daha sonra yazı çeşitlerinden ve bunların kullanım alanları konusunda okuyucuya oldukça tafsilatlı bilgiler sunar. Hat sanatının gelişimine dair önemli bilgiler verir. Hat sanatının gelişimine dair İbnülemin:

“Mükaddema âlem-i İslam'da resme pek rağbet edilmediğinden hüsn-i hat, millî bir resm ittihaz ve millî sanayî-i nefisenin en mühimmi addedilerek terakkisine pek çok çalışılmış, hatta halkı teşvik için Türk hükümdarlarından ve şehzadelerinden, bilhassa Osmanlı padişahlarından ve mülkî ve ilmî ricalinden bazıları hüsn-i hat teallüm ederek güzel yazılar yazmışlardır.” Halkın okuryazar kısmından olanların ekseri hüsn-i hatta pek ziyade rağbet ve –sia-i hale nail olamayanlar- medâr-ı maişet ad etmişlerdir.¹³⁰

İbnülemin “Son Hattatlar”ın mukaddimesinde diğer eserlerinde de olduğu gibi zamanın değişimin olumsuz tesirlerinin hat sanatını da etkilediğini ve giderek değerini kaybettiğinden yakınmaktadır. Buna dair Ahmet Cevat Paşa'nın hat sanatını yaşatma çabalarından şu sözlerle ifade eder: “Ahmet Cevat Paşa merhum hüsn-i hattın inhitattan kurtarılması için Bab-ı âli'nin en eski dairesi ve mükaddema marifetin menşei ve bilahare medfeni olan Divan-ı Hümayunda bir talim-i hat şubesi te'sis etmiştir. Ayrıca ekleyerek: “Meşrutiyetin ilanından evvel Rüşî mekteplerde talebeye sülüs, nesh ve rık'a ta'lim olunurdu. Fakat bu talim hüsn-i hattın inhitatını

¹³⁰ İbnülemin, *Son Hattatlar*, Maarif Basımevi, 1955, İstanbul, s. 3

tedvin ve hattan yetiştirilmesini te'min edecek bir madde değildi. Adet yerini bulsun kabilinden haftada bir defa mekteb çocuklarına yazı meşketmekten ibaretti.¹³¹

Hat sanatına dair bilgiler verdikten sonra hattatlara dair yazılan eserlerin hangileri olduğundan bahseder ve bu eserler hakkında kısaca açıklamalarda bulunur. İbnülemin'in hattatlara dair zikrettiği eserler sırasıyla şu şekildedir:

“Menâkıb-ı Hünerverân, Gülzâr-ı Savâb, Devhatü'l-Küttâb, Tuhfe-i Hattâtîn, Mizânü'l-Hat, Defter-i Pakî, Erbab-ı Daniş, Tezkiretü'l-Hattâtîn, Hat ve Hattâtîn, Mir'at-ı Hattâtîn, Enderunlu Sanatkârlar ve Hocaları, Eyublu Hattatlar”

c. Vefeyât-ı Ricâl

Yarım asırdan beri (1900 yılından sonra) vefat eden -muhtelif mesleklere mensup- bazı zevâtın vefat tarihleriyle medfenlerini ve şahıslarına dair muhtasar mâlumâtı havidir.

d. Kemalü'l-Meşâhir

Bazı meşhur kişilerin biyografilerini anlatır.

e. Kemalü'l-Kâmil

Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın (1808-1876) biyografisini anlatır.

f. Kemalü'l-Letâif

Hoş fıkraları anlatır.

g. Kemâlü'l-Makâl

Basılmış ve basılmamış makaleleridir.

---

¹³¹İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 3-4.

h. Gelenbevî

Türk âlimlerinin en değerlilerinden Gelenbevî İsmail (Efendi) merhumun terceme-i haliyle eserlerine dairdir.

i. Nûru'l-Kemâl

Reji Komiseri Mustafa Nuri'nin(1730-1790) biyografisini ve eserlerini anlatır.

j. Kemalü's-Sufüvve

Şair Safvet'in biyografisini anlatır.

k. Nadi'-i Şuara

Güftî tezkiresine benzeyen manzum bir broşürdür.

l. Mevzûn Sözlür

Eski tarzda yazmış olduğu bazı şiirleridir.

m. Lübbüllûğa (Sözlerin Özü)

Bazı kelimelerin nükteli manalarını açıklayan küçük bir broşürdür.

n. Lağvüllûğa (Sözlerin Anlamı)

Ubeydi Zakânî vadisinde bazı lûgatların hezel âmiz manalarını mübeyyin küçük bir risaledir.

o. Lemeatü'l-Kemâl

Tasavvuf eseri olan küçük bir broşürdür.

p. İzzü'l-Kemâl

Devlet adamlarından İzzettin'in biyografisini anlatır.

q. Feyzi Cevad

Siyasî, hukûkî, askerî ve tarihi konuları içermektedir. İbnülemin bu eser için şunları söylemektedir: “Pek genç iken yazdığımдан kıymeti ilmiyece âsar-ı hevesânededen sayılır. Sadrı Esbak Cevad (Paşa) merhuma ithaf edilmiştir.”

II. BÖLÜM

KEMÂLÜ'L-KIYÂSE FÎ KEŞFİ'S-SİYÂSE

A. ESERİN KÜNYESİ

Kemalü'l-Kiyâse fi- Keşfi's-Siyâse, Hicri 1323 Miladi 1905 yılında yazılmıştır. İbnülemin, diğer eserlerinde olduğu gibi *Kemâlü'l-Kiyâse*'de aynı isimlendirme yöntemini kullanmış ve kendi ismiyle özdeşleşen “Kemâl” kelimesi bu eserin başlığında da yer almıştır. *Kemâlü'l-Kiyâse* İbnülemin'in daha önce basılmamış olan eserleri arasında yer almaktadır. Kendi el yazısıyla tek nüsha halinde bulunan bu eser İbnülemin'in diğer eserleriyle birlikte, kendisi hayattayken kütüphanesini bağışladığı

İstanbul Üniversitesi'nin Merkez Kütüphanesi'nde Nadir eserler bölümünde yer almaktadır. Eski dilde rika yazı tipinde yazılan *Kemâlü'l-Kiyâse*'nin, yer numarası 92, barkot numarası ise NEKTY09979'dur. *Kemalü'l-Kiyase* toplamda 261 varak olup satır sayısı 23'dür.

B. ESERİN İÇERİĞİ

Kemalü'l-Kiyase, kullanılan birçok kaynak ve geniş hacmi itibariyle İbnülemin'in hayatı boyunca meydana getirdiği bir bilgi birikimini teşkil etmektedir. İbnülemin bu eserde, siyaseti merkeze koyarak siyasetle bire bir ilişkili olan ve ona göre siyasete yön veren tarih ilminin de içinde yer aldığı çeşitli ilimleri farklı açılardan değerlendirir ve bu değerlendirmeleri tarihi vakıalarla destekler. İbnülemin'in *Kemalü'l-Kiyase*'nin mukaddimesinde yaptığı ulûm-ı siyasiyenin tanımına göre:

“Efrâd ve hükümetin gerek teşekkül ve teayyüş, ikbâl ve edbâr, beka ve zeval gibi- hayat-ı umumiye taalluk eden- hususât-ı mühimmede gerek birbirine karşı muhafazasına mecbur oldukları hukuk ve vazâifde tabi olduğu kavâninin mecmuna – umumiyet itibariyle- ulûm-ı siyasiye itlak olunur.”

Siyasi ilimlerin tanımını yaptıktan sonra beşeri idare etmenin usulü olarak görülen ulûm-ı siyasiyenin işlevini açıklar:

“Ulûm-ı siyasiye öncelikle bir toplumun bütün fertlerinin canından, ırzından ve malından emin olmasını, malından ve mülkünden, sa’y ve gayretinden, ilim ve mârifinden, hüner ve sanatından istifade etmesini, toplumdaki fertlerin birbirleriyle hüsn-i muaşeret ederek, bütün bireylerin tek tek sa’y ve gayretiyle toplumun menfaatinin sağlanmasını te’sîs ve tanzîm ederken toplumdaki fertlerin iyi ilişkiler kurarak birbirinin şerrinden, taarruzundan ve tasallutundan korunmasını, her biri diğerinin mesâî ve mahsûlâtından, maarif ve sanayiinden intifa’ etmesini, zayıf ve güçsüzlerin kuvvetlilerin zulmünden tahakkümünden korunmasını sağlar.”

İbnülemin devamında ise ulûm-ı siyasiyeyi oluşturan ilimlerin neler olduğundan bahseder. Bu ilimler ilm-i ahlâk, ilm-i tarih, ilm-i hukûk, ilm-i tedbîr-i mülk gibi efrat ve cem’iyyâtın menafi’-i maddiye ve manevisine hizmet eden ve - bunların şub ve furûundan ma’dûd olan- diğer ulûm-ı ictimâiyeyi kapsamaktadır.¹³² Ulûm-ı siyasiyeyi meydana getiren bu ilimleri İbnülemin *Kelâmlü’l-Kıyâse*’de bölümler halinde teferruatlı bir şekilde açıklamıştır.

Kemalü’Kıyase’yi oluşturan her bir bölümde İbnülemin, o döneme damgasını vurmuş fikir adamlarının görüşlerini bir araya getirerek okuyucularına değerlendirme

---

¹³² İbnülemin, *Kemalü’l-Kıyase*, s. 5.

yapma fırsatı sunmuştur. Kitap, İbnülemin'in ifadesiyle beş bâbdan mürekkebe ve her bâb birkaç fasıl üzerine mürettebdir. Birinci bâb, tarihin lüzum ve faydalarına dâir mülâhazatı içerir. İki fasıldır:

Birinci fasıl, tarihin lüzum ve faydası hakkında mülâhazatı, ikinci fasıl tarihlerin tamamen hakikatleri içermediğini ve sahihinin gayri sahihinden temyizine dâir mülâhazât ve fikarâtı içermektedir.¹³³ İbnülemin, siyasi ilimlerin en temel ve hayati unsurları arasında gördüğü tarihe büyük önem vermektedir. Ona göre “Kamus-ı fenn-i siyaset¹³⁴ olan bu ilim elbette siyasete müteallık bir kitabın esasını teşkil eder.”¹³⁵ İlm-i tarihe dair olan birinci bölüm toplamda 54 sayfadır.

Birinci bölümün birinci kısmı İbn Haldun'un tarih tanımıyla başlar. İbn Haldun'a göre “İlm-i tarihin hakikati efrâd-ı beşerin memâlik-i âlemde ictima‘larının keyfiyeti ve bu ictima‘ sebebiyle bunlara arız olan ahvâlin beyanını mütezammın bir ilm-i celildir.” (Mukaddime-i İbn-i Haldun).

İbn Haldun'dan sonra Gelenbevîzâde Ahmed Tefik Efendi'nin tarihin usulüne ve gayesine dair görüşlerine yer vermektedir:

“Mevzu usul-i tarih, ahbâr ve havâdis-i kevnîyeden ibaret olmakla usul-i tarih ahbar ve havâdis-i mezkûreye arz olan ahvalden bahseder bir ilm-i azimü'ş- şândır. İlm-i mezkûrenin gayesi ise vakıa mutabık haberlerin gayri mutabıklardan temyiz etmek yolunu gösterir. Bu makamda tarih lafzından murad havadis rüzgârı yoluyla kayd u sebattır. Binaberin fazâil-i a'malde tarihe hâkim-i âdil denilmek ne kadar revâ

---

¹³³ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 8.

¹³⁴ [Siyaset biliminin kamusu](#)

¹³⁵ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 6.

ise tahavvil-i ahvâlde dahi şâhid-i sadık denilse ol kadar sezâdır.” (Hamidetü’l-usul-Gelenbevizâde Ahmed Tefvik Efendi)¹³⁶

İbnülemin bu ilim adamlarının yanı sıra tarihe dair daha birçok ilim adamının dikkat çekici görüşlerine yer vermiştir. Onlardan biri de **İbn Hazn'den** aldığı şu rivayettir:

“ Ulema demişlerdir ki: Tarih ilmi bir mead-ı ma’nevidir. Zira o geçmiş asırları geriye döndürür. Ve evvel asırların ahalisini ölmüş iken diriltir. Ve onunla tecrübe-i akılları tahsil olunur.” (..... – İbni Hazin). Bu rivayete dair İbnülemin mülahaza kısmında şöyle bir açıklama yapar:

“Şu tavsife göre enfâs-ı İsa hassetini hâiz olmak lazım gelen tarihin irca‘-ı âsarı ihya-i emvât edebilmesi dâmen-i Meryem gibi pâkize olmasına mutavakkıftır. Çünkü kezb ve habs ile âlude olursa İsa gibi ihya-i emvat değil, deccal gibi imhâ-yı ahyâ eder.¹³⁷

Naima'nın tarih anlayışına da yer veren İbnülemin, kendisinin de sıkça yaptığı gibi, Naima'nın tarihi görüşlerinin şiirle anlatımını da verir:

Tarih oldu dehrin tercümanı	Vakayi' bildirir bu kadar ziyarı
Haber verir ki nâm-ı âverandan	Hıtabât-ı selatin-i cihandan
Ki izah-ı sırrı devlet ile	Beyan-ı hal mülük ve millet eyler
Nev ve köhne havadis-i evvel ve ahir	Olur tarihten ma'lum ve zahir
Tavârih olduğu için fenn-i âli	Ona rağbet eder tab'-i eâlî

¹³⁶ İbnülemin, *Kemelü'l-Kiyase*, s. 11.

¹³⁷ İbnülemin, *Kemelü'l-Kiyase*, s. 15.

Bu fennin sahibi kâmil nazardır

Bu fenden gafil olan bihaberdir.

Vakayi' yazmasa ehl-i maarif Kim olurdu selef haline vâkif

Gelen ihvan için sabık-ı ekâbir Müheyyâ ettiler helvayı hâzır (Naima)¹³⁸

İbnülemin'in birinci bölümün birinci kısmında Cevdet Paşa (*Tarih-i Cevdet*), Lütü Paşa (*Tarih-i Lütü*), Said Paşa (*Mir'atü'l-İber*), Namık Kemal, Ebu'z-Ziya (*Muharrir*), Nedim gibi birçok ilim adamının fikirlerine de yer vermiştir.

Birinci bölümün ikinci kısmında ise tarihlerin tamamen hakikati yansıtmadığına ve sahihin gayri sahihinden ayrılması gerektiğine dair konuları ve fıkraları içerir. Bu kısım da yine ilk olarak İbn Haldun'un tarihi hakikatlerin nasıl bozulduğuna ve değiştirildiğine dair görüşlerine yer verir:

“Devlet-i İslamiye’de tedvîn-i kütüb eden fuhul-i müverrihîn eyyâm-ı maziyenin ahbârını cem’ ve tahrir edip nefsü'l-emri beyanda taksîr etmediler. Lakin fenn-i mezbûrda racil bazı kimesneler gelip evham-ı âtilalarına tab’iyyet ile nice desâyis-i batılâyı hak zam’ıyla sebt ve tahrir ve nice hikâyât-ı kâzib tertib ve tasvir eyleyip eslâf-ı müverrihinin âsârına zımm u derc eylediler. Bunlardan sonra gelen müverrihlerin ekseri dahi bunların eserine iktida’ ve âsâr ve ahbârı işittikleri gibi bize eda edip vakayı’-ı kevn ve ahvâl-i âlemîn ve esbâbını mûlahaza ve mûra’at etmeyip kezv ve butlanı zâhir olan türrehât-ı ahbarı terk etmediler.” (*Mukaddime-i İbni Haldun*)

İbn Haldun'un bu konudaki görüşlerine binaen İbnülemin'in de “Eslâfdan ahlâfa muntakıl bir miras-ı umûmi mesabesinde olan tarihlere- her ne fikr ve maksada

¹³⁸ İbnülemin, *Kemalü'l-Kıyase*, s. 16-17.

mebni olursa olsun- kezb ve butlanı zahir, türrehât-ı ahbârı mezc etmeyen bir vasiyetnâmenin ahkâm-ı mündericesini tebdîl yahud şerâit-i vakfiyeyi –keyfe mâ yeşa‘- tahvîl eylemek derecesinde bir cinayettir ki- hiçbir sun‘ ve müdahale olmadığı halde – ahlâfda ma’nen bu cinayete iştirâk etmiş olur. Bir yahud birkaç şahsın vuku‘a getirdiği o cinayetin cezasını ahlâf da çeker. Çünkü müverrih, iyi bir âdemi-ligarezin-kötü göstermesiyle ahlâfı da kendi garezine, kendi fikrine tabi‘ eder. Ahlâf o iyi âdemi – müverrihin tezkiyesine tab‘iyetle- kötü yahut kötü bir herifi iyi addeder ki bi-gayri hakkın sebb ve kadihde, senâ ve medihde bulunur, ma’nen mutezarrır olur.

Bir de ahlâf için ahvâl-i memâsilede yahud medâr-ı ibret ve intibâh olmak lazım gelen vakayi’-i tarihiye müverrihin şe‘met ve isâetiyle- mâhiyet-i asliyesini kâib edipde pîç yahud- İbni Haldun’un dediği gibi nice desâis-i bâtıla hakk olmak za‘miyle sebt ve tahrir edilip de asıl vakı‘a hiç olursa ahlâf bu yüzden de maddeten mazarr olur” eklemesini yapmıştır.¹³⁹

Bu kısımda İbnülemin’in tarihe dair görüşlerini aşağıdaki gibi şiir olarak ifade ettiğini de görmekteyiz:

Muslih-i fikri beşerdir tarih	Fârik-i nef’ ü zarardır tarih
Doğru olmazsa eğer tarihler	Âdemi eğri yola sevkeyler
Selefin ruhunu ta’zîb eyler	Halefin fikrini tahrîb eyler
Hakka makrûnsa kanun sayılır	Ona ervâh-ı selef de bayılır
Dinse layıktır ona hadim akıl	Çünkü envâ-i iber etmede nakl
Nakl-i ibretle ukûlü besler	Akla bir akl-ı diğerk zamm eyler
Böyle bir mezreâda fikr ü zekâ	Ahz-ı ibretle bulur neşv ü nemâ

¹³⁹ İbnülemin, *Kemalü’l-Kıyase*, s. 34-35.

Deme tarihe sakın efsâne Rehber-i hikmet iken insana
Olsa ünvanı sezâ hüdâ-i râhKi eder gafili yoldan âgah
Kâşif-i süt-re-i â`sâr ve kurûn Muhbir-i sâdık âsar ve şûn
Bir fotograftır eder nakl-i sadâ Meyyitin lafını dinler ahyâ
Ya fotograftır eder arz-ı suver Geçmiş eşhâsı görür onda beşer
Benzer ol meclise kim, bî külfet Halef ehlâf ile eyler ülfet
Kalb eder mazîye güya hâl Vâkıf eyler bizi istikbâle
Selefin halini gördükçe halef Eylemez ömrünü beyhûde telef
Kıssadan hisse alır ehl-i ukûl Hisseden gaflet eder ehl-i zühûl¹⁴⁰

Bölümün sonuna geldiğimizde ise tarihe dair bütün çıkarımlar lügatça tarzında aşağıdaki gibi bölümün sonuna eklenmiştir:

Tarih- Tercüme-i hâl-i dünya (Kef)

Tarih- Edvâr-ı muhtelif ezkîyâsının maarifesine mahsûs bir encümen-ı danış (Nâmık Kemâl)

Tarih - Telâhuk-ı efkâr için en büyük vâsıta (Nâmık Kemal)

Tarih – Mazinin mustakbele nâkil-i ahbarı (“)

Tarih – Marifet-i hükümetin en büyük hâdimlerinden (“)

Tarih – Tertibât-ı edebiyece şû'râ-i sâni (Aristo)

Tarih – Muallime-i hayat (Çiçeron)

Tarih – Her türlü hakâyıkın ma'ruz-ı temâşâsı (Ebu'z-Ziya)

Tarih – Ezmine-i mâziyenin muhyîsi (“)

Tarih – Fazâilin rehberi (“)

---

¹⁴⁰ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 52-53.

Tarih – Ezhânın nâmiye-i terakkisi (“)

Tarih – Mekteb-i hükümdârân (Büyük Frederik)

Tarih – Tercümân-ı mâzi (Kef)

Tarih – Eslâfdan ahlâfa müntakil mirâs-ı umûmi (“)

Tarih – Hâdim-i insâniyet (“)

Müverrih – Mürebbi-i erbâb-ı hükümet (Büyük Frederik)

Müverrih – Vasi-i vekayi’ (“)

Müverrih – Müteveli-i güzeşteğân (“)

Müverrih – Tabîb-i hayat-ı ma’nevi (“)¹⁴¹

İkinci bölüm toplamda 144 sayfadan oluşur ve iki kısma ayrılır. Birinci kısımda “tedbîr-i mülk”e dair konular tetkik edilir. İbnülemin, tedbîr-i mülke dair gördüğü akıl, ilim, cehl, seyf u kalem, adl, zulüm, terbiye, re’y u tedbîr, hazm ve ihtiyât, tecrübe, kanun, haseb ve neseb, siyaset-i mülük gibi konuların her birini tek tek ele alarak tanımlarını yapar ve tedbir-i mülk açısından önemlerine dair çeşitli eserlerden farklı farklı görüşleri bir araya getirir. Bu kısımda ilk olarak akıl ile ilgili olarak Peygamberimizin bir hadisini vermiştir:

“Sultanu’l-Enbiya Sallallahu Aleyhi ve Selem Efendimiz Hazretleri Ömer İbnü’l Hattab Hazretlerine: “ Ya Ömer akıl ve ru’yetini tezyîde sarf-ı makdûr et. İndallah

---

¹⁴¹ İbnülemin, *Kemalü’l-Kıyase*, s. 53-54.

gurb ve menziletin mütezâid olur. Zira inasın efdali ezkâ ve a'kalıdır.” buyurmuşlardır.”¹⁴²

(*Vâsıtâ-i's-Sulûk fi Siyaseti'l-Mulûk*)

Aklın önemine dair birçok özdeyiş önemli bir yer teşkil etmektedir. Örneğin:

“La akıl ke't-tedbir.” (...)

Tercüme: “Tedbir gibi akıl yoktur.”

Yukarıda olduğu gibi vecizeyi verdikten sonra mülâhaza kısmında kendisi yorumlamıştır. Buna göre İbnülemin:

“Zaten hüsn ü tedbîr, aklın mahdumudur. Akıl olmasa hüsn-i tedbîr, bi't-tab'i tevellüd etmez.” şeklinde bir açıklama getirmiştir.¹⁴³

İbnülemin bu kısımda kullanılan sözlerden bazılarının kaynaklarını yukarıda olduğu gibi kimden ve nereden aldığını belirtmemiştir. Bazılarını ise Yusuf Kamil Paşa (*Telemak Tercümesi*), İmam Maverdi, *Nehcü's-Sülûk fi Siyaseti'l-Mülûk* gibi kaynaklardan aldığını belirtmiştir. Ayrıca bu kısımda İbnülemin'in bizzat kendisini kaynak olarak gösterdiği sözlere de sıklıkla yer verilmiştir. Onlardan bazıları:

“İnkırâza meyleden bir millet içinde erbâb-ı namus ve irfân muhakkar olur.” (Kef)

“İstilâ-i cehl bir milletin inkırâzına en büyük delildir.” (Kef)

“Mahâsin-i ahlakın ruhu mesabesinde bulunan ilm, yahut ilimin ruhu hükmünde olan mehâsin-i ahlâk bir cem'iyet içinde neşredilemezse o cem'iyet içinde helâk mukarrerdir.” (Kef)

“Ma'rifet, ziyaya benzer, eşya ziyaya nasıl muhtaç ise, insan da ma'rifete öyle muhtaçtır.” (Kef)

---

¹⁴² İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 55.

¹⁴³ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 59.

“İlmin insaniyete nisbeti, ruhun insana nisbeti gibidir.” (Kef)

“Ma’rifet ruhun gıdasıdır.” (Kef)

“Hayatın kıymeti ilim ilemdir.” (Kef)

“İlim olmasaydı insaniyet ma’lûm olmazdı.” (Kef)

“Çok bilmek çok yaşamaya müreccahdır.” (Kef)

“Bilmek için yaşamak lazım ise, yaşamak için de bilmek lazımdır.” (Kef)

“Bilmeyenler yaşayamazlar.” (Kef)¹⁴⁴

İbnülemin bu kısımda yabancı ilim adamlarının görüşlerine de ağırlıklı olarak yer vermiştir. Büyük İskender, Aristo, Eflatun, Franklin, Büyük Frederik, bunlardandır.

Örneğin bir rivayette:

Gale Aristoteles li-İskender :

“Eslîh nefseke yekinü’n-nesü tebean leke” (....)

Tercüme: “Aristo İskender’e dedi ki: Nefsini ıslah et. Nas sana tabi’ olsun.”¹⁴⁵

İbnülemin Arapça’ya ve Farsça dillerini bildiği için özellikle Arapça kaynaklardan oldukça sık faydalanmıştır. Örneğin *Tuhfetü’l-Ahbar* adlı eserden aldığı bir rivayete göre:

“Sultan Selim-i evvel Hazretleri buyururlarmış ki: Padişâhın hazinesi ikidir. Biri reâya biri mâl. Hergangisi dökünürse esas-ı Saltanat munhedim ve esbâb-ı iş-i Padişâhi münhedim olur. (*Tuhfetü’l-Ahbâb*).

Bu rivayete dair İbnülemin’in yorumu ise şu şekildedir:

---

¹⁴⁴ İbnülemin, *Kemalü’l-Kiyase*, s. 68.

¹⁴⁵ İbnülemin, *Kemalü’l-Kiyase*, s. 76.

“Malı tevliid eden de reâya olmasına göre hazinenin iki değil bir farz edilmesi daha münâsibdir. Őu nokta-i nazardan ve nokta-i sâireden, devlet ahâli ile ahâli adl ile kâim ve dâim olduğu için ahâlinin saye-i adâlette istihsâl-i servet ve iktisâb-ı saadet etmesine çalışmak devletin yegânesidir. Ahâli ne derecede mazhar-ı servet ve saadet olursa devlet de o nisbette kesb-i kuvvet ve Őevket eder.”¹⁴⁶

İkinci bölümün ikinci kısmına geldiğimizde ise tedbir-i mülke dair tarihi fıkralar/hikâyele anlatılır. İbnülemin bu kısımda da girişten itibaren tedbîr-i mülke dair ele aldığı konularla ilgili tarihi hikâyeler anlatmaya yönelmiştir. İlk olarak İslam dininde en önemli şahsiyet olarak kabul edilen Hz Muhammed’in hayatından bir örnek vererek başlamıştır. Peygamberimizin adaletine ve hakkaniyete dair verdiği bu örnek Őu şekildedir:

“Zeyd b. Sa’ne İslam ile müŐerref olmazdan evvel, alacağını istemek için huzûr-ı saadete geldi. Rıda’-ı sîneyi çekerek mübârek gerdan-ı saadette eser bıraktı. Ve “Ey Abdulmuttalib oğulları siz mumâtalaya alışkın bir kavimsiniz.” Vech-i peygamberiye haykırdı. Hazreti Ömer Radiallahu anh, İbn-i Sa’ne’nin bu küstahlığına karşı tekdîr ve tevbîhe masaraat etmesi üzerine Fahr-i Âlem Sav Hazretleri “Ya Ömer ne ben ne İbn Sa’ne senden bunu beklemezdik sana lâzım olan Şey bu recmi güzelce îfâ etmek ve İbn-i Sa’ne’ye alacağını yoluyla istemek hususlarını emretmek idi” buyurdular. Buna müteâkib İbn-i Sa’na’nın alacağına daha üç gün müddet olduğu halde matlubunu kâmilen te’diye ettikten başka – gördüğü tehvide mukâbil olmak üzere matlûbundan fazla alarak yirmi kile daha verilmesini Ömer Radiallahu anhâ irâde buyurdular. Bu hâl İbn-i Sa’ne’nin İslam ile teŐerrüfüne sebep oldu.”

---

¹⁴⁶ İbnülemin, *Kemalü’l-Kıyase*, s. 125.

(Akvâmu'l-Mesâlik fi Ma'rifetu Ahvâli'l-Memâlik- Hayreddin Paşa)

Bu örneğe dair İbnülemin'in yorumu ise şu şekildedir:

“Sultan-ı Enbiya sav Efendimiz Hazretleri'nin âlem-i insâniyetin veli ni'met-i yegânesi olduklarına yalnız şu muâmele-i âdile-i mürüvvet-penâhîleri delil-i kâfidir. Mebhus-ı adl u mürüvvette birkaç kitap yazmaya müsâit olan irâde-i Celîle-i Risâlet-penâhîlerinin dakâyık ve hakâyıkını tebyîn için mülâhaza-i mahsûs i'râd etmek hadd-i hakîranemin fevkinde bir umûr-ı mühimdir.”¹⁴⁷

İbnülemin'in bu eserde tarihte ünlü liderlerinin hayatlarına büyük önem vermesinin yanı sıra Büyük Frederik gibi yabancı tarihi şahsiyetlerin hayatlarından da takdire şayan örnekler vererek haklarını teslim etmesi tarihçiliği açısından dikkate değer bir nokta olarak görülmektedir. Buna örnek olarak:

“Büyük Ferederik Potsdam'da yeni bir saray inşa ederek Sans Souci yani “Kayıtsız” nâmını verdi. Bu sarayın karşısında efrâd-ı ahâlden birinin bir değirmeni vardı. Frederik bedelini vererek bunu almak istedi. Değerinin iki katını teklif ettiği halde sahibini itma' ve irzâ edemeyince teklif ettiği bedel-i muzâafın muvâfık-ı hakkaniyet olduğuna hükm eyleyerek cebren âlmaya kıyâm eyledi. Fakat değirmenci Berlin mahkemesine müracaatla kralın muâmele-i adâlet-i şiknânesinden dolayı aleyhine ikâme-i da'vâ etti. Mahkeme, değirmencinin hukûk-ı mâlikini tasdik ve kralnitâle-i dest-i taarruzdan men' hakkında i'tâ-yı hükm eyledi. Değirmen sâhibi bir müddet sonra vefât ederek vârisi değirmenin alınmasını kraldan istid'a etti. Frederik vârisi celb ile evvelce taktîr ettiği bedeli i'tâ ile berâber “Bu değirmen Prusya mahkemesinin hükümdarları aleyhinde olsun muhâfazâ-i adâletten

---

¹⁴⁷ İbnülemin, *Kemalü'l-Kıyase*, s. 130.

ayrılmadıklarından mütehaccir bir bürhânî olarak ile'l-ebed kalacaktır. Demiş ve na'sının oraya defnini vasiyet eylemiştir.¹⁴⁸

İbnülemin ise bu rivayeti şu şekilde yorumlamıştır:

“Frederik’in tercüme-i hâlimden bahseden kitaplarda dermeyân oldukları üzere bir küçük krallık salında bulduğu memleketi bir büyük devlet hâline koyması... Müddet-i hükûmetinde bütün Avrupa umûr-ı umûmiyesinde hükm ve nüfûzunu icrâyâ mukadder görünmesi... Cidden büyük bir hükümdâr olması’ ma’hûd değirmeni mahâkimin adâletine mütehaccir bir bürhân addetmesinden mütevellidir.

Âmir-i umûmi adâlet olduğu için ona hizmet edenlerin de umûr-ı umûmiyede âmir-i nâfizü'l-ahkâm olacağına şüphe yoktur.”¹⁴⁹

Başka bir rivayette ise:

“İngiltere kraliçelerinden Elizabet’e vükelâsı izdivâc teklif ederler. ‘Siz benim zevcem hatta birçok çocuklarım olduğunu düşünmüyor musunuz’ dedi. Vekelâ izhâr-ı taaccüb edince ‘Evet ben mütezevvicim, zevcem İngiltere çocuklarım ise ahâlidir’ cevâbını verir.”

(*Letâif-i Fukarât*- Ahmet Fehmi)

İbnülemin’de bu hikâyeyi şu şekilde yorumlar:

“Saadet-i vatan, ona muhabbetle kâim olduğundan insan evlad ve ayâlini ne derece sever saadetini düşünürse vatanını ondan bin derece ziyade sevmek, saadetini düşünmek lazım gelir. Zaten ailenin saadeti vatanın saadetine merbut olduğu için saadet-i vatan asıl, saadet-i aile furu’ hükmündedir. Binaenaleyh Elizabet furu’ndan

---

¹⁴⁸ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 132; İbnülemin bu rivayeti Mecmuâ-i Ebu'z-Ziyâ’dan aldığını kaydetmiştir. Buna dair dipnotta şu bilgiyi vermiştir: Fredorik kırk beş seneden ziyâde hükûmet eyledikten sonra 1786’da vefât etmiştir. Sans Souci sarayı yanında ta’yîn eylediği mahal makber olmaya lâyık görülmediğinden Berlin’e defn olunmuştur.

¹⁴⁹ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 133.

ziyade asla ehemmiyet vermiş, muhabbet-i vataniyeden mütevellid ezvâk-ı hakikiyeyi- ailenin tevlîd edeceği ezvâk-ı nefsiyyeye tercih etmiş olduğundan teb'âsının ihtirâmât-ı bî-nihâyesine kesb-i istihkâk eylemiştir.”¹⁵⁰

Bu bölüme dair yine dikkat çekici rivayetlerden biri de şöyledir:

“Timurlenk Yıldırım’ı esir ederek birlikte Kütahya’ya gelmişti. Kütahya kalesinde Timur-taş paşanın hazinesi bulundu. Cevâhir-i nefise ve eşyâ-i semîne ve nukûd-ı kesîre vardı. Nukûd-ı Kütahya batman ile yirmi batman hesap olunmuştu. Timur gördüğü böyle hazineye bir pâdişâh-ı mâliki değil, devlet-i aliyyenin bir paşası malik olduğundan taaccüb edip kendini huzûruna getirtti. Ve itâb edip “Sen bu kadar hazine idhâr edeceğine niçin asker cem’ine veli niâmından bu gâileyi def’ etmedin” deyince Timur-taş paşa “Bizim pâdişâhımız tıfil değildir ki vasiye muhtaç ola. Devletine yeni nâil olmuş değildir ki nev-devletân gibi ittibâm envâline tam’ eyleye” diye red-cevâb ettikde Timur’un vechi tagayyür olup “Seni evlâdın ile itlâ’ etmeye azîmet etmişdim. Bu hâric az-edep ta’rîzin azmımı fesh etti” deyip yine hapse gönderdi. (*Tercüme-i Sahâifu’l-Ahbar*)

Bu rivayeti ise İbnülemin şu şekilde yorumlamaktadır:

“Bir memlekette istihâl olunan servet, yine o memleketin menâfi’i uğrunda sarf edilmezse sâhib-i servet, hem de memleket – müştereken- düçâr-ı ziyân **ve bâlâ-hân** her ikisi de iflâs ile perîşân olur. Ammeden tahsîl edilen bir mâlın-i yed-i vâhidde mahpûs kalması yahut nefsin havâyic-i ve huzûzuna tahsîs edilmesi nefsi-hâss için zarar-ı ammı irtikâb etmek demektir ki bundan tevellüd edecek mazarât nefse inhisâr etmez, amme sirâyet eder. Binaenaleyh menfaat-i ammeyi – ki menfaat-i hakîka da odur- menfaat-i şahsiyeye tercih eden erbâb-ı basîret, idhâr-ı nukûd gibi bir zarar-ı

---

¹⁵⁰ İbnülemin, *Kemalü’l-Kiyase*, s. 138.

fâhişi ihtiyâr ve nâsı ızrâr edemez. Bu mülâhazada şâyân-ı nazar olan nokta, Timur'un 'Sen bu kadar hazineyi idhâr edeceğine asker cem'ine sarfedip de velî-ni' metinden bu gâileyi def' etmeliydin" tarzındaki itâbının – ale'l-ıtlâk- muvâfık-ı hakikat olmasıdır."

İbnülemin yukarıda Timurtaş Paşa'nın tutumuna dair kendi ifadesiyle "O i'tâbın bir nümâyîş-i kalleşânedden ibâret olup olmadığını ta'yîn etmek" için uzunca bir tetkik makalesi yazmıştır.¹⁵¹

Üçüncü bölüm toplamda 261 sayfadan oluşmaktadır ve dört kısma ayrılır. Birinci kısım diplomasi, siyasetin incelikleri ve siyasiler hakkında bazı mülâhazalar içermektedir. İbnülemin, siyasetin esâsü'l-esası olarak tahazzur¹⁵² ve taharrüzü¹⁵³ görür. Toplumun salahiyetine memur olanların marifet ve tecrübe gibi iki önemli vasıtaya sahip olmaları halinde ise tahazzur ve taharrüz ile hüsn-i tedbîrin, isabetli fikirlerin kendiliğinden zuhur edeceğini savunur.¹⁵⁴ Bu kısımda İbnülemin'in önemle üzerinde durduğu konulardan biri de sözün tesir gücüdür. Akıl ve kalbe etki eden söz, âdeta ölmüş mahvolmuş, bir kavme ya bir askere çok kere hayât-ı tâze vermiştir. Diğer yandan yerinde söylenmeyen bir söz de düşman ordusunu yerle bir ettiği gibi dost ordusunu da tar u mâr eder.¹⁵⁵

İbnülemin bu kısımda diplomasi konusu üzerinde de dikkatle durmaktadır.¹⁵⁶

Diplomasi kelimesinin kökeninden ve tanımından başlayarak diplomasi ilminin inceliklerinden, dünyanın en büyük diplomatlarından örneklerle konu üzerinde etraflıca bir inceleme yapar. Ayrıca bu kısımda hazır cevap olma, hüsn-i re'y,

¹⁵¹ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 147-148.

¹⁵² Tahazzur: Hazır bulunma, temkinli olma.

¹⁵³ Taharrüz: çekinme, sakınma.

¹⁵⁴ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 170.

¹⁵⁵ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 172.

¹⁵⁶ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 229.

dirayetli olma, diplomasinin gereği olarak düşmana karşı hile yapmanın hüsn-i tedbirin bir parçası olması,¹⁵⁷ eline geçen fırsatları değerlendirmenin ötesinde fırsatlar yaratmak, düşmanın aczinde dahi ona aşırı derecede kötü söz söylememek ve tahkir etmekten sakınma,¹⁵⁸önemsiz gibi görünen ayrıntılara dikkat etmek, vatanperverlik, sabırlı olmak, siyasette kuvvetli olanın haklı görülmesi, sulhun silahla sağlanması, vb. siyasetin inceliklerini içeren daha birçok konu üzerinde durur.

İkinci kısımda ise siyasete dair tetkikler ve tarihi olaylar ele alınır. İbnülemin bu kısımda ise bir önceki kısımda üzerinde durduğu konuları ve daha farklı konuları Fatih Sultan Mehmet, Napolon, Timur gibi bütün dünyada tanınan tarihi şahsiyetler ve meşhur olaylar üzerinden belirli bir düzen gözetmeksizin anlatır.

Üçüncü kısım devletler hukukuna dair meseleler ve bazı tarihi olaylar içerir. Bu kısım hukuk ilminin tanımıyla başlar. İbnülemin'e göre ilm-i hukûk, mevzû' i'tibâriyle iki kısma ayrılır: Efrâdın yek-diğeri ile arasındaki münâsebâta mütâallık kavâide (İlm-i Hukûk-ı Husûsiye) ve hükûmetin sûret-i teşkîline ve efrâdın hükûmet ile ve hükûmetlerin birbiriyle olan münâsebâtına âid kavâide (İlm-i hukûk-ı umûmiye) itlâk olunur.

Hukûk-ı Umûmiye iki kısımdır: (Hukûk- ı Umûmiye-i Dâhiliye) ve (Hukûk-ı Umûmiye-i Hâriciye)

Hukûk-ı Umûmiye-i Dâhiliye üç kısımdır:

- 1- Hukûk-ı Esâsiye: Bir hükûmetin sûret-i te'sisini ve efrâd-ı ahâli ile olan münâsebâtını ta'yîn eden kavâidi şâmilidir.

---

¹⁵⁷ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 182.

¹⁵⁸ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 191.

2- Hukûk-ı İdâre-i Mülkiye: Efrâd-ı ahâlinin menâfi'-i husûsiyesiyle devletin menâfi'-i umûmiyesi arasındaki münâsebâtı ta'yîn eden kavâiddir.

3- Hukûk-ı Cezâiye: Cem'iyet-i beşeriyenin intizâm ve bekâsı için vaz' edilen kavâide muhâlefet eyleyenler hakkında lâzım gelen mucâzâtın derecâtını ta'yîn eden kavâiddir.

(Hukûk-ı Umûmiye-i Hariciye) Beyne'd-düvel câri' olan münâsebât ile milel-i muhtelif efrâdı beynindeki muâmelâtın müstenid olduğu kavâidi ta'rîf eder. Buna (İlm-i Hukûk-ı Düvel- Hukûk-ı Beyne'd-Düvel) , (Hukûk-ı Milel- Hukûk-ı Ümem), Hukûk-ı Bene'l-Akvâm denilir.¹⁵⁹

Yukarıda da görüldüğü gibi İbnülemin öncelikle konuya açıklık getirmek için hukuk ilmini çeşitli dallara taksim eder. Daha sonra devletler hukukunun tarihini tarihi olaylardan yararlanarak açıklar.

Bu kısımda dikkat çekici hususlardan birisi İbnülemin'in diğer alanlarda olduğu gibi hukuk alanında da kendisini hâkim ve yetkin görmesidir. İbnülemin'in hukuk eğitimi arıza-i vücudiyesinden dolayı devam edemediği ancak dinleyici sıfatıyla katılabildiği derslerden ibarettir. Bunun dışında sahip olduğu bilgileri kendi çabalarıyla elde etmeye çalışmıştır.¹⁶⁰

Dördüncü kısımda ise sefirlerle dair mütalâlar ve tarihi olaylar yer alır. İbnülemin ilk olarak süferânın tanımını yapar. Bu tanıma göre:

“Bir hükümdâr yahut hükûmet tarafından diğer bir hükûmet nezdine ta'yîn olunan o i'timâd nâme-yi hâmil ve – hukûk-ı düvel kâidesince- sıfat-ı resmiyesine âit imtiyâzâta nâil olan diplomasi me'murlarına (sefir-elçi) itlâk olunur.”¹⁶¹ Sefirler

¹⁵⁹ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 351.

¹⁶⁰ Fatih M. Şeker, “İbnülemin İçin Entelektüel Bir Portre Denemesi”, s. 17.

¹⁶¹ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 404.

hakkında geniş açıklamalarda bulunur ve bu konudaki tarihi olaylarla bu kısmı tamamlar.

Dördüncü bölümde siyaset ilmiyle ilişkili olan askeriye ve harbiye meseleleri ele alınır. Bu bölüm 51 sayfadan oluşmaktadır. İbnülemin'in iki kısma ayırdığı bu bölümün birinci kısmında muharebenin felsefesi yapılır. Buna örnek olarak Yusuf Kamil Paşa'nın konuya dair rivayeti şu şekildedir:

“Kâinâtın muhayyir-i ukûl-i beşer olan kemâl-i cesâmet ve azametine nisbetle kürre-i arz âb-ı alûde bir kabza çamur üzerinde ictimâ ve ihtişâm eden ve büyük büyük beldeler ve cism-i cesîm ordular ve dakîk politikalar te'sîs ve teşkil ve îcâd eden nev'-i insan bir dâne-i hakîr için biri biriyle çekişir kabilindedir.” (*Telemak Tercümesi –Yusuf Kâmil Paşa*)

Buna dair İbnülemin ise:

“Hilkat-i âdemden bu deme gelinceye kadar beyne'l-beşer tahaddüs eden cidâl ve kıtâl milel ve saltanatın ancak Cenâb-ı mâlikü'l-mülke âit insanların dâiye-i temelluk ve tasallutunda bulunmaları bir iddiâ-yı zâit olduğuna burhân bi-cidaldır...” şeklinde yorumuyla bu görüşü destekler.¹⁶²

Bunlara ek olarak İbnülemin önceki muharebelerden örneklerle konuya açıklık getirmeye çalışır.¹⁶³ İkinci kısımda ise İbnülemin diğer bölümlerde de yaptığı gibi bir önceki kısmı destekler nitelikte tarihi olaylara yer verir.

Beşinci bölümde ise “Mevâd-ı şettâya müteallık fukarât-ı tarihiyye mesâil-i sâire” adıyla çeşitli konulara dair tarihi olaylar anlatır ve örnekler sunar. 30 sayfadan oluşmuş ve diğer bölünlere nazaran daha kısa bir bölümdür. Bu bölüm genellikle

---

¹⁶² İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 431.

¹⁶³ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 444.

Osmanlı'nın kuruluş döneminden Ertuğrul Gazi ve Osman Gazi'nin hayatından başlayarak Osmanlı Padişahlarının hayatlarını konu alan hikâyeleri içerir.

C. KULLANILAN KAYNAKLAR

Bütün ömrünü araştırmaya ve yazmaya adanmış İbnülemin, çevresindeki herkes tarafından edebiyat, sanat, siyaset, tarih gibi birçok konuya vakıf olmasıyla tanınan bir şahsiyettir. Babasından kalan bir kültür mirasını kendi çabalarıyla daha da büyüterek önemli bir seviyeye taşımıştır.

Elimizdeki bu eser de İbnülemin'in sahip olduğu o köklü mirasın sentezinden oluşmaktadır. *Kemâlü'l-Kiyâse fi-Keşfi's-Siyâse*'de İbnülemin, sadece siyaset bilimini aydınlatacak kaynaklardan yararlanmamış, bunun yanında siyaset biliminin kendi ifadesiyle “erkân-ı asliyye ve muhimmesi meyanında rûkn-i a'zam mertebesinde bulunan” tarih alanında, diplomasi ve hukuk alanında neredeyse bir kütüphane teşkil edecek miktarda kaynak eserden faydalanmıştır. İbnülemin'in *Kemalü'l-Kiyase fi-Keşfi's- Siyase*'de kullandığı kaynakları şu şekilde tasnif edebiliriz:

1. Ayet ve Hadisler

Osmanlı klasik dönem tarihçiliğine baktığımızda İslam tarihinin devamı niteliğinde olmasından dolayı tarih alanında yaygın olan kaynakların genellikle dini içerikli olduğunu görmekteyiz. Ancak duraklama döneminden itibaren tarih alanındaki eserler, savaşlardaki hezimetler, devletin düzenindeki bozulmalar ve büyük devletlerle rekabet edemeyecek kadar geri kalmış olmanın yarattığı etkiyle İslam tarihi sahasından ıslahat çizgisindeki türlere kaymıştır. Tarih hataların ve geri

kalmışlıkların hesabını sormak için bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Öncekilerin hatalarından ders çıkararak aynı hataların tekrarlanmamasını sağlayacak bir ders alanına dönüşmüştür. İbnülemin dindar kimliğiyle tanınan bir şahsiyet olmasına rağmen diğer eserlerinde olduğu gibi *Kemalü'l-Kiyase*'de Kur'an ayetlerinden doğrudan yararlanmamıştır. Hadis alanında ise sınırlı sayıda rivayete yer vermiştir. Bu hadislerden birini örnek olarak bir milletin ancak müstehak olduğu hükümete nâil olabileceğine dâir kendi ifadeleriyle “Hükümet-i celileyi kemâl-i i'caz ile ihtiva eden ‘Kemâ tekûnu yuvelli aleyküm’ hadis-i şerifi ruhu’s-siyase addolunmaya her vech ile lâyük bir kitap-ı pür-hakâyıktır.”¹⁶⁴ Burada zikredilen hadis de mana itibariyle kıssadan hisse çıkarma amacına yöneliktir.

2. Tarih-i Cevdet

İbnülemin’in *Kemalü'l-Kiyase*'de kullandığı kaynakların başında Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet*'i gelmektedir.¹⁶⁵ Döneminin en etkin siyaset adamlarından olan Cevdet Paşa'nın aynı zamanda tarih, hukuk, din ve eğitim alanlarında da söz sahibi olması, İbnülemin'in siyaset, hukuk ve tarihe dair görüşlerinin odak noktasını temsil eden *Kemalü'l-Kiyase*'ye önemli bir kaynak olmasını sağlamıştır. İbnülemin'in *Tarih-i Cevdet*'ten aldığı tarih ilminin önemine dair şu rivayet örnek olarak gösterilebilir:

“Umur-ı siyasiyede mahâret ancak tecrübe ile hâsıl olabilip her suret-i tecrübeye dahi bir âdemin ömrü vâfi ve bir asrın tecrübesi kâfi olmadığından ve arif

---

¹⁶⁴*Kemalü'l-Kiyase*, 4; Ayrıca Bkz. s. 18, 55.

¹⁶⁵İbnülemin'in kişiliğini ve tarihçiliğinin şekillenmesinde büyük rol oynayan Cevdet Paşa'yı ayrı bir bölümde ele aldık.

olanlar “Es’saidu men itteaze bi-gayrihi” hadis-i şerifi müeddâsınca her şeyi kendi nefsinde tecrübeye kalkışmayarak sâirden ibret ve nasihat alageldiklerinden vükelâ ve havas ilm-i tarihten sâir eşhas gibi ahvâl-i zâtiyelerince müntefî‘ olduklarından başka masâlih-i düveliyece dahi müstefid ve temettu‘ olurlar.

Kaldı ki mazi ve müstakbel ahvâline vâkîf ve belki ezel ve ebed esrârına ârif olmaya insanda bir meyl-i tabîi olduğundan ala’l-umûm nev’-i beşerin bu fenne ihtiyaç-ı ma’nevîsi derkârdır. Çünkü hıfz-ı nezâret-ı düveliye ilm-i tarih ile olup ahvâl-i sâlifinin vakt ve hâle tatbikinde ise fevâid-i kesire mütehakkık olduğundan bazı ulema ilm-i tarihin ta’lim ve taallumu derece-i vücubdadır dediler.

İlm-i tarihten gazez-i asli vukuâtın hakk ve nâ-hakkına ve esbâb-ı hakikisine vukûf ile teyakkuz ve intibah olacak ma’lumât iktisabından ibarettir. (*Tarih-i Cevdet-Cevdet Paşa*)¹⁶⁶

3. Telemak Tercümesi

İbnülemin’in Cevdet Paşa’dan sonra en fazla kullandığı kaynaklardan biri de Yusuf Kamil Paşa’nın *Telemâk Tercümesi* adlı eserinin tercümesidir. Çocukluğundan beri kendisini himaye eden Kamil Paşa İbnülemin’in hayatında önemli bir yere sahiptir. O nedenle Kamil Paşa’yı ayrı tutmaktadır. Arapça, Farsça ve Fransızca dillerine hâkim olan Kamil Paşa, François de la Manthe Fenelon’un *Les adventures de Telemaque* adlı eserini Türkçe’ye çevirerek *Tercüme-i Telemak* adıyla 1862’de

---

¹⁶⁶*Kemalü’l-Kiyase*, s. 18; *Kemalü’l-Kiyase*’de *Tarih-i Cevdet*’ten rivayetler için bkz. 41, 46, 66, 94, 101, 109, 117, 119, 120,121, 127, 138, 139, 156, 157, 158, 164, 167, 168, 194, 197, 198, 224, 252, 260,262, 263, 267, 269, 271,274, 278, 291, 296, 298, 301, 302, 313, 317, 319, 321, 395, 397, 413, 419, 430, 444, 473, 476, 495, 510, 511, 513.

yayımlamıştır. Süslü ve secili ağır diliyle bir inşa örneği sayılan tercüme muhteva itibariyle siyasetnâmelere benzetilir.¹⁶⁷ Fenelon'un Fransa'nın gelecekteki kralının eğitimi için yazdığı bu eser, Yunan mitolojisinden alınma bir hikâyeye dayanarak ideal devletin ve devlet adamının nasıl olması gerektiğini anlatır. Eser Batı edebiyatından Türkçeye ilk roman çevirisidir.¹⁶⁸

İbnülemin'in *Telemak Tercümesi*'nden kullandığı kısa bir rivayet şu şekildedir:

“Bir hadisenin vuku'undan mukaddem ilacını düşünüp ihtiraz eylemek ve kazaya uğranıldığı takdirde beyhude telaş etmeyip mukavemet ve gayret göstermek lazımdır.” (*Telemâk Tercümesi*- Yusuf Kamil Paşa).¹⁶⁹

4. Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbar

İbnülemin'in sık kullandığı diğer bir kaynak *Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbar*'dir. Müneccimbaşı Derviş Ahmet Dede b. Lütfullah'ın (ö. 1702) *Camiu'd-Düvel* adıyla da bilinen bu eseri Hz Âdem'den 1673 yılına kadar olan hadiseleri anlatan Arapça eseri, Nedim tarafından h. 1142 (1730) tarihinde Türkçeye tercüme edilmiştir.¹⁷⁰

İbnülemin'in *Kemalü'l-Kiyase*'de *Tercüme-i Sahaifu'l-Ahbar*'dan aldığı rivayetlerden birine örnek verelim:

¹⁶⁷ Süleyman Beyoğlu, “Yusuf Kâmil Paşa”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 284.

¹⁶⁸ Yusuf Kâmil Paşa, *Tercüme-i Telemak*, haz. Gonca Gökalp Alpaslan, Öncü Kitap Yay., İstanbul 2007,

¹⁶⁹ *Kemalü'l-Kiyase*, 58; Telemak Tercümesi ile ilgili diğer rivayetler için Bkz., s. 63, 78, 93, 99, 102, 103, 106, 121, 122, 124, 163, 185, 431, 432, 443, 444.

¹⁷⁰ Salim Aydüz, “Lâle Devrinde Yapılan İlmî Faaliyetler”, *İlmi Araştırmalar Divan* 1997/1, <http://www.bisav.org.tr>, 22.11.2016.

“İbni Subki *Tabakatü'l-Kübra*'da zikreder ki: Ehl-i tarih, çok olur ki bir bölük halkı methedip yükseltip bir bölüğün alçaklarlar. Ya taassub ya cehl yahud inân olmayan âdemlerin sözlerine i'timâd ederler. Bundan hâli tarih az görmüşüzdür.

Şeyh Zehebi tarihi, cem'iyetli güzel tarih iken taassub-ı mufarrit ile doludur. İmam Zehebi gibi bir İmam-ı Celilü's-Şân böyle ettikde sâir avam-ı müverrihinin ahvâlini kıyas et. İmamü'l ümme Şeyhu'l-İmam Valid merhum diyor ki: Lazımdır ki müverrih, sadıku'l kavlı olup ve bir şeyi işittiği elfâz ile biaynihi nakleyeye. Yoksa ma'nasın alıp kendi bildiği gibi ibareye koymaya. Ve naklettiği şeyi müzakere ile ahz edip sona yazmış olmaya. Ve naklettiği kimseyi zikreleye. Bu şurût-ı erba'a naklettiği şeydedir. Amma kendide lazım olan şurût budur ki evsâfını beyan sadedinde olduğu kimsenin ilmine ve dinine ve sâire müteallık bi'l-cümle ahvâline ve sıfatına vâkıf ola. Tasavvuru güzel olup tercüme vaktinde, evvel tercüme ettiği şahsın cemi' ahvâlini tasavvur eyleye. Ve bir güne beyan eyleye ki ne hadden ziyâde ve noksan ola. Ve hevâsı gâlip olmaya ki sevdiği âdemi ziyâde meth ve sevmediğini methinde taksir etmekte hevâsına tabi' olmaya. Belki hiç hevâsı olmaya. Böyle gayet azdır. Yahut hevası olduğu surette adâleti barî ola ki adli hevasını kahr edip tarik-i insafa süluk eyleye. Bir şart dahi budur ki hüsn-i tasavvur ve ilimden maada istihzârı dahi ola. Zira bazı kimsede hüsn-i tasavvur ve ilim bulunur. Lakin tasnif ve fûnûnda bildiği şeylerde istihzâra kâdir olmaz. Pes hüsn-i istihzâr bunlardan gayridir. Bu şurûtun cümlesinden müşkülü tercümesin ettiği şahsın ahvâline tahsil-i vukûfdur. Zira bu şart ona muhtaçtır ki müverrih ol şahsın ilminde müşârikola. Hatta mertebesin bilip beyan etmeye kadar ola. (Kelam-ı Şeyh tamam oldu.)

Ve dahi lâıyk olan budur ki i'tikadı bizim i'tikadımıza muhâlif olan kimsenin de kelamı mutlaka kabul olunmaya. Meğerki mu'temid âdem olup muâyene ettiği

şeyi ve tahkik ettiği şeyi mazbuten rivayet etmiş ola. Ve mazbûten diye kayd etmekle ol şeyi gayri munzabitten ihtirâz eyledik ki inde't-teemmül ve't-tahkik onun üzerine bir şeyi tertîb eylemeye. Onun için muayene idiğine tahsis ettik ki kendi i'tikâdına revaç vermek için işitip naklettiği hariç kala. (Kelam-ı İbni Subki tamam oldu)¹⁷¹

5. Netayicü'l-Vukuat

Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayicü'l-Vukuat* eseri de İbnülemin'in kaynakları arasındadır. Dört ciltten oluşan bu eserde Nuri Paşa İbn Haldun'u örnek almıştır. İbn Haldun'un devlet teorisini benimseyen Paşa Osmanlı Devleti'nin tarihini altı devreye ayırmıştır. Birinci bölümde Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Timur hadisesine kadar geçen olaylar yer almaktadır. İkinci bölüm Yıldırım Beyazid'in vefatı ve Çelebi Mehmet'in tahta çıkışından II. Beyazid'in saltanatı oğlu Selim'e bırakmasına kadar geçen olayları anlatır. Üçüncü bölüm Yavuz Sultan Selim'in tahta çıkışından III. Murad'ın vefatına kadar geçen dönemi, dördüncü bölüm III. Mehmed'den II. Süleyman'ın tahta çıkışına kadar geçen dönemi anlatır. Beşinci bölüm II. Süleyman'ın cülûsundan Kaynarca Antlaşmasına kadar geçen olayları, altıncı bölüm de bu tarihten itibaren 1841 yılına kadar geçen hadiseleri içermektedir. Bölümlerin her biri devletin kuruluş, takarrür, istilâ ve ikbal, tereddüt ve tevakkuf, ıslahat ve yenilik devirleri olarak değerlendirilmektedir. Mustafa Nuri Paşa'nın bu eseri yazarken İbn Haldun'un yanı sıra Cevdet Paşa ve Ahmet Vefik Paşa'dan da etkilenmiştir. Tarihini yazarken yalnızca olayları aktarmamış, olayları sebep ve

---

¹⁷¹*Kemalü'l-Kiyase*, 38-39; İlgili diğer rivayetler için Bkz. 112, 140, 141, 146, 147, 280, 338, 340, 467, 469, 472, 478, 480, 481, 488, 501, 513.

sonuçlarıyla eleştirel bir bakışla ele almıştır.¹⁷² *Netayicü'l-Vukuat* bu özellikleriyle İbnülemin'in tarihi bakış açısıyla paralellik göstermektedir.

İbnülemin'in *Netayicü'l-Vukuat*'tan aldığı rivayetlere şöyle bir örnek verilebilir:

Fatih Hazretleri İstanbul'u feth eyedikte ahâlisine emân-ı ihsân edip umûr-ı rûhâniyelerinden idâresi için bi-tarîk-i nâsb eylemişti. Bir müddet sonra umera Trabzon ve Mora'daki Rum İmparatoruyla bi'l-muhâbere İstanbul'ı istirdâd sevдâsına düştüklerinden Sultan Selim-i Evvel Hazretleri Rumların ya kabûl-i İslam yahut İstanbul'u terk eylemelerini emretti. Vükelâ-i devlet ızdırâba düşüp müfti-i asır Zenbilli Ali Efendi'ye müracaat eylediler. Müfti müşârun ileyh, Fatih merhum bunlara ahd u emân ve bir **kat'-i ferman** dahi ihsân eylemiş olunmasına göre şimdi şer'an câiz olamayacağını iftâ' etmekle Padişâh fermânı göreyim buyurur. Bî-tarîk, fermanın bir harîkde muhterik olduğunu söylediğinden iş bir kat daha müşkilâta düşer. Münakki-i müşârun-ileyh isbât-ı madaa dahi kâfîdir demesiyle ihtiyâr yeniçerilerden iki kişi divân-ı Hümâyunda edâ-i şâhâdet edip Sultan kızıp hazretlerinden da'vâsın alına hükm olunmakla gâile ber-araf olur.¹⁷³

¹⁷² Tahsin Özcan, "Mustafa Nûri Paşa", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 342-343.

¹⁷³ *Kemalü'l-Kiyase*, 131-132; *Netayicü'l-Vukuat*'tan diğer rivayetler için Bkz. *Kemalü'l-Kiyase*, 151, 154, 163, 249, 299, 489, 493, 494, 495.

6. Mecmuâ-i Ebu'z-Ziya-Tenkîdât-ı Tarihiye

Sık kullanılan diğerk bir kaynak ise *Mecmuâ-i Ebu'z-Ziya-Tenkîdât-ı Tarihiye*'dir. *Mecmuâ-ı Ebüzziya*, Ebüzziya Teyfik Bey tarafından 1880-1912 yılları arasında on beş günlük ve haftalık olarak yayımlanan ilmî, edebî ve siyasî dergidir.¹⁷⁴

7. Nehcü's-Süluk fi Siyaseti'l-Müluk

Ebü'n-Necib Şeyzeri'nin *Nehcü's-Süluk fi Siyaseti'l-Müluk* adlı eseri de sık kullanılan kaynaklardandır.¹⁷⁵ Bu eser Şair, tabib, muhtesib, tarihçi, coğrafyacı olan Ebü'n-Necib Şeyzeri'nin Selahaddin Eyyubi'ye devlet idaresinde rehberlik etmek amacıyla yazılmış bir eserdir.¹⁷⁶

8. Büyük Frederik (?)

Avrupa devletlerinin zayıflayan ve güç kaybeden Osmanlı üzerindeki etkilerinin bir sonucu olarak batıdaki devlet adamlarının hayatları ve sözleri de büyük değer kazanmıştır. Özellikle son dönemde yapılan çevirilerle bu konuları içeren eserlere sıklıkla rastlanmaktadır. İbnülemin *Kemalü'l-Kiyase*'de Büyük Frederich ile ilgili aldığı rivayetlerin kaynaklarını zaman zaman yer vermiştir.¹⁷⁷ Ancak çoğunlukla hangi kaynaktan aldığını belirtmeden yalnızca ismini vermek suretiyle Büyük Frederic'in birçok sözüne yer vermiştir.¹⁷⁸ Büyük Frederich (II. Frederich) ünlü Prusya Kralıdır. Prusyanın II. Kralı olan I. Frederich Wilhelm'in oğludur. Babası tarafından çok katı bir disiplinle yetiştirilmiştir. Büyük Frederich Prusya'yı

¹⁷⁴*Kemalü'l-Kiyase*, ilgili rivayetleri için Bkz., 48, 132, 159, 254, 411, 412, 475, 504.

¹⁷⁵*Kemalü'l-Kiyase*, 57, 63, 81, 85, 123, 137, 184, 191, 192, 403.

¹⁷⁶ Ebü'n-Necib Şeyzerî, *Nehcü's-Süluk fi Siyaseti'l-Müluk*, (*Siyaset Stratejileri*), Büyüyen Ay Yay., İstanbul, 2013.

¹⁷⁷*Kemalü'l-Kiyase*, s. 25

¹⁷⁸*Kemalü'l-Kiyase*, Büyük Frederich ile ilgili rivayetler için Bkz, s, 26, 27, 49, 50, 51, 65, 93, 110, 111, 128, 192, 194, 195,196, 198, 202, 442, 445.

Avrupa'nın ikinci derecede bir devleti halinde teslim almış tahta geçtikten kısa bir süre sonra büyük devletler seviyesine çıkarmıştır. Alman birliğinin başını çeken Avusturya'nın nüfuzunu oldukça azaltmıştır. XIII. yüzyılın en büyük komutanı olduğundan şüphe duyulmayan II. Frederich, pek disiplinli küçük ordusuyla Avrupa'nın büyük askeri devletlerini arka arkaya bozguna uğratmıştır. Devletinin sınırlarını fazla genişletememişse de kendisinden sonra gelenlere güçlü bir devlet bırakmıştır. Şüpheli fakat gerçekçi bir siyaset dehasına sahip olan II. Frederich XIII. yüzyılın "aydın mutlakiyet" rejiminin en iyi örneği sayılmış, ilim ve sanata son derece büyük bir önem vermiştir. Kendisi bestekâr, filozof ve ediptir. Fransızca yazdığı hatıraları oldukça önemlidir.¹⁷⁹ *Kemalü'l-Kiyase*'de örnek olarak Büyük Frederich'e ait bazı ifadeler şu şekildedir:

"Vakayı'-ı maziye kuvve-i muhayyile ve mufekkiye beslemek ve kuvve-i muhayyileyi tevsi' etmek için en iyi sebeplerdir. Bu bir hazinedir ki dâima tevelli-i efkâr eder. Kuvve-i mümeyyize ise bu efkârı tasfiye eyler."¹⁸⁰

"Akilâne tanzîm olunmuş birkaç kanun bir milleti mes'ûd etmeye kifâyet eder. Lüzûmundan fazla kavânin ise hey'et-i adliyeyi şaşirtmaktan başka bir işe yaramaz."¹⁸¹

9. Bismarch Hayat-ı Husûsi ve Siyasisî

İbnülemin Bismarc'dan da alıntılar yapmıştır. Bismarc'a ait rivayetleri kaynak olarak *Bismarch Hayat-ı Husûsi ve Siyasisî* adı altında vermiştir. Bazen de kaynak

¹⁷⁹ "Büyük Friedrich kimdir?" Bilgi Dünyası, <http://www.nkfu.com/buyuk-friedrich-2-friedrich-kimdir>, 1/12/2016.

¹⁸⁰ *Kemalü'l-Kiyase*, 27.

¹⁸¹ *Kemalü'l-Kiyase*, 93.

belirtmemiş yalnızca Bismarch'a ait olduğunu belirtmiştir.¹⁸² Bu rivayetlerde büyük bir ihtimalle ona dair “Hayat-ı Hususî ve Siyasisi” kısmından alınmıştır.¹⁸³

Kemalü'l-Kiyase'de en sık kullanılan kaynakları yukarıda verdik. Bunların yanında çok sık kullanmadığı daha birçok kaynak bulunmaktadır. Bunların yalnızca isimlerini vermekle yetineceğiz:

10. *Mukaddime* (İbn Haldun)¹⁸⁴
11. *Vâsıta-i Sulûk fî siyâseti'l-Mülûk* (Mütercim Rahmî)¹⁸⁵
12. *Tarih-i İskender bin Philippus*¹⁸⁶
13. *Tuhfetü'l-Ahbab* (Taşköprülüzâde Muhammed Kemaleddin)¹⁸⁷
14. *Tarih-i Devlet-i Osmaniye* (Abdurrahman Efendi)
15. *Letâif-i Fıkarât* (Ahmet Fehmi)
16. *Kainat-ı Kütüphanesi-i Tarih* (Ahmet Mithat Efendi)
17. *Tabsıra* (Akif Paşa)
18. *el- Fülkü'l-Meşhun Bi'l-Lü'lü'l-Meknun* (Abdullatif Râzi Efendi)
19. *Daru'l-fünun Hikmet-i Tarih dersinden* (Ahmet Vefik Paşa)
20. *Desâis-i Harbiye ve Hud'a-i Askeriye*¹⁸⁸
21. *Nevsa'l-i Marifet* (Ebü'z-Ziya), *Menşeatü's-Selâtin* (Ahmet Feridun Paşa)
22. *Hamidetü'l-Usul* (Gelenbevîzâde Ahmet Tevfik)
23. *Desâyis-i Harbiye ve Hud'a-ı Askeriye* (Mütercimi Halil Halit Bey)

---

¹⁸²*Kemalü'l-Kiyase*, 243,244, 488, 504.

¹⁸³*Kemalü'l-Kiyase*, 187,242.

¹⁸⁴*Kemalü'l-Kiyase*, 34, 35,36, 115, 344.

¹⁸⁵*Kemalü'l-Kiyase*, 78, 109, 143, 145, 169, 193.

¹⁸⁶*Kemalü'l-Kiyase*, 288, 290, 448, 449.

¹⁸⁷*Kemalü'l-Kiyase*, 125, 152, 153, 489.

¹⁸⁸*Kemalü'l-Kiyase*, 468, 481, 482.

24. *Telhîs-i Hukûk-ı Düvel* (Hasan Fehmi Paşa), *Akvamu'l-Mesâlik fî Ma'rifetu Ahvâli'l-Memâlik*(Hayrettin Paşa
25. *Hayrullah Efendi Tarihi*
26. *Hukûk-ı Beyne'd- Düvel Kanunu* (Bluntschli)
27. *Hukuk-ı Düvel* (Said Kemal Paşazâde)
28. *Diplomasi Usûl-i Kitabeti* (Hüseyin Âgah)
29. *Hukûk-ı İdâre* (İbrahim Hakkı)
30. *Meşâhir-i İslam* (Hamid Vehbi)
31. *Kamûsu'l-A'lâm* (Şemseddin Samî)
32. *Evrâk-ı Perîşân*(Namık Kemal)
33. *Devr-i İstilâ* (Namık Kemal)
34. *Kemâlu'l-Hikme* (İbnülemin Makmut Kemal)
35. *Şerh-i Lamiyetü'l-Acem*, (Lebib Efendi)
36. *Tarih-i Lütfi* (Lütfi Paşa)
37. *Ravzatu's- Safa Tercümesi*(Mehmet Kemal Efendi)
38. *Eser-i Memduh* (Memduh Paşa)
39. *Tarih-i Asım* (Mütercim Asım Efendi)
40. *Tarih-i Nâima* (Naima)
41. *Edebiyat Makalesi* (Namık Kemal)
42. *Osmanlı Tarihi* (Namık Kemal)
43. *Tasvîr-i Efkâr* (Namık Kemal)
44. *Sefîr ve Şehbenderler* (Kemal Paşazâde Said Bey)
45. *Mir'atü'l-İber* (Ahmed Said Paşa)
46. *Mukaddime-i Miftâhu'l- İber* (Subhi Paşa)

47. Hukûk-ı İdâre Dersleri (Şuayb Bey)
48. *Hadikatü 'l-Vüzerâ* (Osmanzâde Taib)
49. *Tarih-i Asım*
50. *Tarih-i Kâmil*
51. *Sefaretnâme* (Vahit Efendi)
52. *Telhîs-i Hukuk-ı Düvel* (Hasan Fehmi Paşa)
53. *Tarih-i Vâsıf* (Vâsıf Efendi)
54. *Es-siyâsetü 'Lazimete 'l-Marziyyete 'n-Nâfiâ Levletü 'l-Umûr ve 'r-Raiyye*
(Hâfız Abdullah Muhammet Zahuriddinü 'l-Kudsî El-Hanefî El-Horasanî)
55. *El-Birru 'l-Mesbûk fi Nesâyihu 'l- Vüzerâ ve 'l- Mülûk*
56. *Esasu 'l-İktibas* (İhtiyarüddin b. Seyyid Gıyaseddin El-Hüseyni)
57. *Et 'Teberu Mezbûk fi Nasâyihu 'l-Vezîr ve 'l- Memlûk*(s. 84)
58. *Kitabu 'l-Mihlat* (Bahaddin Muhammed b. Huseyin Amilî)
59. *Navâdiru 'z-Zurefâ, Künhü 'l- Ahbar* (Gelibolulu Mustafa Ali)
60. *Gülistan*(Sadi)
61. *Mültefütât-ı Letâif* (Hayreddin), Hersekli Arif Hikmet Bey¹⁸⁹, *Hukûk-ı Milel*
(Baron Şilehta Otokar)¹⁹⁰.

Bu eserlerin yanı sıra İbnülemin o dönemde yaygınlık kazanan süreli yayınlardan da yararlanmışır. *Asır Gazatesi*,¹⁹¹ *Tercümân-ı Hakikat*¹⁹² bunlardandır.

---

¹⁸⁹ İbnülemin Hersekli Arif Hikmet Bey'i kaynak olarak göstermiştir. Ancak hangi eserinden yararlandığını belirtmemiştir. Bkz. *Kemalü 'l-Kıyase*, s. 71, 183, 227, 242.

¹⁹⁰ Neşri 1847; Bkz. *Kemalü 'l-Kıyase*, s. 115.

¹⁹¹ Aldığı rivayetin kaynağını "1041 numara /Bir alman gazetesinden menkul" şeklinde vermiştir. Bkz. s. 155, 240.

¹⁹² *Kemalü 'l-Kıyase*, s. 402.

III. BÖLÜM

KEMÂLÜ'L-KIYÂSE FÎ KEŞFİ'S-SİYÂSEBAĞLAMINDA İBNÜLEMİN

MAHMUT KEMAL İNAL'IN TARİHÇİLİĞİ

A. TARİH ANLAYIŞI

Çalışmamızın kapsamı açısından İbnülemin'in tarih anlayışını, onun *Kemalü'l-Kiyase fi Keşfi's-Siyaseseri* bağlamında değerlendireceğiz. Eserlerinin tamamında tarih anlayışını yansıtan temel noktalar *Kemalü'l-Kiyase*'de mevcut olduğu için özel olarak *Kemalü'l-Kiyase*'yi incelerken genel olarak diğer eserlerini de göz önünde bulundurarak İbnülemin'in tarih anlayışının en iyi şekilde anlaşılmasına gayret edeceğiz.

İbnülemin'in tarihçiliğini değerlendirirken öncelikle onun tarih alanında en çok bilinen eseri olan *Son Sadrazamlar*'dan başlamak yerinde olur. Geleneksel tarihçiliğin son temsilcilerinden olan İbnülemin'in bu eseri, Taşköprülüzâde Ahmed'den ¹⁹³ başlayarak Meşrutiyet dönemine kadar gelen biyografi geleneğini sürdürmüştür. ¹⁹⁴ *Son Sadrazamlar*'ın mukaddimesinde İbnülemin, bu eserin sadrazamlık makamının ve sadrazamların devletin yönetiminde ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu ve sadrazamların kişilikleri üzerinden yönetim tarzlarını anlamak üzere yazıldığını ifade eder. Aslında İbnülemin'in devletin üst kademesinde bulunan şahsiyetlere verdiği önem, içinde buldukları dönemin, Meşrutiyet döneminin genel karakteristiğidir. Daha geriye gidecek olursak 19. yüzyıl

---

¹⁹³Taşköprülüzâde Ahmed, Osman Gazi döneminden Kanunî'nin son yıllarına kadar yaşamış âlim ve tarikat şeyhlerinin biyografilerini içeren *Şakâik-i Numaniye* isimli eseriyle Osmanlı biyografi yazıcılığının ilk önemli örneğini vermiştir. bkz. Mehmet Kaan Çalen, A.g.e., s. 31.

¹⁹⁴ Biyografik eserler ile ilgili Bkz. Bekir Kütükoğlu, "Son Devir Osmanlı Biyografik Kaynakları", *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1994, s. 211-212.

tarihçilerinin de çoğunlukla ilgilendikleri alan hükümetler ve ünlü kişiler olmuştur.¹⁹⁵ İbnülemin ile aynı dönemdeki aydınlardan büyük adamlar meselesini Osmanlı tarihi sürecinde en etraflıca ele alan ve bunların toplum üzerinde nasıl bir etki yarattığını inceleyen Ziya Gökalp olmuştur.¹⁹⁶ Bu konuda önemli görüşleri olan diğer yazarlardan Ali Kemal, Akçuraoğlu Yusuf ve Bursalı Mehmet Tahir'den de bahsetmek gerekir.¹⁹⁷

Son Sadrazamlar'da olduğu gibi *Kemalü'l-Kiyase*'de de İbnülemin'in dini liderlere ve devlet büyüklerine verdiği önem açık bir şekilde görülür. Zaten siyaseti merkeze alan bu eser siyasi liderlerin yaptığı, devlet büyüklerinin yön verdiği bir tarihten bahsetmektedir. *Kemalü'l-Kiyase*'den bu konuya bir örnek verecek olursak Büyük Frederik'in "Büyük âdemleri muhâkeme ederken insan ihtiyatlı davranmalıdır" ifadesini İbnülemin, tastik eder nitelikte şunları söyler:

"Büyük âdemlerin ahvâl ve ef'âlini (kuş bakışıyla) değil nazar-ı im'ân ile temaşâ, belki hurde-bîn ile tetkîk etmek lazımdır. Büyüklerin ahvâl ve ef'âli kendileri gibi büyük olacağından tetkîkâta kıyam eden âdemlerin de büyük, hiç olmazsa büyüklüğü takdir edebilecek derecede- âlî-nazar olmaları zarurîdir. Bir takım kûteh-i nazarânın, bir takım eşhâs-ı âdiyenin büyükleri muhâkeme etmeye selâhiyet-i hakikaları yoktur. Büyüklerin muhâkeme-i ahvâlinde ihtiyatlı davranılmaz, tetkîkât-ı amîkaya lüzum görülmez ise ahlâfın fikr ü nazarı tağlît edilmiş olur. Bu tağlît ise ahlâf için bir hasar-ı azîm ve vahimdir."¹⁹⁸

---

¹⁹⁵ Salih Özbaran, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, s. 91.

¹⁹⁶ Mehmet Kaan Çalen, s. 102.

¹⁹⁷ Mehmet Kaan Çalen, s. 106.

¹⁹⁸ *Kemalü'l-Kiyase*, s. 49.

İbnülemin'in önemli devlet adamlarının biyografilerini yazmasında ve büyük adam merkezli bir tarih anlayışının oluşmasındaki etkenlerden biri de babasından gelen üst düzey bir çevrede,¹⁹⁹ yüksel rütbelerdeki bazı karakterleri yakından tanınması ve onlarlavakit geçirmesi olduğu söylenebilir. Aynı şekilde memuriyet hayatında da kritik bir zamanda yedi defa sadâret görevine gelen²⁰⁰ Said Paşa gibi İbnülemin'in tabiriyle "İştten yılmaz, yazıdan usanmaz, rahat bilmez, uykusu ekl ü şürbü kimseye benzemez, garip ve müstesna olan"²⁰¹ bir sadrazama kâtiplik görevinde bulunmuştur. Bu şekilde devletin kaderini belirleyen şahısların hem kişiliklerine dair hem de siyasi icraatlarına dair çok önemli bilgilere ulaşmıştır.

Kemalü'l-Kiyase'de İbnülemin'in tarih anlayışına dair en önemli bilgiyi birinci bölümde buluruz. Beş bölümden oluşan bu eserde İbnülemin tarihi, siyasetin en önemli parçası olarak gördüğü için birinci bölümü tarihin etraflıca incelenmesine ayırmıştır. İbnülemin'e göre tarih, "Ulûm-ı siyasiyenin erkân-ı asliyye ve muhimmesi meyanında rükn-i a'zam mertebesinde bulunmaktadır. Çünkü tarih kamus-ı fenn-i siyaset –yahut bazı mevâd-ı munfasih- kanun-ı fenn-i siyaset hükmündedir. Bu hükmü hâiz olan bir ilim, elbette siyasete müteallık bir kitabın esasını teşkil eder."²⁰² Görüldüğü gibi İbnülemin tarihi siyaset ilminin en önemli parçası olarak kabul etmektedir. Diğer bir ifade ile tarih siyaset için hayati bir öneme sahiptir. Diğer bütün konulardan önce tarihe ayırdığı birinci bölümde birçok fikir adamının görüşlerini içeren rivayetleri bir araya getirerek tarihin önemine işlevine ve faydalarına dair görüşlerini kendisine mahsus bir mantıksal çerçevede sıralamaktadır.

---

¹⁹⁹ İbnülemin, çocukluğundan Yusuf Kamil Paşa'nın konağında, onun himayesinde büyüüp yetişmiştir.

²⁰⁰ Ömer Faruk Akün, s. 100.

²⁰¹ Hüseyin Vassaf, s. 186.

²⁰² *Kemalü'l-Kiyase*, s. 6.

Tarihi imine dair İbnülemin *Kemalü'l-Kiyase*'nin iki kısma ayırdığı birinci bölümde “Tarihin lüzum ve fevâidine dâir mülâhazat, Tarihlerin umûmen muvâfik-ı hakikat olmadığına ve sahihinin gayri sahihinden temyizine dâir mülâhazât ve fikirât” adı altında tarih görüşünü paylaşmıştır.²⁰³

1. Tarihin Lüzumu ve Faydalarına Dair Görüşleri

Tarihin önemine dair böyle bir vurgunun yapılması ilk olarak İbnülemin'e mahsus bir özellik değildir. 16. asırdan itibaren bazı Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde Tarih ilmi ve tarih felsefesi, tarihin faydası, olayların yorumu, tarihçinin vasıfları konularına çeşitli şekillerde yer verilmiştir. Âlî, Kâtip Çelebi, Müneccimbaşı, Nâima, Cevdet Paşa gibi bazı tarihçiler eserlerinin giriş kısmında bu konulara yer vermiştir. Tarihçilerin büyük çoğunluğu ise bu konulara özel bir bölüm ayırmamış yeri geldikçe ele almıştır.²⁰⁴ Özellikle Tanzimat döneminde tarihçiliğinin dönüm noktasını temsil eden Cevdet Paşa'nın tarih anlayışının İbnülemin üzerinde etkili olduğu görmekteyiz. *Tarih-i Cevdet*'e baktığımızda Paşa, mukaddimeden sonra birinci ciltte “İlm-i Tarihin Lüzum ve Faidesi Beyanındadır” başlıklı bölümle tarihe dair görüşlerini dile getirmektedir.

Tarihin anlatıldığı birinci bölümde tarih tanımı tıpkı Cevdet Paşa'da olduğu gibi İbn Haldun'un yaptığı tarih tanımıyla başlamaktadır. Tanzimat döneminden itibaren ilmi tarihçilikte ve tarih felsefesinin İslam dünyasındaki ilk ve yegâne temsilcisi olarak gördüğü İbn Haldun'un görüşlerini tekrar etmek geleneğini İbnülemin de sürdürmüştür.²⁰⁵ İbn Haldun'un tarih tanımına göre:

---

²⁰³ *Kemalü'l-Kiyase*, s. 11.

²⁰⁴ Mehmet İpşirli, s. 617.

²⁰⁵ Mehmet Kaan Çalen, s. 44.

“İlm-i tarihin hakikati efrad-ı beşerin memâlik-i âlemde ictima’larının keyfiyeti ve bu ictima sebebiyle bunlara arız olan ahvâlin beyanını mütezammın bir ilm-i celildir.”²⁰⁶

Yukarıda ifade ettiği gibi İbni Haldun’a göre tarih, insanların âlemin dört bir yanında nasıl bir araya geldiklerini ve bu beraberlikteki durumlarının keyfiyetini içeren yüce bir ilimdir. İbn Haldun’dan sonra İbnülemin, Gelenbevîzâde Ahmet Tevfik Efendi’nin tarihin usulüne dair yaptığı tanımını verir. Burada vurgulanmaya değer önemli bir bilgi de II. Meşrutiyet döneminden önce Osmanlı aydınları tarafından tarihin epistemolojisi ve metodolojisi üzerinde çalışma yapanların oldukça sınırlı sayıda olmasıdır. Ahmet Vefik Paşa’nın Daru’l-Fünun’da verdiği derslerden oluşan *Hikmet-i Tarih* ve Gelenbevîzâde Ahmet Tevfik Bey’in *Hamîdetü’l-Usûl* adlı eseri, ülkemizde tarih yöntemi üzerine yapılmış ilk tecrübeler sayılır.²⁰⁷ İbnülemin’in de bu iki yazarın görüşlerine yer vermesi bu alandaki gelişmeleri takip ettiğinin kanıtı olarak görülmektedir. Gelenbevîzâde’nin tarihin usulüne dair tanımını şu şekildedir:

“Mevzu usul-i tarih, ahbâr ve havâdis-i kevnîyeden ibaret olmakla usul-i tarih ahbar ve havâdis-i mezkûreye arz olan ahvalden bahseder bir ilm-i azimü’ş- şândır. İlm-i mezkûrenin gayesi ise vakıa mutabık haberlerin gayrı mutabıklardan temyiz etmek yolunu gösterir. Bu makamda tarih lafzından murad havadis rüzgârı yoluyla kayd u sebattır. Binaberin fazâil-i a’ mâlde tarihe hâkim-i âdil denilmek ne kadar revâ ise tahavvil-i ahvâlde dahi şâhid-i sadık denilse ol kadar sezâdır.”²⁰⁸

---

²⁰⁶ *Kemalü’l-Kiyase*, s. 11.

²⁰⁷ Mehmet Kaan Çalen, s. 115-116.

²⁰⁸ *Kemalü’l-Kiyase*, s. 11.

Gelenbevîzâde'nin yukarıda ifade ettiği gibi, tarih, meydana gelen olaylardan ve bunlara dair verilen haberlerden bahseden yüce bir ilimdir. Tarihin gayesi ise meydana gelen olaylara dair verilen haberlerin gerçek olanlarını gerçek olmayanlarından ayırd etmektir. Bu görevi yerine getiren tarihe adil bir hâkim demek ya da sadık bir şahit demek yerinde olur.

Said Paşa'nın tarih tanımında Gelenbevîzâde'nin tanımına benzemektedir. Bu tanıma göre “İlm-i tarih, medeni ümem ve buldanın vakayi'yle her türlü havadis-i kevnîyeyi bildirir. Bazı filozoflar zamanların şahidi, hakikatin nuru, padişahlar ve âyânın üstadı, hayatın müderrisi diye ilm-i tarihi tavsif eylediler.”²⁰⁹

Mütercim Rıfat' a göre “Tarih, vakayi'-i sahihenin hikâyesi ve nev'i insanın terakki ile tevsi'-i tedricisinin ta'rifnâmesidir ki vukuatın teâküp ve tevâlisi itibariyle ve bu teaküpten delalet-i mazi ile vukuat-ı beşeriyenin kanun tevellüd ve zuhurunu istihrac etmek maksadıyla ferd ve cem'iyetin kâffe-i mezâhirinden bahseder. İlm-i tarihin mebnâsı iki fikir üzerinedir. Biri terakki fikri, biri isti'dât-ı nev'in isti'dad-ı ferde nisbeti fikridir.” (Hukûk: Paradiye Fodere mütercim: Rıfat)²¹⁰

Mütercim Rıfat'a göre ise tarih, gerçek olayların hikâyesi ve insanın terakkisinin ve derecesinin artmasının tarifidir. Birbiri peşinden gelen geçmiş olayları takip ederek beşeri olaylardan kanunlar çıkarmak maksadıyla ferde ve toplumun kaynağının nereye dayandığından bahseder.

Ahmet Vefik Paşa'nın tarifine göre “Âlem-i şuhûdda serzede-i zuhûr olup geçen eyyâmın rehberâtıyla öğrenilen hadiselerin bilinmesine “Fenn-i Tarih” itlak

---

²⁰⁹ Said Paşa, *Miratü'l-İber* (İbnülemin'in rivayet için verdiği kaynak bilgileri bu kadar)

²¹⁰ *Kemalü'l-Kiyase*, s. 11.

olunur. Akl-ı insanın cevelânından husûle gelen ameliyât-ı zihniyenin semeresi olan ilme hassaten hikmet denir. İnsanın kendi nefsinde mülâhaza ve kıyası ile bulduğu işbu hikmet haricden kesb edeceği tarih ma'lumâtına ma'tuf ve masruf olarak vukuâtın esbâb ve neticesi teselsül ve telâhuku ve nev'-i beşerin sıfat-ı kâbiliyeti hatve hatve terakki ile istikmâlini mülâhazadan hâsıl olacak ilim, hikmet-i tarihtir. Li-hâzâ fenn-i tarih ilm-i celil lazımu't- tahsil olup makâsıd-ı aksâsı vukuâtı başka başka bildirmek değildir. Belki her hadisenin te'sir-i mahsusundan peyda olan ma'nanın birer birer toplanıp bir merkezde iltikâlarıyla tahaddüs edecek faide-i müctemiânın heyet-i âmmeye i'râs ettiği tahvilatı ve onların keyfiyet ve kararını mutalaa etmektir. Kuvve-i hafıza hazinesinde muüdahhar olan ve vukuât kıyas ve tefekkür ateşylepişdikde ruha gıda olup nazar-ı insan heyet-i umumiye-i mecmu'-ı insaniyânı birden temâşâ etmeye ve hikmet-i ezeliye-i İlahiyenin ta'yin eylediği tarikde şitâb u seyri müşahede etmeye muktedir olur. Ancak bunda esas ilim olacak bir mikyas ve bir nizam ittihazı ve sened ve muâhezler intihabı lazım gelir...” (Daru'l-fünun, Hikmet-i Tarih dersinden, Ahmed Vefik Paşa)

Ahmet Vefik Paşa'nın “Fenn-i Tarih”e dair görüşünü ifade ederken oldukça dolaylı bir yol seçmesinden dolayı İbnülemin onu eleştirmektedir:

“Tarih ve hikmet ile hikmet-i tarihin böyle garip bir sûretle ta'rifi nev'i şahsa munhasır zevâtın ser-âmedanından olan – Ahmet Vefik Paşa'ya mahsus garâib cümlesindedir. Paşa'nın ilmi ma'lum, irfanı ma'ruf olduğu halde bildiğini bildirmek, yazdığını anlatmak istemeyen yahut bildiğini bildirmekte, yazdığını anlatmakta zahmet çeken zevâttan olduğu anlaşılır. Bu zahmet, samiîn ve kariîni de bit-tabî' vakf-ı zahmet etmektedir.” Devamında İbnülemin de Ahmet Vefik Paşa'yı eleştirmek için dolaylı ve karışık bir üslubu tercih etmiştir:

“Şu sahifedeki mütalaatını ‘ Fikir ateşiyle pişirip ruha gıda’ etmek isteyen adam ateş-i ıztırab ile yanıp kül olur da ‘hey’et-i umumiye-i cemi‘ insaniyânı temâşâ’ edeceği yerde- canlı cehennem yahud eczâ-yı vücûdu hâkisterden mürekkep bir âdem gibi- temaşâ-gâhı “Hey’et-i umumiye-i cemi’ insaniyân” olur. Çünkü kuvve-i müfekkire böyle bir ateşi, ruh ise böyle bir gıdayı müşevvişe tahammül edebilmekten acizdir.”²¹¹

Kemalü'l-Kiyase'de rivayetleri değerlendirme yöntemine göre İbnülemin, bazı rivayetleri verir ve bu rivayetler konusunda herhangi bir yorum yapmaz. Herhangi bir yorum yapmaması durumunda bu rivayetlerin onun görüşlerini yansıttığını düşünmekteyiz. Bunun dışında olumlu ve olumsuz yorumlarla rivayetler konusunda fikirlerini açıkça dile getirmiştir. Örneğin **İbn Hazn'den** aldığı bir rivayete göre:

“Ulema demişlerdir ki: Tarih ilmi bir meâd-ı ma'nevidir. Zira o geçmiş asırları geriye döndürür. Ve evvel asırların ahalisini ölmüş iken diriltir. Ve onunla tecrübe- i akılları tahsil olunur.” İbn Hazn'in bu ifadelerini İbnülemin bir tenkid süzgecinden geçirir ve kendi görüşü doğrultusunda şu şekilde yorumlar:

“Şu tavsife göre enfâs-ı İsa hassetini hâiz olmak lazım gelen tarihin irca‘-ı âsarı ihya-i emvât edebilmesi dâmen-i Meryem gibi pâkize olmasına mutavakkıftır. Çünkü kezb ve habs ile âlude olursa İsa gibi ihya-i emvat değil, deccal gibi imhâ-yı ahyâ eder.”²¹² İbnülemin'e göre tarih geçmiş asırlarda yaşayan insanları ölmüş iken diriltir ve onların tecrübelerinden yararlanmayı sağlar. Ancak tarihin geçmişi

---

²¹¹*Kemalü'l-Kiyase*, s. 12-13.

²¹²*Kemalü'l-Kiyase*, s. 15.

diriltmesi, Hz Meryem gibi tertemiz bir kimsenin oğlu olan Hz İsa gibi dosdoğru birinin diriltmesi gibi olursa. Aksi takdirde Deccal gibi yaşayanları da öldürür.

Lütfi Paşa'nın tarih tanımına göre:

“Fenn-i tarih, suver-i ahbâr ve ahvâl-i umem-i maziyezi zabt ile enzâr-ı ahlâfi gösterir bir mir'at-ı cihannümâ-yı ibrettir ki bunun âlem-i medeniyet ve insâniyet ve servet ve ma'muriyete ne derece hizmet ve müdhili olduğu rehin-i rütbei bedahattir. Akvâm ve kurun-i maziyenin ahvâl-i câriyesi bu fen ile sâbit merkez-i ayân olur. Eslâfdan ahlâfa yadigâr ve ahlâf için sebep-i intibah ve i'tibâr olur. Her emr-i mazi zaman-ı hâlin şivesine muhalif ve mutâbık olup olmadığının tetkikâtıyla mukayesât-ı hükmiyesi ve düvel ve milelin mekâdir-i terakkiyât ve tenzilâtı bu mi'yâr-ı lâzımı'l-i'tibâr ile sencide-i mizan enzâr-ı dikkat olmadıkça hüsn ü kubhu bilinemeyeceğinden ve insan ise örnek görenden olmadıkça hâl-i hazîrînin neticesini bilemeyeceğinden her şeyi işitip öğrenmeye ve belki (arifetü'şer...) şerayi'inde gezinmek muztardır ki iyiyi işitip tabi', kötüyü bilip müctenib olsun. Âferînişden beri işitmedikçe bir şeyi bilmek, emek çekmedikçe öğrenmek adât olmadığından âlemde hazz u maarif kesb-i terakki ve teârif ettikçe kurûn-ı sâlîfe ahvâlini zabta kâfil âsar-ı tarihiyeye bulunduğumuz ahd-ı cedid kani' olamayıp havâdis-i maziyenin mesâil-i mündericesi hakkında tektik muhakemât-ı mû-şikâf-âne yolunda nice âsar-ı matbu'a ihdasına i'tinaden başka havâdis ruz-ı merreye vukûf için âtîde şiraze-bend tedvin olacak evrak-ı sahâyife-i tarihiyeye sermaye olmak üzere birçok havâdis-nâme tab' ve neşrolunarak şarktan garba garbdan şarka havâdis i'tasıyla ebnâ-yi nev'-i beşer

umur-ı amme ve hasseye müteallik ahvâlden birbirlerine haber verirler.”²¹³ (*Tarih-i Lütfi- Lütfi Paşa*)

Tarih ilmine uzunca bir tanım yapan vakayinüvis Lütfi Paşa’ya göre tarih, geçmişe dair olayları, haberleri zabt ederek sonraki nesillere gösteren bir aynadır. Böylece tarihin medeniyete, insaniyete, servete ve ma’muriyete ne kadar büyük hizmet ettiğine şüphe yoktur. Geçmiş kavimlerin ve önceki dönemlerin durumları bu ilim ile sabit olur. Geçmişin bilgisi halefleri uyanık tutar. Geçmişin işlerinden haberdar olmayan insan iyinin ve kötünün ne olduğunu bilemeyeceğinden, kıyas yapamayacağından veya daha önce örneğini görmediği bir durum karşısında sonucunu kestiremeyeceğinden ne tedbir alabilir ne de sakınabilir. İnsanın yaradılışından beri işitmeden bir şeyi bilmek yahut emek çekmeden öğrenmek vaki olmadığı için bu zamana kadar gelişmek için eski zamanların hallerinin zabt edildiği tarih eserlerini de yeterli görmeyip geçmişe dair olayları suallerle araştırıp tetkik edip yine eserler vücuda getirilmiş, buda yetmemiş gelecekte kullanılmak üzere garptan şarka birçok vakayı kayıt altına alınmış ve birçok eser tab’ edilmiştir.

Lütfi Paşa’nın tarih anlayışına binaen İbnülemin’de “Tarih- şüphe yok ki – bir mir’at-ı ibret-nâmedir. Fakat atf-ı nazar edenler maziye, hâle hatta istikbâle dâir- birçok hakâyık görebilmek için o mir’atın gubar-ı ağrazdan musaffâ bir âyine-i mücellâ olması vareste-i jeng-i şektir”²¹⁴ yorumunda bulunmuştur.²¹⁵ İbnülemin burada da Lütfi Paşa’nın görüşlerini kendi zaviyesinden değerlendirmeye almıştır. Lütfi Paşa’nın aynaya benzettiği tarihin hakikati olduğu gibi yansıtabilmesi için üzerindeki tozların, yani doğru anlaşılmasını engelleyecek pürüzlerin giderilmesi

²¹³ İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*, s. 19.

²¹⁴ Bakanların şimdiye ve geleceğe dair hakikatleri görebilmeleri için o aynanın üzerindeki tozlardan temizlenmesi gerekir.

²¹⁵ *Kemalü'l-Kiyase*, s.19.

gerektiğini vurgulamıştır. Dikkate değer bir konu İbnülemin'in buradaki ifadelerinden de anlaşılacağı gibi yaptığı yorumların rivayetle oldukça uyumlu olmasıdır. Rivayetteki teşbihe uygun ve aynı düzeyde bir dil ile yorumu rivayetle bütünleştirmiştir.

İbnülemin Namık Kemal'den tarihin önemini ve faydasını hükûmetler ve siyaset açısından değerlendirdiği uzunca bir alıntı yapar:

“Tarih ki mazinin müstakbele makul ahbârıdır, zâhirde bir hikâyeden ibâret görünür. Fakat hakikatte fenn-i şâhâne vasfıyla tebcil olunan ma‘rifet-i hükûmetin en büyük hâdimlerindedir. Hakikat! Bir milletin tarihi bilinmezse terakkisine lazım olan esbabın mevcudu, mefkudu nereden öğrenilecek? İhtiyacât-ı siyasiye maddiyâttan değildir ki göz ile görülsün el ile tutulsun. Tabîiyat veya riyâziyatdan değildir ki aletle ölçülsün, muâdele ile hal olunsun. Usul olur ki hiç faidesiz zannolunur. Tedbir bulunur ki pek faideli görünür. Fakat o faidesiz zannolunan usûlü lağvetmek, o faideli görünen tedbiri kabul eylemek bir devletin terakkisine hail olur, bekasını muhatarâya düşürür.²¹⁶

Cemiyet-i medeniye denilen şahs-ı ma'nevi için sinn-i vukuf olamaz. Onun hayat-ı sahîhası terakkidir, vukuf değil. Şâh-râh-ı terakkide zamanın müsaid olduğu menziliye az çok uzak bulunmak, teaffüne başlamış emvât arasında kalmakla beraberdir ki o halde bulunan cemiyet için bir zaman beka mümkün olsa da hiçbir zaman emrâz-ı mühlikeden selâmet-i müyesser olamaz. Asrımızda efalce Timur yolu, efkârca seyyâle-i berkiyye suretiyle giden terakki musabakasına karışabilmek

---

²¹⁶ Görünüşte bir hikâyeden ibaret gibi görünen tarih, aslında bir hükûmetin en büyük hizmetkârlarındandır. Bir milletin tarihi bilinmezse gelişmesini sağlayacak sebeplerin neler olduğu nereden bilinecek. Siyasetin ihtiyacı maddi değildir ki göz ile görülsün el ile tutulsun. Fennî ilimlerden değildir ki aletle ölçülsün. Soyut bir alan olduğu için hakikatte faydasız bir usûlü terk etmek ya da faydalı olarak görülen bir tedbiri kabul etmek bir devletin bekasını tehlikeye düşürür.

ise bir kavim için sâir akvâmda mevcut olan esbâb ve vesâitin suret-i husûlünü bilip de kendi istidâdıyla mukayese ettikten sonra icrası kabil, kabulü mazarattan sâlim olanlarını almaya, aldıktan sonra da tatbikâta birçok cihetlerini ta'dil ahvâl-i miliyeye tevfiğ etmeye ihtiyaç gösteriyor. Ashab-ı idareye bu yolda lazım olan ma'lumâtı vermek için ise fenn-i tarihten başka bir vasıta yoktur.²¹⁷

Siyasiyâta tarih bilmeden yapılan şeyler yalnız mazar değil, bazı kere de gülünç olur. Hükümetin ciddiyetini, haysiyetini ihlal eder. Bir milletin savâbı pîş-i nazara alınmadan veya ta'bir-i diğerle tarihi bilinmeden istikbali için ne yapılırsa ekseriyet üzere mazarra veya mazarrâtdan şeni' olan hiffet-i şâibesinden kurtulamaz. Kurtulsa bile istidâd-ı tatbikden mahrum olur. Kurûn-ı âhıranın eâzım-ı hükemâsından Look ile J.J Rousseou hukuk-ı siyasiyenin mucitlerinden oldukları halde biri Korsika diğeri Lehistan ve Korsika için kanunlar tertib ettiler. Oraların sabıkından ziyade nazariyat-ı hükmiye ile uğraşdıkları için yaptıkları şeyler fiilen kabiliyet-i icradan bütün bütün sâkit göründü. Yalnız devletin hayat ve memâtına taalluk olan mehâm-ı umurda değil, adi hukuk mesâilinde bile erbâb-ı hükümet tarihin muâvenetinden istiğna hâsıl edemez.²¹⁸

Tarih yalnız erbâb-ı hükümet için değil, efrâd için de lâzımdır. Kuvve-i âkile bir cevher-i nurânidir ki ne kadar i'mâl olunur ise o kadar incilâ' bulur. Bu halde tayy-ı zaman ve mekân edercesine koca âlem-i insaniyetin birkaç bin senelik vakâyi'-i

---

²¹⁷ Medeni cemiyet denilen şahsı manevî için duraklama yaşı yoktur. Onun hayatının gerçeği duraklama değil ilerlemedir.

²¹⁸ Siyasi hayatta tarih bilmeden yapılan şeyler yalnız zararlı değil bazen de gülünç olur. Hükümetin ciddiyetini ve haysiyetini ihlal eder. Bir milletin geçmiş dikkate alınmadan, tarihi bilinmeden geleceği için ne yapılırsa çoğunlukla zararlı, zararlı olmasa dahi kusurlu olur. Kusursuz olsa bile tatbik edilemez. Geçmiş dönemlerin büyük âlimlerinden olan Rousseou ve Look siyasetin mucitlerinden oldukları halde biri Korsika diğeri Korsika için kanunlar yaptılar. Oraların geçmişlerini göz önünde bulundurmuyarak yalnız nazari hükümlerle uğraştıkları için bu yaptıkları şeyler fiiline tatbikattan uzak kaldı. Yalnız devletin bekasıyla ilgili konularda değil, basit işlerde dahi hükümet erbâbı tarihten yardım alınmadan işlerini sağlıklı bir şekilde yürütemez.

azimesini nazar-ı idrâkın ifk-i mer'isinde cem' ile bu kadar külliyât ve tafsilâtı birbirine tatbik etmeye, bunca hafâyâ ve dakâyiki istihrâc ile uğraşmaya hizmet eden tarih gibi i'mâl-i fikre müsâit bir vüs'at-ı âbâd ma'rifet mi bulunur?²¹⁹

Tarih yalnız tenvir-i efkâra değil, tathîr ve...en ziyade hizmet eden vasâit-i ma'rifettendir. Bir sâhib-i nazar eslâfin ahlakça nakâyıs ve kemâlâtını mutâlaa eder, cihanında cihan terakki olduğunu düşünürse o nakâyisin ekserini zamanın te'siratına haml ile beraber kâffesini kendince lazımu'l-ictinâb addetmek, o kemâlâtın bir takımını o zamanın istidâdından âli görmekle beraber hiç olmazsa bazılarında olsun eslâfa tekaddüm etmekle kendi zamanının hükmünü icraya çalışmak tabîidir. Bu fenn-i celilin vicdana hâsıl ettiği te'sirâtandır ki Aristo tarihi, tertibât-ı edebiyece şiir-i sâni addeder.²²⁰Roma'nın en büyük ricâl-i siyasetten olan meşhur Çiceron ise daha ileri giderek tarih, âlem-i insanîyetin her halinden bahs olunmasına nazaran tahsîl-i terbiyenin levâzım-ı kat'iyesinden tutar ve o i'tibar ile tarihe “muallime-i hayat” unvanı verir. Fransa edebâ-i vükelâsından Guizot, insan için milletini hakıyla sevmek bile tarihini bilmeye mutevakkıf olduğunu beyan etmiştir.²²¹

Zamanımızın en büyük müverrihlerinden biri “ eğer tarih ahvâl-ı mümâsile için bazı kavâid istihrâcî râiyyesiyle cem' olunmuş bir takım vukuâtta ibâret kalır ise bundan

---

²¹⁹ Tarih yalnız hükümet erbabı için değil fertler için de lazımdır. Zamanı ve mekânı dürüp bükercesine koskoca insan âleminin birkaç bin senelik büyük olaylarını nazar-ı idrakte toplayarak bu kadar külliyatı ve tafsilatı birbirine tatbik etmeye, bunca gizli ve karmaşık şeyle uğraşmaya hizmet eden tarih gibi fikir imal etmeye müsait ve geniş bir marifet bulunur mu?

²²⁰ Tarih yalnız fikirlerin nurlanması için değil temizlenmesi ve .....için de en önemli vasıttır. Selefin ahlakça eksikliğini ve fazlasını mütalaa eder. O eksiklerin bir kısmını önceki zamanın şartlarına yüklemekle beraber tamamından sakınmak gerektiğini düşünmek, ahlakça fazla olan yanlarını da o zamanın şartlarından yüce görmekle beraber hiç olmazsa bazılarını öncekilerden öne geçerek kendi zamanının hükümlerini yerine getirmeye çalışmak tabîidir. Bu yüce ilmin vicdana yaptığı tesirlerden dolayı Aristo tarihi, edebi tertibâta göre şiir-i sâni sayılır.

²²¹ Roma'nın en büyük siyaset adamlarından olan Çiceron ise daha ileri giderek, insanlık âleminin her halinden bahsettiği için terbiyenin tahsilinin kesinlikle gerekli olduğundan tarihe “muallim-i hayat” unvanını verir. Fransa'nın büyük edebiyatçılarından Guizot'a göre insan için milletini hakıyla sevmek için bile tarihin gerekli olduğunu söylemiştir.

hâsil edilecek ma‘lumât hem nâkıs hem fâidesiz olur. Çünkü hiçbir vakıa aynı aynına her türlü avârizıyla beraber tekrar etmez. Fakat her vakaya iradât kudreti az çok vuzu‘ ile beyan edici bir kelâm hikmet nazarıyla bakılır ise o zaman tarihin ne kadar büyük ehemmiyeti olduğu görünür” demiş.²²²

(*Osmanlı Tarihi*; Müdhal; İfade-i Meram; Namık Kemal Bey)

Namık Kemal’in tarihinden aldığı bu uzun bölümden sonra İbnülemin, Namık Kemal’e bir eleştiri yöneltir:

“Bir menba‘-ı Kemâl’den feverân eden şu mütâlaât, nefsü’l-emre tamâmıyla muvâfık, binaenaleyh ta‘rîze değil takrîze lâyıktır. Ancak Look ve J.J. Rousseou gibi dünkü adamlara hukuk-ı siyasiye gibi bir ilm-i kadimin mucitlerinden addetmek bir add-i sahiha olmasa gerekdir. Acaba bunlardan evvel kâinat-ı medeniyette hukuk-ı siyasiye meçhul mü idi? Onlardan evvel gelen hükemâ bundan hiç bahsetmemişler miydi? Acaba insâniyet ve medeniyete vücut veren din-i İslam hukukun her neviyle beraber hukuk-ı siyasiyeyi de bihakkın ihya etmemiş miydi? Bu hakikatte iştibâh edenler diğer kütüb-i celile-i İslamiye’den sarf-ı nazar- yalnız Siyer-i Kebir tercümesini okusunlar! Munsifâne söylemek lazım gelirse Look ve Rousseou hukuk-ı siyasiyenin mucitlerinden değil hâdimlerindendir.

Bir de zamanımız müverrihlerinden birine aid olmak üzere- dermiyân edilen mülâhaza şâyân-ı tetkikdir.”²²³

İbnülemin’in burada Namık Kemal’e yaptığı eleştiri onun dindar kimliğiyle uyuşan bir davranıştır. İnanç yönü ağır basan ve hassasiyet sahibi bir müslüman olarak

---

²²² Zamanın en büyük müverrihlerinden biri eğer tarihi birebir olayların tekrarlanması durumunda kullanmak için hükümler bir araya getiriliyorsa bu hem eksik hem de faydasızdır. Çünkü hiçbir olay aynı şekilde tekrar etmez. Fakat her olaya hikmet nazarıyla bakılırsa işte o zaman tarihin ne kadar büyük değer taşıdığı görülür.

²²³ *Kemalü’l-Kiyase*, s. 22-24.

tanınan İbnülemin'in, her konuyu bir de dini çerçeveden değerlendirdiği için özellikle ahlak konusunda Kur'an-ı Kerim'e ve Hz Muhammed'in hayatına atıfta bulunması onun karakterine uygun bir davranıştır.

Buraya kadar tarihin faydalarının anlatıldığı rivayetleri sıralayan İbnülemin, tarihin faydasının olmadığını iddia edenleride tenkit etmekten geri durmamıştır. İbnülemin, Büyük Frederik'in "Mazinin misalleri sahih olsalar bile istikbal için bir şey isbât etmezler." sözünü şu şekilde eleştirir:

"Frederik, yukarıda naklettiğimiz bir mülâhazasında 'Pek çok hâlâtın pek çok defa tekrar etmiş olduğu ve bu hâlâtdan hâlât-ı sâlîfe ile farkı yalnız aktörlerin isimlerinin değişmesinden ibaret kaldığını' söylüyor. Mademki hâlât-ı mâziye ile hâlât-ı hâliye birbirinin aynıdır ve aralarındaki fark hiç hükmündedir şu halde 'Mâzinin misalleri sahih olsalar bile istikbâl için bir şey isbât etmezler' diye bir hüküm-i kat'i vermek sahih olamaz. (mazinin misallari) sahih ise istikbâl için mutlaka bir şeyi isbât edecektir. İsbât etmezse misallerin sıhhatinde iştibâh etmek lazım gelir.²²⁴

2. Tarihlerin Umûmen Hakikat Olmadığı ve Sahihin Sahih Olmayandan

Ayrılmasına Dair Görüşleri

İbnülemin tarihlerin hakikati yansıtıp yansıtmadıklarına dair görüşlerini birçok açıdan uzunca bir değerlendirmeye alır. Bu değerlendirmeyi önce İbnülemin'in kendi ifadeleriyle görelim:

"Her tarih müdâhaneden ârî bir şahid-i adil olmak lazım gelir fakat her tarih, medahineden arî bir adil-i şahid değildir. Kezb ve medâhine ile mâli bir takım tarihlerde vardır ki onlara "şahid-i kazib" nâmını vermek icâb eder. Tarihin adil olan kısmını hüsn-i şehâdete mecbur etmek için çare-i yegâne fi'l-hakîka (ef'al-i hasenede

---

²²⁴Kemalü'l-Kiyase, s. 26-27.

bulunmaktır.) Fakat kâzip olan kısmını hüsn-i şehâdete mecbur etmek için – müverrih-i kâzib gibi- bir kalleş hud'a-engiz olmak iktizâ eder. Çünkü sadıklar sadıkı, kazipler kazibi müdafa'a eder. "...” Murûr-ı ezmân ve gaybubiyet-i eşhas ile ortada müverrihden başka şahid müverrihden başka muâhez-i ma'lumat kalmayacağından –ahvâl-i mâziyyeye bi't-tabi vâkîf olmayan- ahlâf, vakayi' ve eşhâsa dâir vereceği hükmü ancak müverrihin şehadetine ibtinâen verebilir. Binâberin müverrih, sadık ise ahlâf da ondan aldığı ma'lumât üzerine- verdiği hükümde sadık olur. Müverrih, kâzib ise ahlâf da hükmünde kâzip olur. Müverrih sadık, iltizam-ı sadık gibi bir faziletle nefisini müntefi' ettiği gibi ....bir mirâs-ı savâb bırakarak ahlâfı da vakf-ı menfaat eder.

Müverrih-i kâzib, irtikâb-ı kezb gibi bir redâetle nefisini mutezarrır ettiği gibi arkasında bir isr-i isâet terk ederek ahlâf da düçâr-ı zarar eder.”²²⁵

İbnülemin yukarıda ifade ettiği gibi tarih dalkavukluktan ve yalancılıktan uzak bir şekilde yazılması gerekirken her zaman böyle olmamaktadır. Adil bir şahid olması gereken tarihler, bir takım menfaatler için gerçeği çarpıtığında bu tarihlere “yalancı şahidler” demek daha uygun olur. İllaki tarihte güzel olaylara şahit olmak istiyorsak bunun yegâne yolu güzel iş ve davranışlarda bulunmaktır. Fakat yalancı tarihçiler gibi tarihin yalan olan kısmını doğru göstermeye çalışmak için kalleş olmak gerekir. Çünkü sadıklar sadığı yalancılar da yalancıları müdafaa eder.

İbnülemin müverrihin doğruları söylemesinin önemine vurgu yaparak zamanın geçtikçe şahısların kaybolacağını, o zaman ortada müverrihten başka malumat alacak kimse kalmayacağından maziye dair haberlere vakîf olmayan haleflerin ancak

---

²²⁵*Kemalü'l-Kiyase*, s. 28-29.

müverrihin verdiği bilgiler doğrultusunda yorumlayacağından tarihçinin sorumluluğu bir kat daha artmaktadır. Buna binaen müverrih doğru bir kimse ise kendinden sonrakilerin yararlanacağı faydalı bir miras bırakır ancak müverrih yalancı ise sonradan gelenler de verdiği hükümlerle yalancı olur. Böylece hem kendi nefsi hem de haleflerini zarara sokar.²²⁶İbnülemin bu konuyu farklı açılardan ele almaya devam eder:

“Denilebilir ki haleflerde akıl fikir sahibi kimseler, olayları derinlemesine tetkik ederek mazi hakkında doğru bilgilere ulaşmaları mümkün olabilir diye bir görüş sunulursa bu görüşü de böyle bir şeyin mümkün olamayacağını çünkü insanın mazideki şahıslar ve olaylar hakkında herhangi bir bilgisi olmadan hüküm vermesinin mümkün olmadığı ifadesiyle çürütür.İbnülemin, bu görüşü desteklemeye devam ederek zamanımızda cereyan eden olaylara ve zamanımızdaki şahısların mahiyetine bu kadar yakınımızda olmalarına rağmen tamamen vakıf olamadığımız halde asırlar evvel cereyan eden olayların ve şahısların mahiyetine nasıl vakıf olacağız sorusunu okuyucuya yöneltir. Buradan anlaşıyor ki maziye dair elimizdeki tek kaynak tarihlerdir. Önümüzdeki rehber, karşımızdaki şahid yalnız müverrihden, elimizdeki kanun yalnız müverrihin tarihinden ibarettir.²²⁷

İbnülemin tarihler arasında bir karşılaştırma yaparak hakikate ulaşmanın da müşkil bir iş olduğundan bahseder. Çünkü diğer tarihlerin de hakikati yansıtır yansıtmadığını tayin etmek ve anlamak için diğer bir rehber, bir kanun olan o müverrihlerin kayıtlarına itimad etmiş olacağız. Ne kadar derin bir nazarla tetkik etsek bile mecburen o rehberlerin, o şahitlerin o kanunların peşinden gideceğiz.²²⁸

---

²²⁶*Kemalü'l-Kiyase*, s. 29.

²²⁷*Kemalü'l-Kiyase*, s. 29.

²²⁸*Kemalü'l-Kiyase*, s. 30.

İbnülemin zaman zaman konunun dışına çıkarak başka bir konuyu tartışmaya açar. Fertlerin derin bir nazarla haberleri keşfedebilmelerine hükmetmenin gerçek bir hüküm olabilir mi diye verdiği soruyu yine kendisi cevaplar: “Aklın yolu birdir. Ancak her akıl da aynı seviyede aynı kuvvede, farklı akılların tetkik edeceği meselelerden başka başka ahkâm çıkaracağı inkâr edilemez. Çıkarılan hükümler birbirine tevafuku kabul edilirse bu defa akılların da eşit olduğunu kabul etmek gerekir. Bu da kabul edilemez bir hakikattir.”²²⁹

Daha sonra İbnülemin tarihi vakaların doğruluğuna dair verilen hükümlerde dengeli olmak gerektiğini ifade eder. Kitapların ve geçmiş zatların haber verdiği olaylar bin türlü niyetlere malup, bin türlü ayıplarla donatılmış insanların maziye dair vuku bulan olaylardan- mutlak surette- sıhhatinden emin olmak hikmete uygun bir davranış değildir Diğer yandan bütün olaylara yalan yahut şaibeli gözüyle bakmak ve kötümser olmak da doğru bir davranış değildir” der.

İbnülemin devam ederek müverrihlerin görevlerini hakkıyla ifa etmek istiyorlarsa kendi nefsanî arzuları ve şahsi menfaatlerini tamamen ayakaltına alarak olaylar ve şahıslar hakkında yazacakları yazılarda- güçlerinin yettiği kadar- sıhhatine itina, söylenenleri ve verilen hükümleri mümkün olduğu kadar teyid etmek gerekir. Böylece hakikate hizmet etmiş olurlar. Aksi takdirde haleflerine rehberlik etmek şöyle dursun onların yollarını kesen kişiler olurlar.

İbnülemin müverrihlerin görevinden bahsederken “Olayları önce inceden inceye araştırarak ve daha sonra kılı kırk yararcasına zabt ve nakle mecbur ve seleflerinin ve asırlarındakilerin hukukunu haleflerine karşı muhafazaya memurdurlar. Buna binaen bir müverrihte olması gereken vasıflar adl ve insaf,

---

²²⁹*Kemalü'l-Kiyase*, s. 30.

safvet-i kalb, hulûs-ı vicdan, meyl-i meâlî²³⁰, güzel olanı taktir etme, kötü olanı kötü görme, derin bir şekilde bakma, haberi tetkik etme, isabetli karar, salim fikir, temyiz yeteneği” olduğunu söyler.

Bu vasıflara sahip olan müverrih Büyük Fraderik’in dediği gibi “nadir bir anka” kabilindedir. Böyle bir tarihçi vicdanının muhakemesi karşısında kendisi sorumlu göreceği için hakikati başka bir surete ve tarihi şahsiyetleri de istediği hale çeviremez. Hakkı hak, batılı batıl görür ve gösterir. Geçmişteki olayları gerek menfaat elde etmek için gerekse bir zarardan kurtulmak için değiştiren şahısları da gerek iyi gerek kötü olsun oldukları gibi değil gördükleri gibi gösteren müverrihin davacısı hayatında eğer varsa vicdanı öldükten sonra da halefleridir. Zira hakikate değil nefsanî arzulara ve şahsi menfaatlere hizmet eden bir müverrih- saffettiği batıl sözlerle hem selefleri hem de halefleri telafisi olmayan bir şekilde zarara uğratmış olur. Eslâf ve ahlâfın tek umumi davacısı olan vicdan, milyonlarca halkı davacı sıfatıyla arkasına takıp mahkemede isbât-ı vücud ettiği zaman yalancı müverrihin hali elbette yaman olur.²³¹

İbnülemin bazı tarihlerin hakikati yansıtmamasının tarihin değerine gölge düşürmemesi gerektiğini savunmaktadır.“Çünkü her türlü gerekli şartları taşıyan tarih, Demirbaş’ın (Şarl) dediği gibi hakikatte bir şahid-i adildir ki onda hakkımızda iyi şeyleri söylemeye mecbur etmenin tek yolu güzel iş ve davranışlarda bulunmaktır.Çünkü şahid-i sâdık, rüşvet kabul etmez ki ona istediğini verelim ve hakkımızda hüsn-i şehadete zorlayalım. Bir de hayır ve şer hiçbir vakitte heder olmaz. İnsanın hayrı da şerri de- gramofona verilen sesler gibi- aradan bin sene geçse de kulaklara akseder. Baki kalan bu kubbede bir hoş sadâ imiş.İnsanın kaderini-

---

²³⁰ Yüce fikirlere meyil

²³¹ *Kemalü'l-Kiyase*, s. 31.

habbe-i kubbe edercesine kemâl-i i'tina ile- takdir eden insanlar haleflerin tenkidinden ziyâde kendi vicdanlarının tenkidinden i'tiraz eden erbâb-ı vicdan, şu kubbede hoş bir sada bırakmak için nefes vermeliler.”

İbnülemin yine tarihin, mazinin hakikatini yansıtmayı konusunu gramofon örneğiyle açıklayarak mantıksal bir çerçeveye yerleştirir. “Tarih, insanların yapıp ettiklerini zabt ve nakle mahsus bir gramofondur. Ondan hoş bir sada dinlemek ancak vaktiyle hoş bir sada vermekle olur. İnsanın iyi ve kötü hallerine kendi fiillerinden başka şahid olamaz. Tarih ise bu şahidin şahididir. İkinci derecedeki bir şahidi hüsn-i şehadete mecbur etmek şahid-i aslının hüsn-i halde şehadette bulunmasına bağlıdır. Aslî şahid sahibinin kötülüğünü isbat ederse tabî şahid (ikinci şahid) iyiliğini isbata muktedir olamaz. Zira fer asla tabidir. Asıl fasid olursa fer' salih olamaz. Fer'in salahı aslın salâhına bağlıdır.”²³²

İbnülemin tarihe ayırdığı bölümün ikinci kısmında ise tarihlerin her zaman hakikati yansıtmadığına ve doğru tarih ile yalan tarihin birbirinden ayrılmasına dair çeşitli ilim adamlarından aldığı rivayetleri ve hikâyeleri anlatır. Bu kısma ilk olarak İbn Haldun'un görüşünü vererek başlar:

“Devlet-i İslamiye'de tedvin-i kütüb eden fuhul-i müverrihin eyyâm-ı maziyenin ahbarını cem' ve tahrir edip nefsü'l-emr beyanda taksir etmediler. Lakin fenn-i mezburda racil bazı kimesneler gelip evhâm-ı âtilalarına tab'iyet ilenice desâyis-i batılâyı hak zımmiyle sebt ve tahrir ve nice hikâyât-ı kâzib tertib ve tasvir eyleyip eslâf-ı müverrihinin âsârına zimm u derc eylediler. Bunlardan sonra gelen müverrihlerin ekseri dahi bunların eserine iktida' ve âsâr ve ahbârı işittikleri gibi bize

---

²³²*Kemalü'l-Kiyase*, s. 32-33.

eda edip vakayı‘-ı kevn ve ahvâl-i âlemin ve esbabını mülâhaza ve mûra‘at etmeyip kizb ve butlanı zâhir olan türrehât-ı ahbarı terk etmediler.” (Mukaddime-i İbni Haldun)

İbn Haldun yukarıdaki bu rivayette ifade ettiği gibi, İslam devletinde geçmiş zamanların tarihini yazarken kusur etmeyen müverrihlerden sonra gelen bazı kimseler, yalan yanlış bilgileri doğru gibi kaydedip kendilerinden sonrakilerin kitaplarını da bu haberlerle doldürmüşlardır. Onlardan sonra gelen müverrihler ise bu haberleri işittikleri gibi hiçbir eleştiriye tabi tutmadan yalan olduğu ayan beyan olan rivayetleri dahi terk etmemişlerdir. İbnülemin de İbn Haldun’un bu görüşünü tasdik eder ve kendi ifadeleriyle şöyle yorumlar:

“Öncekilerden sonrakilere intikâl eden umumi bir miras mesabesinde olan tarihler - her ne maksatla olursa olsun- yalan olduğu ayan beyan açık, saçma sapan haberleri karıştırmayan bir vasiyetnâmenin hükümlerini kendi keyfine göre değiştirmek öyle bir cinayettir ki hiçbir sun’i müdahaleleri olmadığı halde halefler de bu cinayete iştirak etmiş olur. Yahut birkaç şahsın vukua getirdiği o cinayetin cezasını halefler de çeker. Çünkü bir müverrih iyi bir âdemi sırf gazez duyduğu için kötü göstemesiyle halefleri de kendi gazezine kendi fikrine tabi eder. Halefler o iyi âdemi- müverrihe tabi olarak- kötü yahut kötü bir herifi iyi addeder ki hakkı olmayarak sövme ve kötüleme, yüceltme ve methetmede bulunur, manen zararlı çıkar. Bir de halefler için ibret alması gereken tarihi vakaların müverrihin kötülükleri yüzünden gerçek mahiyetini kaybedip İbn Haldun’un dediği gibi nice batıl gerçekmiş gibi kayıd ve tahrir edilip asıl vaka hiç olursa halefler bu yüzden de maddeten zararlı çıkar. Binaenaleyh maddi ve manevi türlü zararları doğuran böyle bir cinayeti işlemek pek büyük bir caniliktir. Allah ve insanların indinde mecburen bundan sorumludur. Bir

müverrih ebedi karargâhında huzur ve sükûn içinde yatmak istiyorsa tesiri ve zararları kıyamete kadar devam eden bu türlü cinayetlerden sakınmalı ve Allah yolundaki mücahitler gibi daima doğru yolda ve hakikate koşmalıdır.”²³³

İbnülemin, İbn Haldun’un tarihteki doğru haberleri yanlış olanlarından ayırmak için tarih ilmiyle uğraşan birinde olması gereken şartların neler olduğunu zikreder:

“Fenn-i tarihe tasaddi eden kimesne hakkı batıldan sahihi fasitten fark ve temyiz için siyâset-i ümem ve nizâm-ı âleme dâir mesâlih-i enâma âlim ve hakâyık-i eşya ve tabayi’-i mevcûdâtı bilmek lâzım olup a’sâr-ı sâlifenin ve etrâf ve aktârının ve kurûn-ı mâziyenin etvâr ve ahlak adetlerine ve milel ve mezâhip ve sâir olan muhtelifesini itla’-ı tam tahsiline muhtaç olduğundan maada kendi zamanında mevcud ve muteârif olan umûru dahi zabt ve ihâta edip hazır ile mazi, mevcûd ile gâib arasında bulunan etvâr ve ahvâlin muvâfakat ve mumâsiletini yahut muhâlefet ve muğayiretini zabt ittikân eyleyip iki asır ve devlette muvafık ya muhalif bulunan etvâr ve ahvâlin illetlerini beyan eyler. Ve dahi her türlü devlet ve saltanatın ve her milletin asıllarını ve ibtidâ-i zuhûrunu ve hudus ve vuku’larının ilel ve isbâtını gereği gibi bilip ve bunları vücûd ve zuhura getiren ricâlin ahval ve ahbarlarına vâkıf olmak lazımdır ki müverrih olan kimesne cemi’ havâdis ve vakayi’in esbâbını istiâb edip her haberin aslına gerekir gibi vukûf-ı nâm-ı tahsil ettikten sonra naklolunan hikâyeyi ma’lumu olan kavâid-i külliye ve kavânin-i akliyeye arz edip menkûlü ma’kule tatbik nakli akıl ile tevfiik kâidesinde mûraât eyler. Eğer naklolunan madde kanun ve kâideye müteallik ve mu’cib ve muktezâsına muvâfık olup akl-ı selim ile ve tab’-i müstakim

---

²³³*Kemalü'l-Kiyase*, 34-35.

tecvîz ettiği gibi umurunda ise haber-i mezkûrun sıhhatine i'tikâd ve i'timâd ile ve illâ tezyif ve red eyleyip işgâ ve iltifat etmeye.”²³⁴

İbn Haldun'un yukarıdaki ifadesinde olduğu gibi gerçek bir tarihçide olması gereken şartlar ümmetlerin siyaseti ve âlemin düzenine dair bütün mahlukâtın işlerini bilmek lazıp olup geçmiştekilerin eserleri ve geçmiş devirlerin davranışlarına ve adetlerine, milletler, mezhepler ve sair olan türlerinin tam olarak tahsiline muhtaç olduğundan bundan başka kendi zamanında iyi bilinen işleri dahi zabt ve ihata edip hali hazır ile mazi, mevcut ile gaib arasında bulunan tavırların ve hallerin uygunluğunu ve benzerliğini yahut ihtilaf ve aykırılığını zabt edip iki asır ve iki devlete muvâfık ve muhalif bulunan tavırların ve hallerin illetlerini açıklar. Bununla beraber her türlü devlet ve saltanatın ve her milletin asıllarını ve başlangıçta nereden zuhur ettiğini ve oluşumlarının illet ve isbatını gereği gibi bilip ve bunları vücud ve zuhura getiren kimselerin hallerine ve haberlerine vakıf olmak lazımdır ki müverrih olan kimse bütün hadiselerin ve olayların sebeplerini bilip her haberin aslına gerektiği gibi vakıf olduktan sonra naklolunan hikâyeyi bilinen bütün kâide ve aklî kanunlara arz edip menkul olanı makule tatbik edilir. Eğer naklolunan madde kanun ve kâidelere uygun ve muvafakât gösteriyorsa zikredilen haberin sıhhatine i'tikad ve itimad edip değilse reddedip iltifat gösterilmeye.

İbnülemin ise İbn Haldun'un tarihçide olması gerektiğini düşündüğü bu kriterleri kendi mantık süzgecinden geçirir ve bu görüşün gerçekliğini tartışır:

“Âlâ fakat naklolunan haberlerin sadık ve vakı'a mutâbık olup olmadığını fark ve temyiz etmek ahlâf için pek müşkil bir maslahattır. Hele tervîc-i ağrazda yed-dolu sahibi olan bir müverrih-i hud'a-kârın bâziçe-i dest-i dessayânesi olursa kari'e göre

---

²³⁴*Kemalü'l-Kiyase*, s. 35-36.

haber-i sâdıkı haber-i kazibden tefrik etmek mahal ender mahal olacağı gibi İbn-i Haldun'un ta'rif ettiği surette bir müverrih olmakta mutlaka İbn-i Haldun olmaya tevkîf eder. Zira müşârun-ileyhin ta'yin ettiği şerâiti cami' müverrihler pek o kadar mebzul değildir. Hele bizde !...

İşte her eli kalem tutan eşhâsın müverrihliğe yeltenmesi – şerâit-i muayyeneyi lağv ve mahv ettiği için- tevârih-i mevcûdânededen yüzde doksanı – tarihten muntazar olan- fevâideyi ibrâz ve isbât edemiyor. Bilakis ahlak-ı ahlâf üzerinde birçok te'sirât-ı mazarra hâsıl ediyor.

Müverrihler, bihim hâl-i fazilet-i ilmiye ve ahlâkıyede hâiz-i kemâl olmalıdırlar. Yalnız fazilet-i ilmiye, yahud yalnız fazilet-i ahlâkıye maksadı te'min edemez.

Çünkü bir müverrih, fazilet-i ilmiye ile ne kadar mevsuf olursa olsun fazilet-i ahlâkıyeden mahrum olduğu takdirde ağraz-ı nefsâniyeye mağlub olur, ahlâfın tenvir-i efkârına, terbiye-i vicdanına hizmet edemez. Bir müverrih, fazilet-i ahlâfiye ile ne kadar ma'ruf olursa olsun fazilet-i ilmiyeden müberrâ olduğu halde- sâika-i cehl ile- ...süluk eder, ahlâfa tarîk-i mustakimi gösteremez.

Tarihlerin sıdk ve kezbini, meziyet ve kıymetini takdir için elde en büyük mîzan, müverrihlerin ma'lumât ve ahlakından ibârettir."²³⁵

Burada İbnülemin özellikle son cümlesinde tarihlerin doğru mu yoksa yalan mı olduğunu takdir edebilmek için bir tarihçide olması gereken en büyük kriterin müverrihlerin yeterli bilgiye sahip olması ve ahlaklı olması gerektiğini ifade etmektedir. İbnülemin burada ilim adamlarının bazılarının yeterli bilgiye sahip olmanın, bazılarının ise ahlaklı olmanın daha büyük önem arzettiği üzerindeki tartışmalarına katılarak her ikisinin de büyük önem arzettiğini ancak her ikisinde de

---

²³⁵*Kemalü'l-Kiyase*, s. 36.

olması gereken en önemli şey olarak kendi ifadesiyle “Erbab-ı menâsıba müdâhene zımında senalarında mübalağa ve nefsü’l-emre muhalif haberler neşreylemek” maddesi”ni görmektedir. Yani İbnülemin bir tarihçide en büyük zaafın mevki makam sahibi kimselere dalkavukluk ederek tarihi gerçeklere aykırı haberler neşretmek olduğunu ifade etmiştir.²³⁶

İbnülemin, yukarıdaki görüşünü tamamlar nitelikte Nedim’in *Sahai fu’l Ahbar* tercümesinden aldığı şu ifadelerine yer verir:

“İbni Subki *Tabakatü’l-Kübra*’da zikreder ki: Ehl-i tarih, çok olur ki bir bölük halkı methedip yükseltip bir bölüğün alçaklarlar. Ya taassub ya cehl yahud inân olmayan âdemlerin sözlerine i’timâd ederler. Bundan hâli tarih az görmüşüzdür.

Şeyh Zehebi tarihi, cem’iyyetli güzel tarih iken taassub-ı mufarrit ile doludur. İmam Zehebi gibi bir İmam-ı Celilü’ş-Şân böyle ettikde sâir avam-ı müverrihinin ahvâlini kıyas et. İmamü’l ümme Şeyhu’l-İmam Valid merhum diyor ki: Lazımdır ki müverrih, sadıku’l kavlı olup ve bir şeyi işittiği elfâz ile biaynihi nakleyleye. Yoksa ma’nasın alıp kendi bildiği gibi ibareye koymaya. Ve naklettiği şeyi müzakere ile ahz edip sona yazmış olmaya. Ve naklettiği kimseyi zikreyleye. Bu şurût-ı erba’a naklettiği şeydedir. Amma kendide lazım olan şurût budur ki evsâfını beyan sadedinde olduğu kimsenin ilmüne ve dinine ve sâire müteallık bi’l-cümle ahvâline ve sıfatına vâkıf ola. Tasavvuru güzel olup tercüme vaktinde, evvel tercüme ettiği şahsın cemi’ ahvâlini tasavvur eyleye. Ve bir güna beyan eyleye ki ne hadden ziyâde ve noksan ola. Ve hevâsı gâlip olmaya ki sevdiği âdemi ziyâde meth ve sevmediğini methinde taksir etmekte hevâsına tabi’ olmaya. Belki hiç hevâsı olmaya. Böyle gayet azdır. Yahut hevası olduğu surette adâleti barî ola ki adli hevasını kahr edip tarik-i

---

²³⁶*Kemalü’l-Kiyase*, s. 37.

insafa süluk eyleye. Bir şart dahi budur ki hüsn-i tasavvur ve ilimden maada istihzârî dahi ola. Zira bazı kimsede hüsn-i tasavvur ve ilim bulunur. Lakin ...bildiği şeylerde istihzâra kâdir olmaz. Pes hüsn-i istihzâr bunlardan gayridir. Bu şurûtun cümlesinden müşkülü tercümesin ettiği şahsın ahvâline tahsil-i vukûfdur. Zira bu şart ona muhtaçtır ki müverrih ol şahsın ilminde müşârikola. Hatta mertebesin bilip beyan etmeye kadar ola.”(Kelam-ı Şeyh tamam oldu.)

İbnülemin devamında “Ve dahi lâıyk olan budur ki i’tikadı bizim i’tikadımıza muhâlif olan kimsenin de kelamı mutlaka kabul olunmaya. Meğerki mu’temid âdem olup muâyene ettiği şeyi ve tahkik ettiği şeyi mazbuten rivayet etmiş ola. Ve mazbûten diye kayd etmekle ol şeyi gayri munzabitten ihtirâz eyledik ki inde’t-teemmül ve’t-tahkik onun üzerine bir şeyi tertîb eylemeye. Onun için muayene idiğine tahsis ettik ki kendi i’tikâdına revaç vermek için işitip naklettiği hariç kala.” (Kelam-ı İbni Subki tamam oldu) (*Tercüme-i Sahaif-i’l-Ahbar*, Mütercimi Şair Nedim)²³⁷

İbnülemin, İbn Subkî’nin görüşlerine tamamen katıldığını ifade eder. Ona göre bir olayı anlatırken kullanılan dil maksadı en iyi şekilde yerine getirecek usul ve kaideleri içermesinin yanında eğer maksadı anlatmakta yeterli ise ifadeyi aynen değil ise maksada uygun başka bir ifade kullanılmalıdır. Aksi takdirde “Elfâz uğruna ma’nayı, zarf uğruna mazrûfu feda edilmiş olur.”İbnülemin ayrıca herhangi bir kaynağa dayanmayan anonim tarihlerden, (Hamza-name), (Battal Gazi), Kesik Baş, (Binbir Gece) emsâli hikayât gibi eserleri de tarih olarak görmemektedir. İbnülemin burada tarihin önemine bir defa daha vurgu yaparak, tarihten beklenen fâide onu hikâye gibi okuyup geçmek, vakit geçirmek değil, okunan şeyin benzer örneklerini

---

²³⁷*Kemalü’l-Kiyase*, s. 38-39.

mümkün oldukça şimdiki hayata tatbik edebilmektir. Tarihin önemli bir ilim olması bu amaca hizmet etmesinden gelmektedir.²³⁸

İbnülemin'in *Tarih-i Cevdet*'ten yaptığı bir alıntıda III. Selim'in bir Hatt-ı Hümayunlarında tarih ile ilgili görüşlerini oldukça yerinde gördüğünü ifade etmektedir. İbnülemin III. Selim'in tarih anlayışını şu şekilde yorumlar:

“Sultan Selim-i Sâlis Hazretlerinin en terakki perver, en gayret-ver, bir şehriyâr-i münevveri'l-efkâr olduğuna şu hatt-ı hümayunu da şehâdet eder. Zira bu hat, şurût-ı tarih ve müverrihi pek güzel ta'yîn ediyor:

Evvelen –vakanüvisi vazifesine da'vet olunuyor.

Saniyen- vakanüvisin zabt eylediği vakayı'da – bazı mevâda zafer-yâb olamayarak tarihini (erbâb-ı merak mecmuâlarına) döndürmemesi,

Sâlisen –(esrâr-ı devlet) diye vukuâtın kendisinden ketmedilmeyip tamamiyle tahrîr ettirilmiş,

Râbian- istirâk-ı havadisle bir fesâd ihdas edilememesi için mazbutâtın herkesden, bâ-husus ecânibden ketmolmasını,

Hâmisen- tarihin açık ibâre ile yazılması,

Sâdisen- tarihin her türlü şerâiti nazar-ı dikkate alınarak (müverrihâne) tahrir olmasını,

Sâbian- riya ve medâhene gibi yalnız ilm-i tarihi değil âlem-i insaniyeti de zîr-u zeber eden bir seyyie-i mahlukadan ihtirâz edilmesi, irade buyuruluyor.

Şu hatt-ı hümayuna hikmet-i meşhûn, tarihe dâir bu kitapda nakl ve serd edilen mevât ve mülâhazâtın heman kâffesini şâmil bir kitab-ı kâmil hükm ü kuvvetindedir.

---

²³⁸*Kemalü'l-Kiyase*, s. 40.

Devletçe öteden beri ittihâz edilmiş olan birçok makbul ve müstehsen ahvâl ve kavâid sırasında dâima bir (vakânüvis) bulundurulmasına i'tina edilmesi de hakikaten şâyân-ı ehemmiyet ve mehamdet bir büyük eser-i himmetdir.

Vakanüvis, ta'yîn edilmemiş olsaydı ahlâf, vakayı'-ı mâziyeye nasıl vâkîf olacaktı? (ashâb-ı merak mecmuâları) bir tarihin ihtiva edebileceği fevâidi te'min edebilir miydi?

Bâ-husus onun sıhhatine nasıl i'timad olunurdu?

Zira ashâb-ı merak, bi't-tabîi bir menba'-ı mevsûkdan ahz-ı ma'lumât edemeyeceği cihetle ağızdan işitip topladığını zabt ve nakle mecburdur. Mazbutât ve menkulâtını tevsîk ve te'min için – vücud-ı lazım olan – birçok esbâb ve vesâitten mahrumdur.

Bir de vakânüvis, bir me'mur-ı resmi olduğu için verdiği ma'lumâtın da resmi, binaberin hakikate mukarin olması lazım gelir. (erbâb-ı merak) sıfat-ı resmîyeye hâiz olmadığı için verdiği ma'lumâtın da resmi olmaması, binaen aleyh hakikate tamamıyla tevâfuk edememesi icab eder. Bir müverrih için en mühim, en mevsuk bir menba' olan evrâk-ı resmîyeyi vakanüvis görür, halka da gösterir.

Fakat (erbâb-ı merak) dediğimiz ehâd-i nâs o evrakı görüp göstermeye me'mur ve me'zun değildir. Erbâb-ı merakın yegâne menba'-ı ma'lumâtı mesmuâtından ve – binde bir nisbette- meşhudâtтан ibârettir. Meşhûdât, makrûn ve sevk addolunsa bile mesmuât o meziyete hâiz olamaz. Çünkü en mevsuk vakayı'nın bile efvâh-ı nâsda deveran etmek suretiyle ekseriya mahiyet- i asliyesini gâib ettiği tecârib ve şuhûd-ı gûna gün ile sâbittir.

Maa-hazâ vakanüvis, me'mur-ı resmi olmakla şahsın her türlü masâlibden masûn ve ahbâr-ı resmîyi nakletmekle asrının – mutlaka- hakîka makrun olması lazım gelmez.

Lazım gelse – sâhib-i kalb-i selim olan- şehriyâr-ı müşarun ileyh “müverrihâne riya ve müdahanesizce yazsın” buyurmağa lazım görmezdi.

Vakanüvislerin (külâh kapmak için) habbeyi kubbe yapmaları, bir vak’âyı külliyyen tağyir ile başka renk ve şekle sokmaları vakayı’-ı nadireden değildir. Bu noktaya mebnidir ki Hazret-i Selim, vak’ânüvis riya ve müdâhaneden ictinâbını ihtara lüzum görmüştür.

Vakıanüvis- gazetelere yahut erbâb-ı münâsibe muhtaç olmamak ve (Nukkalu an bi-nukûlihi) kabilinden bir takım nukûlü gayrı nukûle tahririne mecburiyet görmemek için – her türlü ma’lûmât ve vesâik-i resmiye ile beraber me’zuniyyet ve hürriyet-i kâmile de vermek iktizâ eder ki elindeki ma’lumâtı – havf-ı gadb, ümîd-i keremle – sûi-isti’mâl etmesin, halka değil hakika hizmet eylesin.

Bir müverrih, şarâit-i mahsusâyı hâiz bir müverrih hakiki olabilmek için halktan değil Haktan korkmalıdır. İşte Sultan Selim’in hatt-ı hümayunu vakanüvis Edip Efendi hem o ma’lumâtı hem de o me’zuniyet ve hürriyeti bahşediyor. Artık şu ma’lumât, şu me’zuniyet ve hürriyet üzerine hevesât-ı nefsâniye ve agrâz-ı şahsiyeye ma’lup olmuşsa ahlâfın ta’n ve düşnâmından yakasını kurtarmak Edip Efendi için pek müşkil olur.

Mazbutâtın herkesten, bâ-husus ecânibden ketmedilmesini ihzâ buyurması da Şehriyâr-ı Selimü’l- efkârın nazar-ı hakîm erbâbından olduğuna bir beyine-i metinedir.

Çünkü bir çok esrâr ve hifâye ile muhât olan...halden henüz kat’-i irtibât ile vakayı’-i mâziyeye inkılâb etmeyen vakayı’in, cereyanına müteakip yâr ve ağıyâre işâası müfid olmaz, mazarr olur. Fakat o esrâr ve hifâyanın artık hüküm ve te’siri .. ilkâât ve

ifsadâtтан müteessir ve mütegayyir olabilmek ihtimali kalmadığı bir zamanda neşr u i'lanında mahsur tasavvur olunamaz.

Hele tarihin (açık ibâre ile) yazılması hakkındaki ibâre, hakika-i sezâvâr .....

Vakanüvislerimizin, müverrihlerimizin kısm-ı a'zamı ahlâfa ma'lumât-ı sahiha vermekten, ahlâfın fikrini tenvir etmekten ibâret olan vazife-i asliyelerini unutarak bir takım lugât-ı gayri ma'nevi, ibarât-ı müselsele, ta'birât-ı gayriyye, mütalaât-ı acîbe ile edebiyat ve ahlaka muallimliğine, edebiyat ve ahlak kitabı yazmaya kıyam ettikleri görülmektedir.

Padişah-ı hâkim ile edebiyatın, ahlakın, tarihin ne demek olduğunu bildiği için (tarihi açık ibâre ile yazsın buyurmuştur.)

Tarih edebiyata ve ahlaka hizmet eder amma ne ahlak ve edebiyat muallimidir ne de edebiyat ve ahlak kitabıdır. Tarih tarihtir. Binaberin tarihi (tarih) olarak yazmayıp da ahlak yahut edebiyat kitabı suretinde yazmak (müverrih) nâmıyla ahlak ve edebiyat muallimliği etmek makâsıd-ı asliye tamamıyla muhalif bir kâr-ı fasiddir.

Bâ-husus (ibraz-ı hüner) dâiyesiyle tarihde lugat-furuşluğa, ıstılah-pervâzlığa yeltenmek ne büyük hatadır.

Bin kelime ile efhamı kabil olan ma'nayı "secencel-i mücellâ-yı ibret -nümâ-yı âlem, öyle bir ayniyye-i musaykal ve bi gubâr-ı a'zamdır ki inzâr-ı pür- i'tibâr milel ve nihale arz ve irâet eylediği şuûn-ı dakâyık-nümûn ve ...hakâyık-ı meşhûn ile sirru'l-esrâr mükevvinâtı vasılu'l-usûl vukuâtı kema-hiye hakkaha tebyîn ve ebnâ etme..." ibaresiyle tutturup bin sâhife dolduracak derecede bir çok türrehât ile aslı olan ma'lumât-ı sahihayı nisyân ve tenvîr- i efkâra bedel tahvîl-i ezhân etmek vazifeyi sû-i isti'mâl etmek demektir. Bu râh-ı nâ-refteye sülûk edenler fâide yerine zarar tevlîd etmiş olurlar.

Tarihlerin (açık ibâre ile) yazılması pek ziyâde dikkat olunacak bir mesele olduğu için (açık ibâre ile yazsın) buyurması Sultan Selim merhumun edebiyât-ı hakikaya vukûf-ı kâmilini ,(riya ve medahanesiz yazsın) buyurması ahlaktaki kemâlini, diğer ihtârât-ı hakîmânesi ise hikmet-i siyasiyedeki itla’-ı tâmmını isbât edebilecek bir şâhid-i sâdiktir.”(Revvahallahu ruhahu)²³⁹

Cevdet Paşa’nın tarihçilerin bazen gerçeği gizlemelerinin mazur görülebileceği yerler olduğunu söylemesine binaen İbnülemin onun bu görüşünü tartışmaya açar ve bu konuyu ihtimaller üzerinden değerlendirir:

“Cevdet Paşa’nın (Müverrihlerin bahsu’l-i’câb bazı vukuâtı ketmetmeye mecbur olduklarını teslim edelim) dediği mecbûriyet şâyân-ı tetkîk bir keyfiyettir. Bu mecburiyete birkaç suretle ihtimal verilebilir:

Birincisi, bazı vukuâtın- aradan zaman geçen olduğu halde bile- gerek harice gerek dâhile i’lânında mahsur-ı siyasi görülür. Hükûmet bu mahsuru vakînüvisi ihtâr ile o vukuâtın ketmini emreder. Yahut mahzuru vakanüvis takdir eder de hükümetten ba’d-e’l-...tarihinde ketmeyler.

İkincisi Hükümet daha doğrusu erbâb-ı hükümet –kendi vasâatlarıyla- zuhûr ve memlekete îrâs-ı sürûr eden bazı vukuâtı- şahıslarının bazı mesûliyet-i melhûzadan muhafazası maksadıyla yahur agrâz-ı sâire dolayısıyla- ketmetmek için vakanüvisi itma’ yahut icbâr ederler. Vakanüvis de bi’l-mecburiye yahut menfaât-i şahsiyyesini te’min mülâhazasıyla o vukuâtı ketmeder. Bu ihtimale göre vakanüvis mesûl olmak lazım gelir. Çünkü birkaç câni, cinayetlerine vâkıf olan bir şahsa “eğer cinayetimizi ketmedersen sana mükâfât ederiz. Neşredersen mücazât ederiz” diye terhib

---

²³⁹Kemalül Kısase, s. 41-45.

edip de cinayetlerini sitr ederlerse o şahsın nazar-ı adalette mesûliyetten kurtulup kurtulamayacağı mülâhazaya şâyân bir mesele-i mühimmedir.

İbnülemin okuyucuyuda buradaki tartışmanın içine çeker. Cevdet Paşa'nın (bazı vukuâtın ketminde tasvîr ettiği mecburiyet) bu iki ihtimalin haricinde ise onun keşf ü ta'yîn edilmesi kârine havâle eder.²⁴⁰

---

²⁴⁰*Kemalü'l-Kiyase*, s. 46-47.

B. İBNÜLEMİN'İN TARİH METODU

1. Kaynakları Kullanma Metodu

Geleneksel Osmanlı tarihçiliğinin son temsilcilerinden olan İbnülemin, tıpkı Tanzimat dönemi yazarlarında olduğu gibi eskiyi bırakmayarak, eskiyi yeni olanla düzeltmek ve daha güzel bir hale getirme yoluna gitmiştir. Başka bir deyişle İbnülemin, aldığı geleneksel eğitimle ve kendi çabalarıyla oluşturduğu birikimle eski yazarların metodundan vazgeçmemiştir. Ancak diğer yandan da tarih alanında Avrupa merkezli gelişmelerin son hızla Osmanlı'ya taşındığı bir dönemde İbnülemin gibi bilgiye ve öğrenmeye açık bir yazarın bu gelişmelerden etkilenmemesi düşünülemezdi. *Kemalü'l-Kiyase*'de kullandığı tarihi metod da bu bilgiyi doğrulamaktadır. İbnülemin geleneksel tarih metodunun yanında elinden geldiği kadar modern standartlara uymaya çalışmıştır. Buna göre kaynak kullanımından itibaren İbnülemin'in nasıl bir tarihi metod izlediğine bakalım.

İbnülemin *Kemalü'l-Kiyase fi-Keşfi's-Siyase*'nin başında, günümüzün modern standartlarına uygun olarak kaynak kullanımı hakkında bizi bilgilendirmektedir. İbnülemin'in öncelikle “Fakir, bu kitabın müellifi değil cami'i olduğumdan...”²⁴¹ ifadelerini kullanmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere eserin tamamı, bahis mevzu olan konu hakkında alınan bütün rivayetlerin birbiri ardına sıralanmasından teşekkül etmiştir. Dolayısıyla *Kemalü'l-Kiyase*'de diğer eserlerden farklı olarak yazarın kendisine “mülahaza” başlığı altında açtığı bölümde olaylara sonradan dâhil olmasıdır. Kitabın tamamında bu metod izlenmiştir. Mülahaza kısmındaki yorumlarından başka diğer yazarlarla aynı kategoride (rivayetleri alt alta sıralarken) kendi fikirlerini de beyan ettiği olmuştur. Bu durumda da fikirlerinin

---

²⁴¹*Kemalü'l-Kiyase*, s. 7.

diğer zatların görüşleriyle karışabilmesi endişesiyle cümlenin yahut paragrafın sonuna kendisinin yazdığına delalet eden (Kef) sembolünü koymuştur.

Kitabın girişinde mukaddime'den sonra "İhtar" başlığı altında kullandığı rivayetlerin kaynaklarına dair bilgiler vermektedir. Bunlardan birisi de kendi ifadesiyle:

"Mülâhazat ve mebahis-i sairenin altına müessirlerinin ismi ve müesserlerde ma'lum olmayan asârın altında köşeli parantez [...] vad' edilmiştir. Parantez içindeki fikarât ve mebahis muahizlerden aynen ve parantez içinde olmayanlar mealen alınmıştır. Mebahis-i muharrireden birbirine merbut ve müteferri' olanları göstermek üzere bahs aralarına ve mabahis-i mezkureden bazı fikaratın tayy²⁴² edildiğini anlatmak üzere satır başına ve aralarına birer(..?) işareti konmuştur. Her bahsi birbirinden tefrik etmek içinde aralarına bir hatt-ı fasıl çekilmiştir. Aynen nakl olunan mebâhis de –sahiplerinin ihtiyar ettiği tarz- ı emel meslek-i fakîre muhalif olmakla beraber- haliyle ibkâ olunmuştur."²⁴³

Görüldüğü gibi İbnülemin kaynakların doğru bir şekilde değerlendirilmese engel teşkil edecek bütün karışıklıkları ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Kaynak olan eserlerin nasıl kullanıldığına gelince İbnülemin, o dönemin klasik eserlerinde genel olarak kullanılan kaynak gösterme yöntemini kullanmıştır. Kullandığı kaynakları genellikle kullandığı cümlenin yahut paragrafın sonunda parantez içinde önce eser sahibini daha sonra da eserin adını yazmak suretiyle

---

²⁴² Tayy: Atlama, üzerinden geçme

²⁴³ *Kemalü'l-Kiyase*, s. 9.

belirtmiştir. Ancak bazen yalnızca yazarın ismini bazen de yalnızca eserin ismini vermekle yetinmiştir.

İbnülemin'in bazı eserleri verirken dipnot şeklinde o eser hakkında tafsilatlı bilgiler verdiğini görmekteyiz. Örneğin Mehmet Kemal Efendi'nin *Ravzatu's-Safa* adındaki eserinin tercümesi hakkında İbnülemin şu açıklamayı yapmıştır: “ Handmir'in *Ravzatu's- Safa* nâmındaki Tarih-i Sultan Süleyman-ı Evvel Hazretleri zamanında Muhammed Kemal Efendi tarafından tercüme ve “ Tercüman-ı Ed-düstur fi Havadisi'l-Ezman ved'-Duhur” tesmiye olunarak 1658'de takvimhanede tab' edilmiştir.”²⁴⁴

İbnülemin bazı eserlerin künyelerinin yanı sıra buldukları yeri de belirtmiştir.²⁴⁵ İbnülemin paylaştığı bilgilerin farklı rivayetleri olması durumunda dipnotta bunu da belirtmiştir.²⁴⁶

İbnülemin hakkında dikkate değer bir konu da kendisini kaynakları tanıma ve kullanma noktasında yetkin görmesidir. Daha önce İbnülemin'in ilmi eserler konusunda oldukça bilgi sahibi olduğundan bahsetmiştik. Çevresindeki insanlar tarafından en çok bu vasfıyla tanınıyordu. Rivayetleri aldığı kaynak hakkında sadece eserin isminden ya da sadece yazarından bahseder şekilde oldukça yüzeysel bir kaynak bilgisi sunmasını onun bu konudaki bilgisine duyduğu güvenden kaynaklandığını düşünmekteyiz. İbnülemin'in bu kaynak kullanma metodunun modern ilmi standartlara uymadığını görmekteyiz. Eski usulün aksine modern ilmi

---

²⁴⁴*Kemalü'l-Kiyase*, s. 14; bkz. 55, 57, 70, 71, 76, 416, 490.

²⁴⁵*Kemalü'l-Kiyase*, s. 76.

²⁴⁶*Kemalü'l-Kiyase*, s. 83, 107, 282, 325, 399, 457, 480.

usüllere göre bilginin çokluğundan ziyade güvenilirliği ve kaynakları önem kazanmıştır.

2. Tarih Yazım Metodu

Geleneksel bir Osmanlı aydını olarak düşündüğümüz İbnülemin'in tarih yazım metodunun nereye dayandığını anlamak için biraz gerilere gitmek gerekmektedir. Yinanç'a göre eski Osmanlı tarihçileri nakilci, hikâyeci ve tasvirici birer tarihçi olmaktan ileri geçememişlerdir. Ancak bunlar arasında istisna olarak Ali Çelebi, Katip Çelebi, Müneccimbaşı ve kısmen Naima diğerlerine göre daha fazla kendilerini geliştirerek pragmatik tarihçiliğe doğru giderek olayların sebep ve sonuçlarını tetkik, izah ve tenkit edebilecek kadar bir kabiliyet göstermişlerdir.²⁴⁷ Tanzimat döneminde ise Cevdet Paşa'yı faydacı tarihin temsilcisi olarak görmekteyiz. Paşa'ya göre tarih "faide"dir ve "vukuat-ı külliye ve mühimme"yi yani bütün ve önemli olayları kavramalıdır. O tarihin amacını ibret almak olarak görür. *Kemalü'l-Kiyase*'de İbnülemin'in en çok kullandığı kaynak olarak *Tarih-i Cevdet*'i görmekteyiz. Bu İbnülemin'in tarih anlayışı konusunda Cevdet Paşa çizgisinde ilerlediğinin en iyi kanıtıdır. Osmanlı'nın son dönemindeki siyasi çalkantılara bizzat tanıklık eden bir bürokrat olan İbnülemin'in tarih metoduna baktığımızda, yaşadığı dönemin ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte okuyucuyu yönlendirme amacına yönelik öğretici/didaktik tarihçilik anlayışını belirgin bir şekilde görmekteyiz.²⁴⁸

Her zaman Osmanlı'yı yücelten değerlerin savunuculuğunu yapan İbnülemin,*Kemalü'l-Kiyase*'de ele aldığı bölümlere bakıldığında kendi döneminin başarılarını ve başarısızlıklarını tarihi olaylarla kıyas yaparak ortaya çıkarmaya

---

²⁴⁷Mükremin Halil Yinanç, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik", s. 23.

²⁴⁸*Kemalü'l-Kiyase*, s. 53.

çalışır.²⁴⁹ Siyaseti merkeze alan bu kitapta, tarihteki siyaset adamlarının başından geçenleri anlatarak kendi zamanındaki siyaset adamlarına yol gösterir. Vakıanın anlaşılmasına yönelik düz yazı, şiir ve vecize tarzında birçok farklı örneği ard arda sıralar. Farklı kaynaklardan yaptığı alıntılarını “Mülâhaza” adı altında değerlendirmeye alır. İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*'nin tamamında bu düzeni takip etmiştir.

İbnülemin'in esasında kendi görüşlerini zikrettiği bölüm olan “mülâhaza” kısmını çeşitli amaçlar için kullanır. Örneğin bir konuya dair rivayetleri bir araya getirir ve bunların sonunda konuyu kendi görüşleriyle tamamlar. *Tarih-i Lütfi*'de tarih ilmine dair Lütfi Paşa'nın:

“Fenn-i tarih, suver-i ahbâr ve ahvâl-i umem-i maziye-yi zabt ile enzâr-ı ahlâfi gösterir bir mir'at-ı cihannümâ-yı ibrettir ki bunun âlem-i medeniyet ve insâniyet ve servet ve ma'muriyete ne derece hizmet ve müdhili olduğu rehin-i rütbei bedahattir...” sözleri üzerine İbnülemin de aynı doğrultuda konuyu kendi fikirleriyle zenginleştirir ve mülâhaza kısmında şu eklemeyi yapar:

“Tarih- şüphe yok ki – bir mir'at-ı ibret-nâmedir. Fakat atf-ı nazar edenler maziye, hâle hatta istikbâle dâir- birçok hakâyık görebilmek için o mir'atın gubar-ı ağrazdan musaffâ bir âyine-i mücellâ olması vâreste-i jeng-i şektir.²⁵⁰Başka bir yerde de İbni Haldun'un mülûk ve devlete dâir ifadelerine dair açıklama yaparken:

“Mülûk ve devletin hakîkatine ve devletlerin hâkimiyet ve istiklâline dâir kütüb-i siyasiyede dermiyân olunan ta'rîfât, İbn-i Haldun Hazretlerinin ta'rîf-i âlimânesini muvazzih olduğu için – taraf-ı fakirden i'râd olunacak mülâhazaya

---

²⁴⁹*Kemalü'l-Kiyase*, s. 333, 390.

²⁵⁰*Kemalü'l-Kiyase*, s. 19, 34-35, 48.

bedel- onlardan bazılarının buraya derci münâsip görülür...” ifadelerini kullanmıştır.²⁵¹

İbnülemin yine mülâhaza kısmında kendisinin katılmadığı görüşleri dile getirmekten ve eleştirmekten geri durmaz. Namık Kemal’in “Kurûn-ı âhirenin eâzım-ı hükemâsından Look ile J.J Rousseou hukuk-ı siyasiyenin mucitlerinden oldukları halde...” ifadesindeki Look’un ve J.J. Rousseou’nun siyasetin mucitlerindendir ifadesini eleştirmiş ve bir düzeltme yapmak babında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Bir menba‘-ı Kemâl’den feverân eden şu mütâlaât, nefsü’l-emre tamâmıyla muvâfık, binaenaleyh ta‘rîze değil takrîze lâyıktır. Ancak Look ve J.J. Rousseou gibi dünkü adamlara hukuk-ı siyasiye gibi bir ilm-i kadimin mucitlerinden addetmek bir add-i sahîha olmasa gerektir. Acaba bunlardan evvel kâinat-ı medeniyette hukuk-ı siyasiye meçhul mü idi? Onlardan evvel gelen hükemâ bundan hiç bahsetmemişler miydi? Acaba insâniyet ve medeniyete vücut veren din-i İslam hukukun her neviyle beraber hukuk-ı siyasiyeyi de bihakkın ihya etmemiş miydi? Bu hakikatte iştibâh edenler diğer kütüb-i celile-i İslamiye’den sarf-ı nazar- yalnız Siyer-i Kebir tercümesini okusunlar! Munsifâne söylemek lazım gelirse Look ve Rousseou hukuk-ı siyasiyenin mucitlerinden değil hâdimlerindendir.

Bir de zamanımız müverrihlerinden birine aid olmak üzere- dermeyân edilen mülâhaza şâyân-ı tetkikdir.”²⁵²

İbnülemin özellikle ikinci bölümde çok sık kullandığı vecizeleri mülâhaza kısmında tafsilatlı bir şekilde açıklar.²⁵³ Örneğin;

---

²⁵¹Kemalü’l-Kiyase, s. 115.

²⁵²Kemalü’l-Kiyase, s. 24, bkz. 27, 48, 110, 138, 153, 154, 344, 346, 347, 390, 398, 400.

“Lâ hârisu mislu'l-adl” (...)

Tercüme: “ Adl gibi muhâfız yoktur.”

İbnülemin yukarıdaki adalet ile ilgili anonim vecizeye şöyle bir açıklama getirir:

“Bir mülkü muhafaza için, kaleler, tâbyalar istih’kâmlar inşa, ordular teşkîl etmekten ziyade te’sîs-i adle ihtiyâç-ı kat’i vardır. Zira adlin figdânı halinde- istihzâr olunan- esbâb-ı muhafaza hükümsüz kalır. Düşmanın gülleleri kaleleri tahrîb ve imhâ edilir. Fakat adlin satvet-i cihangiranesine karşı o güller çakır taşı menzilesinde kalır. Tahribatta bir hatve ileriye gidemez.

Esbâb-ı muhafaza dediğimiz şeylerde esasen, adlin sayesinde vücûd-ı pezîr olur. Zira adl olmazsa hiçbir şey olmaz.”²⁵⁴

İbnülemin zaman zaman anlatılan konunun bir espri mahiyeti taşıması durumunda da “Mûlahaza-i Latife-engiz”²⁵⁵ ya da “Latife-i Ciddengiz”²⁵⁶ başlığı altında bir değerlendirme yapar. Bazen de konuyu biraz daha genişletmek ve ek bilgi vermek üzere “İlâve-i Mûlahaza” ve “Muharrirât ve Muhâverât- ı Siyâsiye” gibi başlıklar kullanır.²⁵⁷ Kemalü'l-Kiyase'nin bu özelliği de geleneksel Osmanlı kültürünün bir parçasıdır. Gencer'in ifade ettiği gibi nükte veya latifenin amacı öncelikle didaktik amaçlı ifadenin vurgusunu artırmak için kullanılır. Alaya kadar varan özellikle eleştiri amaçlı mizah bunun dozunun artması demektir. Cevdet Paşa'da geleneksel mizah zemininde kendisini ifade eden aydınlardandır.²⁵⁸ İbnülemin'in kişiliğinin ayrılmaz bir parçasını teşkil eden latife ve nükte, *Kemalü'l-Kiyase*'de yukarıda ifade edilen amaçla kullanılmıştır.

---

²⁵³ *Kemalü'l-Kiyase*, s. 58, 59, 60.

²⁵⁴ *Kemalü'l-Kiyase*, s. 74.

²⁵⁵ *Kemalü'l-Kiyase*, s. 71.

²⁵⁶ *Kemalü'l-Kiyase*, s. 478.

²⁵⁷ *Kemalü'l-Kiyase*, s. 325.

²⁵⁸ Bedri Gencer, “Gelenekselciliğin Pınarları: E.Burke ve A. Cevdet”, *Muhafazakâr Düşünce*, I, S: 7, 2006, s. 163.

İbnülemin'in anlatılan bölümün ya da konunun dağılmasını önlemek ve daha iyi anlaşılmasını sağlamak için "Hülasa"²⁵⁹ yapması yahut bölümün sonuna bir özet mahiyetinde bir "Lugatça" yerleştirmesi de eserin daha iyi anlaşılması bakımından okuyucuya büyük kolaylık sağlamaktadır.²⁶⁰

İbnülemin *Kemâlü'l-Kiyase*'de tarihi olayların anlatıldığı kısımlarda benzer rivayetleri bir araya getirir. Tarihin çeşitli zamanlarında yaşayan siyaset adamlarını da bir araya getirerek kıyaslama yapar ve bu kıyaslamanın sonunda kendisine mahsus bir çıkarım yapar. Örneğin bir bölümde İbnülemin, Bonapart'ın İstanbul'u "küre-i arzın pâyi-tahtı" hükmünde görmesine binaen Frederic'in de Fransa ile ilgili böyle bir iddiası olduğu bahsi üzerinde durur. Bu iki iddia arasında kıyaslama yapar ve kendisine göre bir sonuca varır:

"Bonapart, İstanbul'un hükûmet-i âleme payitaht olma istidâdında bulunduğunu dermeyân ettiği gibi Frederik de Fransa hükümdarlığını hâkim-i âlem olmaya müsâid görüyor. Frederik'in taktîri zaman ve mekân i'tibâriyle kâim ve inkılâb-ı zaman ve mekân ile ve taktîrin isâbeti mün'adem olduğu halde Punapart'ın hükümünü zaman ve mekân tebdil edememiştir.

Frederik'in ahlâfî –kendisinin gıpta-keş olduğu- bir hükûmetin pâyi-tahtında en dehşetli topu patlattıkları halde hâkim-i olamadıkları gibi Avrupa'da kendilerinden izinsiz pek çok top patlamıştır. Frederik- o sözü söylediği zamanda- Fransa hükümdarı bulunsaydı- gerek Fransa'nı gerek kendisinin hâline nazaran- fi'l-hakîka ondan izinsiz Avrupa'da top patlamazdı. Fakat inklâp-ı zaman ve mekân o sözü bugün ehemmiyet-i asliyesinden iskâ etmiştir.

---

²⁵⁹*Kemâlü'l-Kiyase*, s. 32.

²⁶⁰*Kemâlü'l-Kiyase*, s. 53-54.

Kezâlik üçüncü Napolyon'un imparatorluğu avânında – bir aralık- Fransa afâk-ı siyâsetinde- sabk-ı kâzib gibi- muvakkat bir parlaklık görülmüş. Frederik'in kavli âlem-i hayalden cihân-i hakîkâte çıkmak derecelerine kadar gelmiştir. Fakat inkılâb-ı zaman ve mekân o hakîkati de hayâl-i muhâl sûretinde kalbetmiştir. İstanbul hakkındaki ki kavli hakîkat-âmîz ise hayâle inkılâptan masûndur.”²⁶¹

İbnülemin tarihi olayları yorumlarken spekülasyonlar yapar ve olayların gidişatını değiştirebilecek farklı yollar sunar ve çözümler üretir. Buradan da anlaşılacağı gibi İbnülemin'in tarihçiliği asla olayları olduğu gibi aktarmaktan ibaret olan nakilci tarihçilik anlayışı olarak görülemez. Bilakis tarihi olayları yorumlarken dahi müdahaleci bir tutum sergilemesi onun tarihinin öğretici/ibret verici bir misyonu ifa ettiğini göstermektedir.²⁶²

İbnülemin'in tarihçilik metodu açısından dikkate değer özelliklerinden biri de dipnotu etkin bir şekilde kullanmasıdır. Ancak bu kullanım günümüzdeki kullanım alanından farklılık göstermektedir. Kullandığı kaynaklara vukûfiyetinin bir sonucu olarak eksik kalan ya da merak uyandırabilecek birçok konuya dair verdiği dipnot bilgileri *Kemalü'l-Kiyase*'nin önemli bir kısmını teşkil etmektedir. İbnülemin'in dipnotu genel olarak şu amaçlarla kullanmıştır: Örneğin tarihte “Demirbaş” lakabıyla meşhur zâtın gerçekte İsveç kralı On ikinci Şarl olduğunu dipnotta vermiştir.²⁶³ Başka bir yerde İbnülemin açıklamasını vurgulamak için kullandığı beyit üzerinde değişiklik yapmış ve bunu da dipnotta belirtmiştir:

“Vabestedir hayaline efâli herkesin

Kimisi umuruna edemez nisbet” (cünûn)”

²⁶¹ *Kemalü'l-Kiyase*, s. 254-255, bkz. 281.

²⁶² *Kemalü'l-Kiyase*, 342, 348, 350, 372, 396.

²⁶³ *Kemalü'l-Kiyase*, s. 28, 428.

Ziya Paşa'ya ait olan bu beyitte “dalâl” kelimesinin yerine “cünûn” kelimesini getirmiştir.²⁶⁴İbnülemin'in yine dipnotu kullanarak bahsi geçen konuya dair verdiği açıklayıcı ve tafsilatlı bilgiler *Kemalü'l-Kiyase*'de oldukça fazladır.²⁶⁵ Açıklama yaparken kullandığı kaynağı konunun akışını bozmadan dipnotta verirken²⁶⁶ ayrıca daha tafsilatlı bilgi için okuyucuyu farklı kaynaklara yönlendirir.²⁶⁷ İbnülemin herhangi bir kaynak zikretmeden birçok eser hakkında bilgi verdiği gibi tarihi şahıslar hakkında da oldukça tafsilatlı bilgiler vermiştir.²⁶⁸ Bunlardan farklı olarak örneğin bir nehir ya da bir bitki hakkında bilgiler de vermiştir.²⁶⁹

İbnülemin bazen de dipnotu bir şiirin anlamını açıklamak²⁷⁰, tercümesini kullandığı bölümlerin Arapça versiyonunu vermek için²⁷¹ konuya dair Arapça beyitler verirken ve açıklamalar yaparken²⁷² kullandığı gibi konunun daha iyi anlaşılmasına yönelik kitabın önceki bölümlerine de göndermeler yapar.²⁷³

Kemalü'l-Kiyase'de İbnülemin'in bizzat kendi çabalarıyla ihtisas sahibi olduğu alanlardan siyaset, hukuk, diplomasi, muharebe ve tarih alanlarında öncelikle temel bilgi mahiyetinde ayrıntılı bir şekilde bilgi verdiğini görmekteyiz. Örneğin üçüncü babın üçüncü faslında devletler hukukuna dair bilgi verirken “Devletler Hukuku” bahsinde, tanımından başlayarak “Hukûk-ı Düvelin Menâbii”, “Hukûk-ı Düvelin

---

²⁶⁴*Kemalü'l-Kiyase*, s. 59.

²⁶⁵*Kemalü'l-Kiyase*, s. 120, 197, 198, 230, 231, 242, 257, 272, 284, 306, 309, 316, 331, 349, 365, 379, 380, 444, 453, 454, 471, 478, 487, 498

²⁶⁶*Kemalü'l-Kiyase*, s. 127, 128, 168, 215, 217, 227, 231, 242, 243, 244, 246, 262, 269, 284, 293, 336, 347, 396, 504.

²⁶⁷*Kemalü'l-Kiyase*, s. 311, 383.

²⁶⁸*Kemalü'l-Kiyase*, s. 112, 125, 132, 142, 161, 199, 279, 282, 331, 392, 398, 424, 425, 467, 473, 478, 489, 492, 510.

²⁶⁹*Kemalü'l-Kiyase*, s. 143, 175, 228, 326, 477.

²⁷⁰*Kemalü'l-Kiyase*, s. 179, 228.

²⁷¹*Kemalü'l-Kiyase*, s. 325.

²⁷²*Kemalü'l-Kiyase*, s. 326, 329, 400.

²⁷³*Kemalü'l-Kiyase*, s. 338, 461, 470.

Tarihiyesi” ve “Hukuk-ı Düvelin Vücûdu Olup Olmadığı” konularına dair ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur.²⁷⁴

İbnülemin dikkat çekmek için “İhtar, zeyl”²⁷⁵ ve bahsedilen konu hakkında parantez içinde “faide” başlığı altında meseleye dair güncel bilgiler sunmaktadır.²⁷⁶

İbnülemin tarihi malumatları verirken olayların meydana geldiği tarihleri de belirtmeye özen göstermiştir. *Kemalü'l-Kiyase*'de tarihlendirme yaparken Osmanlı klasik tarihçilik geleneğine uygun olarak yalnızca hicri tarihler kullanılmıştır.²⁷⁷

3. Tahlil ve Tenkidi

Kemalü'l-Kiyase aslında bizzat bu amaç üzerine bina edilmiştir. Eserin amacı, tarihi olayları tahlil ve tenkit ederek mevcut durumları yorumlayabilmektir. Hayatını anlattığımız kısmında da açık bir şekilde gördüğümüz gibi, İbnülemin'in kişiliğinin en bariz yönlerinden biri olan eleştirmenliği, tarihe bakışında da kendisini açık bir şekilde göstermektedir. Adeta bir doktor gibi özenle seçtiği tarihi olayları ameliyat masasına yatırır ve en ince ayrıntısına kadar incelemeye çalışır ve kendisine mahsus bir sonuç çıkarır.

İbnülemin'in tarihi bir hesaplaşma meydanıdır. Tarihi şahsiyetleri neredeyse yeniden diriltir. Anlatılan olay hakkında o kadar tafsilatlı bilgiler verir ki okuyucu bir kenardan bu olayı izliyormuş hissine kapılır.

İbnülemin'in tarihçiliği geleneksel tarih merkezlidir. Ancak klasik dönemde vakanüvislerde olduğu gibi fikirlerini zamanın şartlarına göre şekil alan bir yapıya

---

²⁷⁴*Kemalü'l-Kiyase*, s. 351- 359.

²⁷⁵*Kemalü'l-Kiyase*, s. 9, 33, 218, ,338,368, 506.

²⁷⁶*Kemalü'l-Kiyase*, s. 113-114.

²⁷⁷*Kemalü'l-Kiyase*, s. 428.

sahip değildir. Çevresinde düşündüğünü söylemekten çekinmemesiyle de tanınmakta olan bir zattır. Ancak buna rağmen dini liderler konusunda olduğu gibi özellikle Osmanlı hanedan üyelerine saygı konusunda oldukça hassas bir tutum sergilemektedir.

4. Dil ve Üslubu

İbnülemin'in eserlerinde en dikkate değer noktalardan biri de şüphesiz onun kullandığı dil ve üslubudur. Bu konuyu değerlendirmede en büyük avantajımız, yazar hakkında gerek kendi dilinden gerekse onu yakından tanıyan dostlarından, arkadaşlarından kişiliğini gözler önüne seren kıymetli bilgilere ulaşabilmiş olmamızdır. Zira yazarın üslubu onun hayatının ve kişiliğinin bir sentezini teşkil etmektedir.

İbnülemin çocukluğundan itibaren Osmanlı'nın kültür mirasını taşıyan iki dili Arapça ve Farsçayı öğrenmeye büyük bir önem vermiştir. Ayrıca dönemin en yaygın yabancı dili olan Fransızca derslerini de özel hocalar vasıtasıyla öğrenmeye çalışmıştır. İbnülemin'in babası Mehmet Emin Paşa'nın, zamanın nüfuzlu sadrazamlarından olan Arapkirli Yusuf Kamil Paşa'nın mühürdarı olması İbnülemin'e de farklı ayrıcalıklar sunmuş ve ona zamanının en nitelikli adamlarıyla yüksek ilmi düzeyli sohbetlerde bulunma fırsatı vermiştir.²⁷⁸ Bu durum İbnülemin'in eserlerindeki edebi üslubun zenginleşmesinde en büyük etkenlerden biri olmuştur.

İbnülemin'in kullandığı dil ve üslubun anlaşılması konusunda, Nurettin Gemici'nin İbnülemin örneğinde yazdığı makale, bu konuyu aydınlatmada bizim

---

²⁷⁸ Fatih M. Şeker, İbnülemin için Bir Entelektüel Portre Denemesi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sahih Bir Köprü, Hüseyin Vassaf, Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemal: Kemalü'l-Kemal, Haz. Fatih M. Şeker, İsmail Kara, Dergah Yay. 3. Baskı 2012, İstanbul, s. 20-21.

için oldukça faydalı olmuştur.²⁷⁹ “Son Dönem Osmanlı Aydınlarında Farsça’nın Tesiri ve İbnülemin Mahmut Kemal İnal Örneği” adlı makalede Gemiciye göre İbnülemin’i devrindeki pek çok aydına göre farklı kılan husus tarih, biyografi, roman, hatırat nevinden gerçekleştirdiği yayınlarında yer yer başta Türkçe olmak üzere Farsça Arapça beyitler ve veciz cümleleri kullanmış olmasıdır.

Aslında bu gelenek, şiir ve edebiyatı hayatının ortasına koyan Osmanlı geleneğinin bir yansımasıdır.²⁸⁰ Gemici’nin de ifade ettiği gibi İbnülemin, eserlerindeki dili ve üslubu açısından Osmanlı geleneksel çizgisinde ilerlemiştir. Tanzimat’la hayata başlayan İbnülemin hem Meşrutiyet’in hem de Cumhuriyet’in yakın tanığı olmuştur. Cumhuriyet Devrinde harf İnkılâbıyla yeni bir dile geçilmesi aslında o zamana kadar süregelen bir kültür mirasının da yok sayılması anlamına geliyordu. İşte bu noktada Cumhuriyet devrinde de İbnülemin kendi geleneksel çizgisinden hiç vazgeçmemiş eski mirası devamı niteliğinde birçok eser vermiştir. İbnülemin’e dair verdiğimiz bu özet bilgiler ışığında dilini ve üslubunu Kemalü’l-Kıyase eseri üzerinden anlamaya çalışalım:

Klasik Osmanlı tarihçiliğinde edebi üslubun ağırlığı altında ezilen tarih anlayışı Tanzimat’la birlikte değişmeye başladı. Tarihi eselerde daha sade ve anlaşılır bir dile teşvik Ahmet Cevdet Paşa gibi zamanın önde gelen tarihçileri tarafından da dillendirilmeye başladı.²⁸¹ İbnülemin’in de bu görüşü benimsediğini doğrular nitelikte *Kemalü’l-Kıyase*’de tarihçilik alanında bilgisine başvurduğu bir Tanzimat

---

²⁷⁹ Nurettin Gemici bu makalede değerlendirmeyi yalnız, çalışmanın kapsamı gereği Farsçayı etkin olarak kullanan Son dönem aydınlarından biri olan İbnülemin’in “Son Sadrazamlar” adlı eserindeki Farsça beyitler üzerinden yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; “Son Dönem Osmanlı Aydınlarında Farsça’nın Tesiri ve İbnülemin Mahmut Kemal İnal Örneği”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 15, İstanbul 2015, s. 167-194.

²⁸⁰ Nurettin Gemici, s. 192.

²⁸¹ Bekir Kütükoğlu, “Tarihçi Cevdet Paşa”, *Vekâyi’nüvis Makaleler*, s. 373

yazarı olan Ahmet Vefik Paşa'yı kullandığı dil konusunda eleştirilere tabi tuttuğunu görmekteyiz.

Aşağıda Ahmet Vefik Paşa'nın tarih ilmiyle ilgili ifadesinde:

“Âlem-i şuhûdda serzede-i zuhûr olup geçen eyyâmın rehberâtıyla öğrenilen hadiselerin bilinmesine “Fenn-i Tarih” itlak olunur. Akl-ı insanın cevelânından husûle gelen ameliyât-ı zihniyenin semeresi olan ilme hassaten hikmet denir. İnsanın kendi nefsinde mülâhaza ve kıyası ile bulduğu işbu hikmet haricden kesb edeceği tarih ma'lumâtına ma'tuf ve masruf olarak vukuâtın esbâb ve neticesi teselsül ve telâhuku ve nev'-i beşerin sıfat-ı kâbiliyeti hutve hutve terakki ile istikmâlini mülâhazadan hâsıl olacak ilim, hikmet-i tarihtir. Li-hâzâ fenn-i tarih ilm-i celil lazımu't- tahsil olup makâsıd-ı aksâsı vukuâtı başka başka bildirmek değildir. Belki her hadisenin te'sir-i mahsusundan peyda olan ma'nanın birer birer toplanıp bir merkezde iltikâlarıyla tahaddüs edecek faide-i müctemiânın heyet-i âmmeye i'râs ettiği tahvilatı ve onların keyfiyet ve kararını mutalaa etmektir. Kuvve-i hafıza hazinesinde mudahhar olan ve vukuât kıyas ve tefekkür ateşiyilepişdikde ruha gıda olup nazar-ı insan heyet-i umumiye-i mecmu'-ı insaniyânı birden temâşâ etmeye ve hikmet-i ezeliye-i İlahiyenin ta'yin eylediği tarikde şitâb u seyrini müşahede etmeye muktedir olur. Ancak bunda esas ilim olacak bir mikyas ve bir nizam ittihazı ve sened ve muâhezler intihabı lazım gelir...” (Daru'l-fünun, Hikmet-i Tarih dersinden , Ahmed Vefik Paşa)

Buna karşılık İbnülemin “ Paşa'nın ilmi ma'lum, irfanı ma'ruf olduğu halde bildiğini bildirmek, yazdığını anlatmak istemeyen yahut bildiğini bildirmekte,

yazdığını anlatmakta zahmet çeken zevâttan olduğu anlaşılır. Bu zahmet, samiîn ve kariîni de bit-tabî vakf-ı zahmet etmektedir” yorumunda bulunmuştur.²⁸²

İbnülemin’in bu ifadelerinden kendisinin önceki tarihçilere nazaran daha açık ve anlaşılır bir dil kullandığını anlayabiliriz. Ancak İbnülemin’in dili, tarihçilik sahasında gerçekçiliğini gölgelemeyen bunun yanında edebi ağırlığını da kaybetmeyen özellikle Arapça ve Farsçanın yoğun olarak kullanıldığı Osmanlının geleneksel dilidir.

İbnülemin, diğer eserlerinde olduğu gibi *Kemalü'l-Kiyase*'de de şiire ve veciz sözlere önemli bir yer vermiştir. Konunun akışına göre özellikle kendi şiirleriyle zaman zaman da çeşitli şairlerden faydalanarak konuyu açıklama yoluna gitmiştir. Örneğin yukarıdaki Ahmet Vefik Paşa bahsindeki görüşüne binaen kendi dilinden şöyle ifade etmiştir:

“Hikmet-i tarihi anlatmaksı fikr u maksadın

Anlamam, tahviş-i efkâr etmekde hikmet nedir

Anlıyorsun, lâkin anlatmakta var ki zahmetin

(Cemi‘ insaniyâna) verdiğin zahmet nedir? ...²⁸³

İbnülemin’in *Kemalü'l-Kiyase*'de konuya daha anlaşılır kılmanın yanı sıra şiiri, anlattığı kısmın sonunda bütün konuyu özetlemek için de kullanır.²⁸⁴ İbnülemin’in kişiliğinde ön plana çıkan mizahi yönünü de şiirlerinde net

---

²⁸²*Kemalü'l-Kiyase*, s. 12-13

²⁸³*Kemalü'l-Kiyase*, s. 13, bkz., 70, 77, 233-234.

²⁸⁴*Kemalü'l-Kiyase*, s. 16-17, 52-53.

bir şekilde görmekteyiz. *Kemalü'l-Kiyase*'nin mukaddimesinde dünyadan bahsederken

“Küllüma fi'l-kevni vefim ev hayal

Ev aksün fi'l-meraya ev zıal”

beytinden sonra “O daru'l-garâibin tercüme-i halinden bahseden bir kitapta birkaç kelime-i mizah-engiz görmek mucib-i istiğrâb olmamalıdır” ifadelerini kullanmıştır.²⁸⁵

Kemalü'l-Kiyase'de şiirle anlatımın yanı sıra vecizeler de önemli bir yer teşkil eder. İbnülemin konuyu anlatmak için Büyük Frederik, Cevdet Paşa, İmam Maverdi, Eflatun, İmam Gazali, Machiavelli gibi birçok düşünürün ve tarihi şahsiyetlerin özlü sözlerini verir daha sonra da bu kısa ve öz cümleleri şerh eder. Kitabın bütün bölümlerinde de gördüğümüz gibi özellikle ikinci bölümünün neredeyse tamamı bu tarz bir anlatıma sahiptir. Bu vecizelerden bazılarını inceleyelim. Örneğin birinci bölümde Büyük Frederik'in “Âkil bir müverrih nadir bir ankâdır” sözünü İbnülemin şu şekilde yorumlamıştır:

“Âkil kelimesi (âdil) makamında telakki olunmalıdır. Çünkü adl, akıldan tevellüd eder. Âkil-ı hakiki âdil olur. Âkil bir müverrih de hak-gû olmak lazım gelir. Bir merd-i âdil iltizâm hakkında ne türlü etvâr ve harekâta, tetkikât ve muhâkemâta bulunmaya mecbur ise müverrih-i âdil de öyle bir mecburiyet-i kat'iyye altındadır. Müverrihlik için iltizam-ı adl ü hakkdan başka daha birçok şurût ve kavâid vardır ki bunları kâmilten nefsinde cem' edenler her zaman nâdir bulunur. Frederik'in(nadir bir anka)dediği müverrihler de işte bu kabil müverrihlerdir.”²⁸⁶

²⁸⁵*Kemalü'l-Kiyase*, s. 7.

İbnülemin'in ikinci bölümde vecizeleri kullanırken önce Arapçasını vermiş altında da tercümesini yapmıştır. Bundan sonra da kendi yorumlarıyla açıklamıştır.

Örneğin;

“El-aklu yehtâcu ile't-tecârib” (...)

Tercüme: “Akıl tecrübeye arz-ı ihtiyâc eder.”

İbnülemin'in kullandığı bu vecizelerin bazılarının kime ait olduğu yukarıdaki gibi belirtilmemiştir.²⁸⁷

İbnülemin'in *Kemalü'l-Kiyase*'de kendi vecizelerini de kullandığını sıklıkla görmekteyiz. Bunlardan bazılarına örnek olarak göz atalım:

“İnkırâza meyleden bir millet içinde erbâb-ı namus ve irfân muhakkar olur.” (Kef)

“Mahâsin-i ahlakın ruhu mesabesinde bulunan ilm yahut ilimin ruhu hükmünde olan mehâsin-i ahlâk bir cem'iyet içinde neşredilemezse o cem'iyet içinde helâk mukarrerdir.” (Kef)

“Ma'rifet, ziyaya benzer, eşya ziyaya nasıl muhtaç ise, insan da ma'rifete öyle muhtaçtır.” (Kef)

“Cehlin müstevli olduğu memâlik, makbere benzer. Makbere herkes bî-pervâ girer. Emvâtı çekinir.”

(Kef)²⁸⁸

İbnülemin'in *Kemalü'l-Kiyase*'de kullandığı şiirler ve veciz sözler genellikle Türkçe'dir. Türkçe'den sonra Arapça beyitleri ve vecizeleri de tercümesini yapmak suretiyle sıklıkla kullanmıştır. Nadiren Farsça beyitleri de kullandığını görmekteyiz.

---

²⁸⁶*Kemalü'l-Kiyase*, s. 50-51.

²⁸⁷*Kemalü'l-Kiyase*, s. 61, 62, 64.

²⁸⁸*Kemalü'l-Kiyase*, s. 68, 69, 72.

İbnülemin'in edebi yönünü yalnızca şiir ve vecizelerde değil düzyazıda da görmekteyiz. Örneğin *Vâsıta-i Sulûk fi siyâseti'l-Mülûk* adlı eserden aldığı bir bölümde; "Adl, bünyân-ı saltanatın esâsı olup ...esas olan bina ise dâima el-bekâdır. Mülûk ecnâd ile, ecnâd mâl ile, mâl bilâd ile, bilâd imâret ile imâret adl ile, mütehâsıl olur. (Bu makâl Nevşîrvân-i Adilden sâdır olduğu mutazarrıfda muharrerdir- tercüme-i resmi)bu halde adlin cümlesinin esâsı ve mebnâsı addolunabilir." İfadelerine şerh olarak "Çünkü bekâ, adle âşıktır. Âşık ma'sûgunu göremezse görebileceği diyara gider." açıklamalarında bulunmuştur.²⁸⁹

İbnülemin'in dili ve üslubu konusunda göz ardı edemeyeceğimiz önemli bir nokta ise onun babadan gelen köklü bir bürokrasi geleneğinin sonucu olarak üst düzey bir dil kullanmasıdır. İbnülemin gençlik yıllarında babasının memuriyetinden dolayı Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde bulunmuş, o zamanki usule uyarak kitabetinin düzgün olması için ilk devlet memuriyetine ücret almaksızın iki yıl süreyle devam etmiştir. Bâbîâlî'de en küçük memuriyetlerden başlayarak pek çok birimde görev almıştır.²⁹⁰

Bürokrasi hayatından başka İbnülemin'in kendini birçok alanda oldukça iyi yetiştirmesi de üslubu üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. *Kemâlî'l-Kıyâse fi-Keşfi's-Siyâse*'de gördüğümüz gibi İbnülemin başta siyaset bilimi olmak üzere, diplomasi, tarih, hukuk, muharebe gibi alanların tümünde hâkimiyetini sağladığı bir dile ve üsluba sahiptir.

---

²⁸⁹*Kemâlî'l-Kıyâse*, s. 78.

²⁹⁰ Nurettin Gemici, "Son Dönem Osmanlı Aydınlarında Farsça'nın Tesiri ve İbnülemin Mahmut Kemal İnal Örneği", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 15, İstanbul 2015, s. 175.

İbnülemin'in anlatımlarında benzetmelere/teşbih oldukça sık rastlamaktayız. Örneğin *Vâsıtâtü's-Sulûk fi Siyâsetü'l-Mülûk* adlı eserde:

“Nizâmu'l-Mülk tedâbir-i maarif-perverânesiyle Melikşâh maarif için senevî altı bin altın tahsîs ederek zaman-ı saltanatta Kudüs-i Şerif'den Maverâunnehr'e kadar okuryazar olmayan âdem hemen yok gibi olduğu vâsıl-ı rütbe-i tahkîkdir.” ifadesine binaen İbnülemin de tasdik etmek suretiyle şu ifadeleri kullanmıştır:

“Memleket bir cism teşbiye edilirse ma'rifet o cismin rûhu mesâbesinde addolunur. Memlekete hayat vermek için neşr-i ma'rifet etmek lâzım gelir. Mülkün hayâtını- ma'rifden ...ile- başka noktalarda arayanlar ihyâ etmek istedikleri memleketi imhâ etmiş olurlar. Zira hayat-ı hakîki ancak ma'rifetle hâsıl olabilir. Nizamu'l-mülk mülkün bâde-i nizâmı olduğunu bu dakîkayı taktîr ile bi-hakkin isbât etmiştir.”²⁹¹

İbnülemin zaman zaman hassasiyeti bulunduğu konularda sınırları çiğneyen kişileri oldukça ağır bir dille eleştirmiştir. Örneğin işin ehline verilmesi hususunda şöyle bir hikâye zikreder:

Büyük Frederik, tefriât-ı ahvâle dahi vâkîf olup hatta bir kere adîle nâzırı tarafından bir zâtın vilâyâtın birinde kazâ hâkimliğine intihâbı teklîf ve arz edilmekle bu âdemin vaktiyle vâlidesiyle bir arâzi da'vâsında bulunarak hâl-i istizârda bulunan vâlidesini yemin etmek mecbûriyetinde bırakmış olduğunu ve bu kadar merhametsiz ve hukûk-ı madıra hürmetsiz bir âdemden teb'ası için istifâde beklenilemeyeceğini beyân ile teklîf-i vak'î reddeylemiştir.

²⁹¹ *Kemalü'l-Kiyase*, s. 143, bkz. 196, 249.

(Mecmuâ-ı Ebu'z-Ziya- Nüsha 1 / Sahîfe 2265) bu olaya binaen İbnülemin şu ifadeleri kullanır:

“Ailesine merhamet ve adâlet göstermeyen âdemlerden başkaları hakkında adâlet ve merhamet beklemek kendi ırzını muhâfaza etmeyen bir fâhişeden halka karşı etvâr iffetkârâne ümîd etmek kabilinde bir ümîd-i fâhişdir. Frederik cidden ehl-i tetkîmiş ki bu dakîka-i mühimmeye riâyetle ibrâz-ı fazîlet etmiştir. Bu türlü harekât-ı faziletkâranede bulunanlar – hangi milletle mensup olursa olsun- kadar fazîleti taktîr ve şân-ı adâleti tevkîr edenler bu sitâyîşe lâyıktır.

Binâberin Fredorik, bu sitâyîşe lâyıktır.²⁹²

İbnülemin fikirlerinde ve davranışlarında isabetli gördüğü kimseler hakkında da övgü dolu ifadelerde bulunmuştur. Örneğin “Müfsid, bed-hab bir karı Prusya kralı Frederik’in huzuruna çıkararak kocasının kendisini şetm ve tahkîr etmekte olduğunu arzeder. Frederik “Bu bana âit değildir” der. Karı işe bir kat daha fesad karıştırarak bu sûretle merâmını tervîc ettirmek için “Efendimizi de şetm ediyor” demesiyle müşarun ileyh “Bu da san âid değildir” cevâb-ı hakîmânesiyle karıyı avdete mecbur eder. (*Mültefitât-ı Letâif*- Hayrettin). İbnülemin Frederik’in bu davranışını çok yerinde görerek şu ifadeleri kullanır:

“Tabiânın her işine hükûmetin, hükûmetin her işine de teb’ânın müdâhaleye hakkı olmadığı Frederik “Bu bana, o da sana âit değildir” cevâb-ı savâbıyla inbâ ediyor. Hele cevâb-ı sâni o kadar müessir, o kadar âdilânedir ki bir müfsidi ifhâm, daha doğrusu te’dîb için bundan daha kuvvetli bir cevap-ı ikâb-âmiz tasavvur olunamaz. Büyüklerin ef’âl ve akvâli de işte böyle büyük oluyor.²⁹³ Başka bir yerde ise çok beğendiği bir cevaba binaen “Sedd-i Çin’den daha metin olan şu cevâb-ı şâhâne

²⁹²*Kemalü'l-Kiyase*, s. 159-160, bkz. 165, 166.

²⁹³*Kemalü'l-Kiyase*, s. 137, bkz. 189.

(Kelâmu'l-mulûk Mulûku'l-kelam) kelamın hakikat-i mahza olduğunu kemâl-i fasâhatle efsâh ediyor.” İfadelerini kullanmıştır.²⁹⁴

Din büyüklerine karşı daima yüceltici bir üslup kullanmasının yanında İbnülemin'e mahsus bir diğer özellik ise tevâzu-kâr ifadeler kullanmasıdır. Örneğin Hz. Ömer'in adaletine dair anlatılan bir olaya binaen şu ifadeleri kullanmıştır:

“Mebhus-ı adl u mürüvvette birkaç kitap yazmaya müsâit olan irâde-i Celîle-i Risâlet-penâhilerinin dakâyık ve hakâyıkını tebyîn için mülâhaza-i mahsûs i'râd etmek hadd-i hakîranemin fevkinde bir umûr-ı mühimdir.”²⁹⁵ Başka bir yerde Sadi'nin “Bostan” adlı eserinden yaptığı alıntı için İbnülemin:

“Şeyh Sa'dî merhumun, şu mebahisde gösterdiği dakâyık-i siyâsiye- mukadder bir kalemle îzâh edilse kıymettâr bir siyâset-nâme vücûda gelir. Kalem-i fakiri o kudretten mahrum ise de usûl-i muttahirize halel vermemek için bu sadetten birkaç söz söylemeye mecbûriyet vardır...” ifadelerini kullanır.²⁹⁶

C. YAŞADIĞI DÖNEMDE TARİHÇİLİĞİNE ETKİ EDEN

ŞAHSİYETLER

1. Ahmet Cevdet Paşa

Son dönem Osmanlı tarihçilerinden bahsedildiğinde neredeyse tamamının bir şekilde Ahmet Cevdet Paşa'dan etkilendiğini söyleyebiliriz. Cevdet Paşa bir tarihçi olarak kendi zamanına kadar gelen geleneksel tarih anlayışını modern dünyada

---

²⁹⁴Kemalü'l-Kiyase, s. 426.

²⁹⁵Kemalü'l-Kiyase, s. 130.

²⁹⁶Kemalü'l-Kiyase, s. 176.

gelişen tarihçilikle yüzleştirmiştir. Ondan sonra gelen tarihçilerde bu alandaki gelişmelere kayıtsız kalamamışlardır. Bazı tarihçiler, eski ile yeniyi, doğu ile batıya mahsus olanı sentezleyen Cevdet Paşa'nın çizgisinde ilerlerken bazıları geleneksel olan her şeye tepki olarak bir tarih anlayışı geliştirmişlerdir. Özellikle Meşrutiyet döneminde tarihçilik, farklı ideolojik fikirlerin önemli bir savunma silahı olarak kullanılmıştır. Buna göre Meşrutiyet dönemi aydınlarından olan İbnülemin'in tarihçiliğinin Cevdet Paşa çizgisinde ilerlediğini görmekteyiz. *Kemalü'l-Kıyase*'de Cevdet Paşa'dan alınan rivayetlerin fazlalığı da bunu kanıtlar niteliktedir. Ayrıca Cevdet Paşa ile İbnülemin arasında önemli benzerlikler olduğunu savunan Şeker, bizzat bu konuda bir eser kaleme almıştır.²⁹⁷ Diğer yandan Şeker, Cevdet Paşa'yı çalışırken İbnülemin'den bahsetmeyen Neumann'ı da eleştirir.

Şeker'e göre göre "İbnülemin'in kişiliğini, hadiselerle yaklaşımını ve düşünce zeminini teşkil eden üç muharrir unsurdan birisi de Cevdet Paşa'dır."²⁹⁸ Paşa ile İbnülemin birbirinin halef ve selefidir. Cevdet Paşa'nın yaz(a)madıklarını İbnülemin yazmıştır. Paşa'nın kaleme aldığı devrin gün görmemiş tarafları, satır araları, hülasası, en hurde teferruatı İbnülemin'de görülebilir. Birinin sustuğu yerde diğeri başlar."²⁹⁹

Yine Şeker'e göre "İbnülemin Cevdet Paşa'dan bağımsız olarak yolunu tayin edebilecek bir donanıma sahip olmasına rağmen Paşa onun için besleyici ve ilham verici ilmî bir otoritedir, entelektüel bir cazibe merkezidir. Hadiseye sık sık

---

²⁹⁷ Fatih M. Şeker, "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sahih Bir Köprü", 35.

²⁹⁸ Fatih M. Şeker, "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sahih Bir Köprü", s. 35.

²⁹⁹ Fatih M. Şeker, "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sahih Bir Köprü", s. 50.

Tarih-i Cevdet müellifinin gözleriyle bakan, edindiği mirasın dağınık unsurlarını toparlayıp değerlendiren, dahası onun fikirleriyle günün siyasetini meczeden İbnülemin, tevarüs ettiği birikimi pek çok bakımdan selefinden hareketle yeniden üretmiş, birkaç kademe yukarıya çıkarmıştır. İbnülemin Paşa'nın itiraz ettiği bazı düşüncelerini tashih, tadil ve tamir eder, genişletip derinleştirir, bir ileri merhaleye götürür. Bazen muvafakat eder, sözü doğrudan Paşa'ya bırakır. Onun başladığı konuları tamamlar.”³⁰⁰

Şeker'in yukarıda ifade ettiği Cevdet Paşa ile İbnülemin'in ilmi bakış açılarının birbiriyle bu kadar mutabakat göstermesinin altında yatan etkenleri irdeleyelim. Bunun için Cevdet Paşa ile İbnülemin'in hayatındaki temel unsurlar arasında bir karşılaştırma yaparak anlamaya çalışalım:

Cevdet Paşa, eğitim hayatına oldukça hırslı ve başarılı bir şekilde başladı. Yeteneklerini fark eden dedesi daha iyi bir eğitim alması için onu Lofça'dan İstanbul'a gönderdi.³⁰¹ Burada kısa sürede ilmî muhitlerde kendini göstermiş, devrin meşhur âlimlerinden dersler almıştır.³⁰² Bunun yanında kızı Fatma Aliye Hanım'ın verdiği bilgilere göre Medreselerden kaldırılmış olan eski hesap, hendese, cebir, astronomi kitaplarını mütalâa ettiği gibi çeşitli zatlardan riyaziye ve Farsça dersleri aldı. Bu esnada zamanın edebiyat ve sanat meclislerine iştirak ediyor, eski tarzda şiirler yazıyordu.³⁰³ İlmî ve edebî meclislere devam ederken Murad Molla tekkesi'ni şeyhi Mehmed Murad Efendi'den Mesnevi okuyarak Farsça bilgisini derinleştirdi ve kendisine mesnevihanlık icazeti verildi. Bu

---

³⁰⁰ Fatih M. Şeker, “Modernleşme Devrinde İlmîye, Cevdet Paşa İbnülemin Örneği”, Dergah Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2015, s. 11.

³⁰¹ Bekir Kütükoğlu, “Tarihçi Cevdet Paşa”, s. 367.

³⁰² Yusuf Halaçoğlu, M. Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, *DİA*, s. 443.

³⁰³ Fatma Aliye, “Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı”, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 7

dönemde tasavvuf ve edebiyat alanlarında da kendisini iyice geliştirdi.³⁰⁴ Zekâsı ve kabiliyeti sayesinde ilmiye alanında son mertebe olan kazaskerliğe kadar yükseldikten sonra Paşa farklı bir mecraya kaymıştır.³⁰⁵ Siyasi alanda yeteneklerinin farkına varan Reşit Paşa'nın etkisiyle siyasete girmiştir.

Cevdet Paşa'nın siyasi hayatına başlamadan önceki geçirdiği evreler klasik Osmanlı eğitim sisteminin bir parçası teşkil etmektedir. İbnülemin'e baktığımızda o da yetenekli ve istekli bir öğrenci olarak başladığı eğitim hayatı kendi ifadesiyle "arıza-i vücûdiyesi"nden dolayı sekteye uğramıştır. Bu nedenle Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye'deki resmi eğitimine devam edememiştir. Ancak o azimle donatılmış bir şahsiyet olduğu için Mekteb-i Hukuk'a dinleyici sıfatıyla devam etmiştir.³⁰⁶ Bunun yanında cami-i şerif'de dini ilimlerini de tahsil etmiştir. Zamanın ilim dili olan Arapça ve Farsça'nın yanında batı merkezli gelişen ilimlerin kilidini açan anahtar olan Farsça eğitimini de ihmal etmemiştir.

Cevdet Paşa ve İbnülemin'in kişiliklerindeki temel ortak noktalardan biri tasavufdur. Osmanlı'nın dini görüşüne büyük oranda yön veren bu anlayış Cevdet Paşa'da da İbnülemin'de de görülmektedir. III. Selim'den itibaren Osmanlı bürokratlarına istikâmet veren Nakşilik tarikatı Cevdet Paşa'yı da etkilemiştir.³⁰⁷ İbnülemin'in hem yaşantısına hem de eserlerine baktığımızda ise yine bu anlayış açık bir şekilde kendisini gösterir. Bunun için Şeker, İbnülemin'in kişiliğini şekillendiren üç muharrik unsurdan birini de Tasavvuf hususen Nakşilik

---

³⁰⁴ Yusuf Halaçoğlu, M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, s. 444.

³⁰⁵ Fatih M. Şeker, "Modernleşme Devrinde İlmîye, Cevdet Paşa İbnülemin Örneği", s. 22

³⁰⁶ Fatih M. Şeker, "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi", s. 17.

³⁰⁷ Fatih M. Şeker, "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi", s. 22.

olarak zikretmektedir. İbnülemin’de tıpkı babası Mehmet Emin Paşa gibi Nakşilîğe intisab etmiştir.³⁰⁸

Cevdet Paşa’nın siyasi hayata başlamasıyla istikametinde ciddi bir değişiklik görülmeye başlamıştır. Paşa’nın medrese’de dolayısıyla müderrislik hayatından uzaklaşmasını kızı şu sözlerle ifade eder:

“Pederim medreseye çekilmek arzusuyla Reşid Paşa yanında bulunduğu zamanki inzicâbı arasında halini anlatırken demiştir ki: ‘Ricâl ü kibar ile ülfeti çoğaltıp Boğaziçi’nin mesirelerinde dolaşmaya alışıp gittikçe ol merkezden tebâüd etmekte idim. Çünkü semt-i kibleyi ararken şark ü şimale doğru gitmekte idim. Bu esnada Avrupa’ca rûnemâ olan halecân-ı efkâr üzerine diplomatların at oynatacakları zaman gelip, Reşid Paşa ise o meydanın en mahir erlerinden olmakla o vakit ikbâli bir derece daha terakkî buldu.’³⁰⁹ Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi Paşa’nın siyasi hayata girmesi Batı merkezli bir değişimi de beraberinde getirmiştir. Bundan sonra hem icraatlarında hem de yazdığı eserlerde klasik kültür ve batı kültürü arasında diğer bir ifadeyle eski ile yeni arasında denge kurmaya ve uyum sağlamaya çalışmıştır. Reşit Paşa Cevdet Paşa’nın Neumann’ın dediğı gibi velinimeti olmuştur. Adeta onun yollarını açmıştır. Zeki ve olaylar karşısında doğru bir duruş sergilemeyi bilen Paşa’da bu yoldan yürümeği bilmiştir. Cevdet Paşa’nın Reşit Paşa gibi bir hamiye sahip olması onun en büyük şansı olmuştur. İbnülemin’in hayatına ve memuriyet hayatına baktığımızda bunu söylemek çok zordur. Üstelik bu konuda talihsizliklerin peşini bırakmadığı dahi söylenebilir.

---

³⁰⁸ Fatih M. Şeker, “İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi”, s. 39.

³⁰⁹ Fatma Aliye, s. 42-43.

Cevdet Paşa eski ile yeninin değerinin eşit olduğu bir zamanda yaşamışken İbnülemin'in savunduğu bütün değerlerin modasının geçmiş olması hatta küçümsenmesi yine İbnülemin'in hayatının zor taraflarından biri olmuştur. İçinde bulunduğu şartlara binaen Şeker, "İbnülemin'in talihi ve talihsizliği eski dünyamıza karşı istigmalı, henüz kendi şartlarını arayan bir âlemde hayatını idrak etmesidir. Hayatını idrak ettiği devirde savunduğu değerler arasında asırlık mesafeler mevcuttur" ifadelerini kullanmıştır.³¹⁰

2. Namık Kemal

Çok yönlü kişiliğiyle birçok tanzimat aydınını etkileyen Namık Kemal İbnülemin'in de en çok etkilendiği şahsiyetler arasındadır. Namık Kemal'in Türk mütefekkirler arasında bu kadar tanınmasını sağlayan özelliklerin İbnülemin üzerindeki tesilerini dikkate almak gerekir.

Hayatına kısa bir giriş yapacak olursak küçük yaşta annesini kaybeden Namık Kemal çocukluğunu babasından çok dedesi Abdullatif Paşa'nın yanında geçirmiştir. Abdullatif Paşa ile sürekli seyahat etmek zorunda kalması eğitimine devam etmesini engellediği için bu eksikliği özel derslerle kapatmaya çalışmıştır. Bu arada Osmanlı'nın klasik eğitiminin bir parçası olan Mevlevihane'den dersler almıştır. Akün'e göre Namık Kemal'in on dört on beş yaşlarında kaleme aldığı şiirlerinde Mevlevilikten gelme ilhamların akis bulması bu bilgiyi doğrular niteliktedir.³¹¹ Burada görüldüğü gibi Namık Kemal'in de tasavvuf'dan nasibini almış olması İbnülemin'i ona yaklaştıran önemli bir etken olarak görülebilir.

³¹⁰ Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmîye*, s. 11.

³¹¹ Ömer Faruk Akün, "Namık Kemal", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 362.

İlmi kişiliğini oluşturan fikirlerin ilk tohumlarının atıldığı yer olan Dedesinin kaymakam olarak atandığı Kars'ta aldığı derslerle tasavvuf ve edebiyat alanında kendisini geliştirmiştir. O dönemde Kırım savaşının patlak vermesi üzerine cephelere giden askerlerin güzergâhı olan Kars, Namık Kemal üzerinde derin tesirler bırakmıştır. Yaşamındaki etkilendiği hadiseler zamanla eserlerinde de kendisini göstermiştir. Bu eserlerden birisi de *Cezmi* adındaki romanıdır.³¹² İbnülemini *Sabih* adındaki romanını Namık Kemal'in bu eserinden esinlenerek yazdığını ifade etmiştir. *Sabih*'de tıpkı Namık Kemal'in fikirleri gibi tehlikeli görülerek basımından sonra hükûmetçe toplattırılmıştır.

Hariciye Kalemî'ndeki memurluğu zamanında fikrî, siyasî ve edebî dünyasının şekillenmesine büyük oranda etki eden şahsiyetlerle de bu dönemde tanışmıştır. Eşref Paşa, Leskofçalı Galip, Hersekli Arif Hikmet Bey, Ziyâ Paşa, Kazım Paşa bu şahsiyetlerdendir.³¹³ Klasik edebiyatın güçlü kalemlerinden olan bu şahsiyetlere İbnüleminin de büyük bir değer vermekle kalmamış aynı zamanda onları yaşatmaya çalışmıştır. Örneğin Lefkoçalı Galip Bey'in 100 sayfalık divanını Türkçe'ye çevirerek başına 47 sayfalık bir mukaddime eklemiş ve yayınlamıştır. Yine Hersekli Arif Hikmet Bey'in divanın başına biyografi mahiyetinde 78 sayfalık bir mukaddime eklemiştir.

Namık Kemal'in Şinasi ile tanışması onun hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Büyük oranda Şinasi'nin tesirinde kalarak Avrupalı bir bakış açısı kazanmıştır. Namık Kemal bu arada Fransızca da çalışmaya başlamış dolayısıyla Şark kültüründen uzaklaşarak batı kültürüne yaklaşmıştır. Bu gidişat Namık Kemal'in de

---

³¹² Ömer Faruk Akün, "Namık Kemal", *DİA*, s. 362.

³¹³ Mücahit Demirel, Basbakanlık Osmanlı Arşivi, s. 11, içinde, Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2008.

başını çektiği Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne zemin hazırlamıştır.³¹⁴Yeni Osmanlılar artık işlemez hale gelmiş devlet teşkilatına ciddi bir çekidüzen vermek iddiasıyla ortaya çıkmışlardı. Eski düzen ile diğer bir deyişle Padişah'ı karşısına almadan yeni bir düzenin temellerini atmak için heyecanla çalışan Namık Kemal, çoğunlukla tehlikeli bir şahsiyet olarak görülmüş ve sesi kısılmaya çalışılmıştır.³¹⁵

Namık Kemal tarih anlayışını ise yazdığı *Osmanlı Tarihinde* görmekteyiz. Namık Kemal'in Osmanlı Tarihine giriş olarak yazdığı Roma Tarihi de II. Abdülhamid'in sansürüne takılmıştır. İçinde kullanılan bazı tabirlerin zararlı görülmesinden dolayı neşredilmemiştir.

Namık Kemal'in Osmanlı Tarihi'nin giriş kısmında tarih felsefesine yer verilmiştir. Üstelik bu kısımdan İbnülemin, *Kemalü'l-Kiyase*'de uzun alıntılar yapmıştır. Dolayısıyla İbnülemin'in tarih anlayışının şekillenmesinde büyük oranda Namık Kemal'in *Osmanlı Tarihi*'nin de tesiri olduğu görülmektedir.

Namık Kemal'in tarihini Yinanç bilimsel tarihçiliğin gereğini yerine getirmeyen hakikati araştırmaktan ziyade milliyetpereslik ve vatanpereslik duygularıyla yazılmış pedagojik bir eser mahiyetinde görmektedir.³¹⁶Namık Kemal Osmanlı Tarihi'nin önsüzünde Tarih metodunu açıklarken şu ifadeleri kullanmıştır: "Zamanımızın en büyük tarihçilerinden biri 'Eğer tarih benzer olaylar için bazı kâide çıkarmak iddiasıyla toplanmış bir takım olaydan ibâret kalırsa bundan elde edilecek bilgi hem eksik hem faydasız olur. Çünkü hiçbir vaka, aynı anına, her türlü yanıyla tekrarlanmaz. Fakat her olaya gelecek için ders verici yönüyle bakılırsa, o zaman tarihin ne büyük ehemmiyeti olduğu görünür.' demiş. Bu ders verici söze uyarak

³¹⁴ Mücahit Demirel, *Başbakanlık Devlet Arşivleri*, içinde, Namık Kemal, Osmanlı Tarihi, ...s. 13.

³¹⁵ Mücahit Demirel, s. 16-17.

³¹⁶ Mükremin Halil Yinanç, s. 28.

kitabıma muhakeme ve tenkit yolu ile hatıra gelen bazı değerlendirmeleri de koymaya cüret ettim.”³¹⁷Burada Namık Kemal’in tarihini faydacı bir bakış açısıyla ele almasını Yinanç bilimsel tarihin kriterlerine aykırı olarak nitelendirmektedir. İbnülemin’in de tarih anlayışının Namık Kemal ile paralellik gösterdiğini görmekteyiz. İbnülemin’e göre tarih bir ibret aynasıdır. Geleceği aydınlatmak için tarihten faydalanmak gerektiğini savunur.

---

³¹⁷Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 33-34.

SONUÇ

Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'nin her açıdan Batı'nın üstün olduğunu kabul ettiği ve batıdan gelen bütün yeniliklere açık bir pozisyonda bulunduğu bir dönem olmuştur. Bu dönemden itibaren Osmanlı aydınlarının üzerinde kafa yordukları neredeyse tek konu Devletin nasıl böyle güçsüz hale geldiği ve bundan sonra devleti eski gücüne kavuşturmak için ne yapılabilir soruları idi. İşte bu sorulara verilen cevaplar Osmanlı aydınlarını farklı fikir akımlarına ve farklı ideolojilere sevk etmiştir. Genel olarak üç siyasi ideoloji bu dönemlere damgasını vurmuştur. Bunlardan birisi Osmanlı'yı eski gücüne kavuşturmak için bütün milletleri din, dil ırk ayrımı gözetmeksizin aynı çatı altında toplamak, İkincisi müslüman olan milletleri aynı zamanda halife kimliğine sahip olan Padişah'ın himayesinde toplama, üçüncüsü ise bütün Türkleri bir araya getirecek bir Türk milleti oluşturmaktı. Hem dünyada hem de ülkemizde tarih alanında en çok gelişmelerin yaşadığı bu dönemde tarih, bu ideolojilerin kendilerine sağlam bir zemin bulmalarına yarayan en güçlü silah olmuştur.

Söz konusu çerçevede Tanzimat ve Meşrutiyet'in yakın tanığı olup Cumhuriyeti de idrak edebilmiş bir aydın olan İbnülemin'in tarihçiliği acaba hangi ideoloji doğrultusunda şekillenmiştir sorusunun cevabı çalışmamızın amacını teşkil etmektedir. Buna göre İbnülemin'in tarihçiliğini şu şekilde ifade edilebilir:

İbnülemin İslamcılık siyasetini savunan tarafta bulunmamıştır. Hocasının oğlu ve aynı zamanda ders arkadaşı olan M. Akif Ersoy'un da içinde aktif bir şekilde yer aldığı bu grup, Osmanlı'nın geri kalmışlığını, Osmanlı'nın geleneksel değerlerinin yozlaşmasına bağlamaktadır. Onlara göre Osmanlı Devleti'nin tek kurtuluş yolu Osmanlı'nın geleneklerini bir kenara bırakarak Asr-ı Saadet'e

Peygamber'in yaşadığı döneme geri dönmektir. Kur'an-ı Kerim'i ve hadisleri temel olarak diğer bütün anlayışlardan uzaklaşmaktır. İslamcıların tarih anlayışları da doğal olarak İslam Tarihi olmuştur.

Diğer bir anlayış ise Türk milliyetçiliğidir. İbnülemin bu grubun içerisinde de yer almamıştır. Bu tarafa mensup olan aydınlar genellikle Avrupa'da yetişmiş ve Avrupa kültürünü benimsemiş ve batı dillerine hâkimdirler. Onlara göre Osmanlı'nın geri kalmışlığının sebebi yeniliklere ayak uyduramayan eski kurumlar ve geleneksel değerlerdir. Özellikle Köprülü ve Akçura'nın başını çektiği bu aydınlara göre geleneksel tarihçilik yetersiz ve bilimsel ölçütlerden uzaktır. Ayrıca, Fransız ihtilali sonucunda bütün dünyaya yayılan milliyetçilik akımının etkisiyle oluşan tarih anlayışlarına göre Osmanlı'yı merkeze koyan eski ve geleneksel olan anlayışın yerine kökü daha eskilere uzanan Türklerin tarihlerini ön plana çıkaran bir tarih anlayışını savunmuşlardır.

İbnülemin'in, hem yaşantısıyla hem de düşünceleriyle Osmanlıcılığı savunanların tarafında olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlıcılık fikrinden kastedilen Osmanlı'nın geleneksel değerlerini savunmak ve devleti önceki zamanlarındaki başarılarından esinlenerek yeniden ayağa kaldırmaktır. Bunu yaparken de ilmi gelişmelere ve zamanın getirdiği yeniliklere ayak uydurmak.

İbnülemin'in tarih anlayışı, yaşantısı ve zihniyetiyle paralel olarak şekillenmiştir. Aldığı geleneksel eğitimle Arapça ve Farsça dillerine hâkim olan İbnülemin'in yararlandığı kaynaklar da Osmanlı'nın geleneksel tarzıyla yazılan eserler olmuştur. *Kemalü'l-Kiyase*'de Farsça ve Arapça sık sık kullanılmıştır. Özel hocalardan Fransızca eğitimi de almıştır ancak Fransızcasının, eserlere hâkim olacak

kadar iyi olmadığı anlaşılıyor.Zaten Fransızca gibi Avrupa dillerini iyi bilen tarihçiler genel olarak Fransız ihtilali sonucunda Batıda gelişen milli tarihçiliğin tesirinde kalmışlardır.

Dindar bir ailenin çocuğu olan İbnülemin, Osmanlı'nın yapıtaşlarından biri olan tasavvufu hayatının merkezine yerleştirmiştir. Bu yönüyle İslamcılardan ayrılmıştır. Tarih anlayışı da İslamcıların tarih anlayışı olan İslam tarihi çizgisinde değildir. İbnülemin en çok Osmanlı'nın en yaygın klasik eserlerinden olan biyografi yazarlığıyla tanınmıştır. Hem biyografi eserlerinde hem de *Kemalü'l-Kiyase*'de devlet yönetiminde önemli bir yere sahip olan şahsiyetlere merkezi bir yer vermiştir. Siyasetin inceliklerini anlatan ve siyasete yardımcı ilimlerden bahseden *Kemalü'l-Kiyase*, aslında siyaset yapıcıları olan büyük âdemlere yol gösteren bir rehber niteliğindedir.

İbnülemin'in tarih anlayışında Tanzimat dönemindeki aydınların tesirini görürüz. Özellikle Ahmet Cevdet Paşa İbnülemin'in en çok etkileyen şahsiyetlerin başında gelmektedir. İbnülemin'in tarihçiliği Cevdet Paşa'da olduğu gibi faidedir. Tarih ders niteliğindedir. Cevdet Paşa gibi Namık Kemal'de faydacı tarih anlayışının savunucularındandır ve İbnülemin'in tarih anlayışında önemli bir rol oynamıştır.

İbnülemin'in tarihçiliğine dair söylenebilecek en önemli şey, İbnülemin'in tarih yazımında ve tarih metodunda geleneksel bir anlayışa sahip olmasına rağmen ilmi tarihçiliğin temel konularından olan tarihin felsefesine ve metodolojisine dair bütün gelişmeleri takip etmiş ve *Kemalü'l-Kiyase*'de bu konulara hâkim olduğunu ispat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

ARAŞTIRMA ESERLERİ

AFYONCU Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2014.

AKBAYRAK Hasan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Yazımı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2012.

AKÇURA Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Latin Harflerine Aktaran: Mustafa Yeni, Ötüken Neşriyat, 2. Basım, İstanbul 2015.

BABİNGER Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982.

BAŞ Eyüp, *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, TDV Yay., Ankara 2006.

BAYRAK M. Orhan, *Osmanlı Tarihi Yazarları*, Milenyum Yay., 2. Baskı, İstanbul 2002.

BAYRAK M. Orhan, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2015.

DEMİRYÜREK Mehmet, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)*, Phoenix Yay., Ankara 2003.

DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 30. Baskı, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 2013.

Ebü'n-Necîb Şeyzerî, *Nehcü's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk, (Siyaset Stratejileri)*, Büyüyen Ay Yay., İstanbul, 2013.

Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995.

FİDAN Mehmet Akif, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, TTK, Ankara 2011.

GEZGİN Hakkı Süha, "İbnülemin Mahmut Kemal İnal", *Edebi Portreler*, Haz. Beşir Ayvazoğlu, İstanbul, Kapı Yay., 2013.

GÜRLEK Dursun, *Ayıklı Kütüphaneler*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2013.

İBNÜLEMİN Mahmut Kemal İnal, *Kemalü'l-Kıyase fî-Keşfi's- Siyase*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Barkot No: NEKTY09979.

İBNÜLEMİN Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar, I*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956.

İBNÜLEMİN Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, Maarif Basımevi, 1955, İstanbul.

İNALCIK Halil, *Doğu Batı Makaleler II*, Doğu Batı yay., 2. Baskı Ankara 2009.

KARA İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiyeye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergah Yay., İstanbul 2014.

KÜTÜKOĞLU Bekir, *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1994.

KÜTÜKOĞLU Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usul*, 2. Baskı., Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.

NEUMANN Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, Çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.

ORAL Mustafa, *Romantik Tarihçilik*, Yeni İnsan Yay., İstanbul 2014.

ORTAYLI İlber, *Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üzerine Düşünceler*, Cedid Neşriyat, 2. Baskı, Ankara 2011.

ÖZBARAN Salih, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, Yakın Kitabevi, İzmir 2015.

ŞEKER M. Fatih, *Modernleşme Devrinde İlimiye Cevdet Paşa İbnülemin Örneği*, Dergah Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2015.

Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 2009.

VASSAF Hüseyin, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemâl: Kemalü'lKemâl*, Haz. Fatih M. Şeker, İsmail Kara, Dergah Yay., 3. Baskı, İstanbul 2012.

VASSAF Hüseyin, *Sefine-i Evliya 2*, Haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Kitabevi Yay., İstanbul 2006.

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ, MAKALELERVE DİĞER KAYNAKLAR

NEUMANN Christoph K., “Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğine Yansıyan Zihniyet Dünyası”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, (Sempozyum),Tarih Vakfı Yurt Yay., 2. Baskı, Haz. Hamdi Can Tuncer, İstanbul 1999, s. 64-69.

AKAGÜNDÜZ Ümit, “II. Meşrutiyet Yılları Düşünce Dünyamızda Tarih ve Tarih Yazımı Üstüne Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 21, (11), 2015, s. 3-31.

AKÜNÖmer Faruk, “İbnülemin Mahmut Kemal”, *DİA*, XXI, İstanbul 2000. s

AKÜN Ömer Faruk, “Namık Kemal”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 362.

AYDÜZ Salim, “Lâle Devrinde Yapılan İlmî Faaliyetler”, *İlmi Araştırmalar Divan* 1997/1, <http://www.bisav.org.tr>, 22.11.2016.

BEYOĞLU Süleyman, “Yusuf Kâmil Paşa”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001.

ÇAVUŞOĞLU Mehmet, “Son Şuara Tezkiresi Ve Yazarı Hakkında”, *içinde*, s. VII-XIII İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergah Yay., 3. Baskı, İstanbul, 1988.

KÖPRÜLÜ M. Fuad, “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, *Bilgi Mecmuası*, I, S: 2, s. 185-196.

KURAN Encüment, “Karlofça'dan Tanzimat'a Kadar ve Tanzimat Devri Osmanlı Tarihçiliği”, *Muhafazakâr Düşünce*, II, S: 8, Bahar 2006, s. 19-35.

GEMİCİ Nurettin, “Son Dönem Osmanlı Aydınlarında Farsça’nın Tesiri ve İbnülemin Mahmut Kemal İnal Örneği”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 15, İstanbul, 2015, s. 167-194.

GENCER Bedri, “Gelenekselciliğin Pınarları: E.Burke ve A. Cevdet”, *Muhafazakâr Düşünce*, I, S: 7, 2006, s. 153-187.

GÖKTULGA Fahri Celal, “İbnülemin Merhum”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Haziran 1957.

GÜRKAN Kâzım İsmail, “Üstad İbnülemin’e Dair”, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ, içinde*, s. XXXV- XLV. İş Bankası Yay., İstanbul 1958.

HALAÇOĞLU Yusuf, AYDIN M. Akif, “Cevdet Paşa”, *DİA*, VII, İstanbul 1993.

IŞIK İhsan, “İbnülemin Mahmut Kemal”, *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi*, Elvan Yay., Ankara, 2002.

İPŞİRLİ Mehmet, “Osmanlı Tarihçiliği” İslam Kültürü(Çeşitli Konuları İle) *İslam’da Kültür ve Bilgi*, V, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2008, s. 601-619.

KÖKEN Nevzat, “Osmanlılarda Tanzimat Dönemi Tarihçilik ve Tarih Eğitimi”, *G.Ü. Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.3, sayı:2, (2002), s. 65-77.

KÜTÜKOĞLU Bekir, “Son Devir Osmanlı Biyografik Kaynakları”, *Vekâyi ‘nüvis Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1994, s. 211-216.

KÜTÜKOĞLU Bekir, “Tarihçi Cevdet Paşa”, *Vekâyi ‘nüvis Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1994, s. 367-373.

KÜTÜKOĞLU Bekir, “Vak’anüvis”, *DİA*, XLII, İstanbul 2012.

ORAL Mustafa, “II. Meşrutiyet Dönemi Tarih Anlayışı”, *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet*, Haz. Halil Akkurt-Akif Pamuk, Yeni İnsan Yay., İstanbul 2008, s. 137-171.

ÖZCAN, Abdulkadir, “Tevârih-i Âl-i Osman”, *DİA*, XL, İstanbul 2011.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Târih-i Osmânî Encümenî”, *DİA*, XL, İstanbul 2011.

ÖZCAN, Abdulkadir, “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, İstanbul, 2013, s. 271-293.

ÖZCAN Tahsin, “Mustafa Nûri Paşa”, *DİA*, XXXI, İstanbul 2006.

TİMURTAŞ Faruk K., “Kaybettiğimiz Milli Değerler: İbnülemin Mahmut Kemal İnal’a Dair”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 29 Mayıs 1957.

TOPUZUĞLU, Tefik Rüştü, “Haşiye”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 419-422.

TOROS Taha, *Hayat Mecmuası*, 1957, sayı: 36, s. 22, içinde Orhan Bayrak, *İbnülemin Mahmut Kemal İnal*, Akıl Fikir yay. İstanbul, 2015.

WOODHEAD Christine, “Şehnâmecî”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010.

KOÇAK Kemal, “Başlangıçtan Günümüze Kadar Türk Tarihçiliği”, 2009-10-18
tarihegitimi.blogcu.com

YİNANÇ Mükremin Halil, “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Kadar Bizde Tarihçilik”,
Milli Tarihin İnşası (Makaleler), Haz. Ahmet Şimşek Ali Satan, Tarihçi
Kitabevi, e- kitap, 22-51.

YÜCEL Hasan Ali, *Hoş Sedâ, içinde*, XI-XXXIV, Maarif Basımevi,(İş Bankası
Yay.), İstanbul 1958.

YÜCEL Hasan Ali, “ Kubbemizde Sönen Son “Hoş Sadâ” *Cumhuriyet Gazetesi*,
3 Haziran 1957.

“Büyük Friedrich kimdir? Bilgi Dünyası, <http://www.nkfu.com/buyuk-friedrich-2-friedrich-kimdir>, 1/12/2016.

Gökbulut, Semra, İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Kemâlü'l-Kıyâse Fi Keşfi's-Siyâse Eseri Bağlamında Tarihe Bakışı ve Tarihçiliği, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Eyüp Baş, 159 + x s.

Özet

*Osmanlı Devleti'nin son dönemleri olarak kabul edilen Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin yanı sıra Cumhuriyet döneminin de yakın tanığı olmuş İbnülemin Mahmut Kemal İnal, hayatının büyük bir kısmını tarih alanında uzun araştırmalar yaparak ve hacimli eserler yazarak geçirmiştir. İbnülemin'in böyle bir gayret içerisine girmesini tetikleyen nedenin ne olduğunu onun yaşadığı dönemlerdeki ağır şartları da göz önünde bulundurarak anlamaya çalışmak elbette tarihin aydınlatılmasına bir katkı sağlayacaktır. Bu çalışmayla İbnülemin'in şahsında bir dönem ve bu dönemin bir aydın üzerinde nasıl bir tesir bıraktığının anlaşılması sağlanacaktır. Tarih alanında bu kadar mesai sarf etmiş bir zatın bu zamana kadar görmezden gelinmesi ya da anlaşılabilmesi çok büyük bir eksikliktir. İbnülemin'in tarihçiliğinin anlaşılması noktasında bir başlangıç yapılarak onun daha önce hiç basılmamış müsvedde şeklinde bulunan eseri *Kemalü'l-Kıyase fi-Keşfi's-Siyase* değerlendirmeye alınmıştır. Bu çalışma, İbnülemin'in kişiliğinin ve tarihçiliğinin önemini anlaşılmasında bir farkındalık oluşturacaktır.*

Gökbulut, Semra, Ibnu'l-Amin Mahmut Kamal's History Looking And Historicism in the Context of His Book Kamalu'l-Kiyasa fi-Kashfi's-Siyasa, Master's Thesis, Advisor: Prof. Eyüp Baş, 159 + x pxc.

Abstract

Ibnu'l-Amin Mahmut Kamal Inal who witnessed the Tanzimat, Constitutional Era, accepted as the last terms of Ottoman Empire, and the Republic Era has spent most time of his life with the research of history and writing voluminous books. Understanding of the reason which encouraged him to study provides the clarify of history by investigation the conditions of his period. In this study, the goal is identifying and researching the effects of Ibnu'l-Amin on his contemporaries as an intellectual. It is a very big shortcoming that a person who has spent so much time in the field of history cannot come to see or understand until this time.

We evaluate his book Kamalu'l-Kiyasafi-Kashfi's-Siyasa which is not published and as a draft for understanding of Ibnu'l- Amin's historicism. This study will create awareness on the identity and historicism of Ibnu'l-Amin.